RNI MAHMAR.43768/18/12/2013.TC

ISSN No. 2454-8731 MONTHLY PEER REVIEWED JOURNAL

Rankranti Multidisciplinary Research Journal

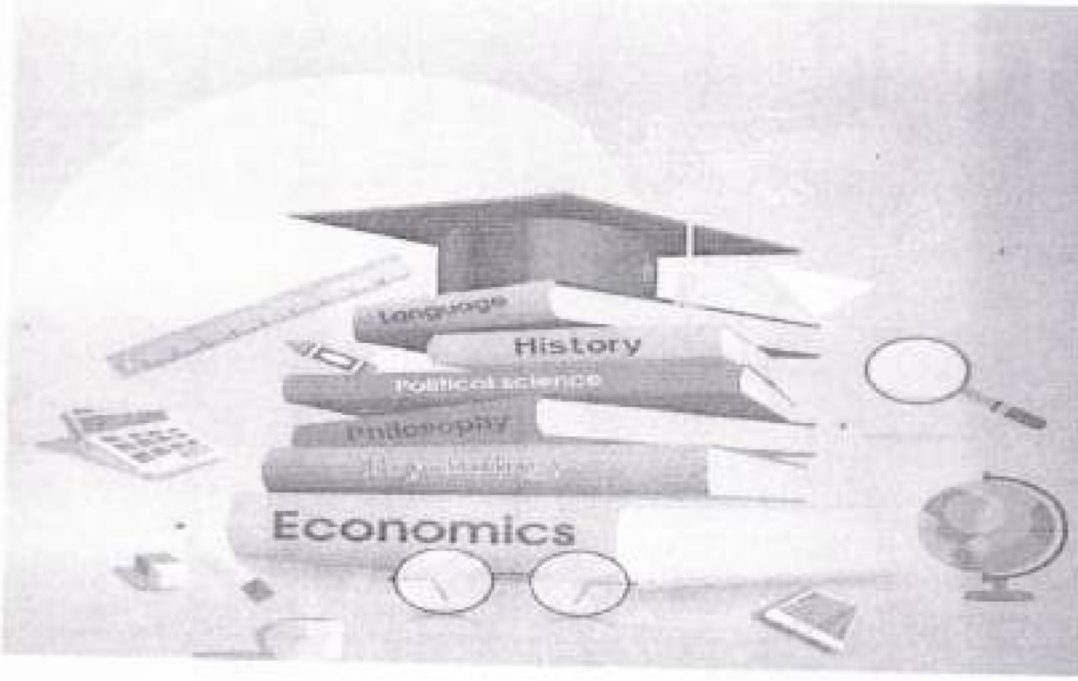

Chief Editor
Dr. Umesh B. Pujari

Executive Editor
Dr.. Amit H. Raut

ATTESTED BY
PRINCIPAL

VOL. 7 | ISSUE 1| Spt., Oct., Nov., Dec. 2020 - Jan., 2021 Chaitanya Prakashan

email – rmrjournal@gmail.com

Rankranti Multidisciplinary Research Journal

Rankranti Multidisciplinary
Research Journal
ISSN No. 2454-8731

Chief Editor
Dr. Umesh B. Pujari

Executive Editor
Dr.. Amit H. Raut

Rankranti Multidisciplinary Research Journal ISSN: 2454-8731

Vol.7, Issue : I, -Spt., Oct., Nov., Dec. 2020 - Jan., 2021

Chaitanya Prakashan &

Rankranti Multidisciplinary Research Journal

चैतन्य प्रकाशन व रणक्रांती मल्टीडिसेप्लेनरी रिसर्च जरनल

© All Copy Right Reserve to Publication

ISSN NO. 2454 - 8731

RNI MAHMAR.43768/18/12/2013.TC

Address

Snehanand Nivas Nanded 431606

Contact:

9763308333, 9011107939

Email -

rmrjouranal@gmail.com

Printers:

Price: Free

PRESIDENT OF EDITORIAL BOARD & REVIEW COMMITTEE

Dr. Saheb Khandare

Practitioners of folklore and abstract culture

Guidance	Guidance
Dr. Narendra Deshmukh S. P. Pune Univrsity, Pune	Dr. H. J. Narke Principal, V.P.S.P's Art, Commerce & Science College, Kannad Aurangabad

EDITORIAL BODY

Dr. Pramod Padwal Banras Hindu University, Varansi Uttar Pradesh	Dr. Sanjay Karndikar The Maharaja Sayajirau University of Baroda, Baroda, Gujrat
Dr. Sneha S. Mahambre Government College, Sankhli, Goa	Dr. Taher Pathan Alighar Muslim University Alighar, Uttar Pradesh
Dr. Manik Chavan Gulbarga University, Kulbargi - 585106, Karnataka	Dr. Manisha S. Nesarkar Rani Chennamma Univerisy Belgavi Karantka

Pri. Dr. Rashmi Gupta Gyaneshwari Shiksha Mahavidyalay Dindori, M.P.	Dr. Vitthal H. Jambale Swami Ramanand Teerth Marathwada. University, Nanded, Dist. Nanded	Dr. Z. A .Pathan Art's, Comm. & Science College, Badnaprur Dist. Jalna

(172)

Dr. Prashant Sonvne KBC North Maharashtra University, Jalgoan, Maharashta	**Dr. Lalit Adhane** Muktanand Mhavidyalay,Gangagapur Dist. Aurangabad	**Dr. Umesh Mundhe** Rashtramata Indira Gandhi Mahavidyaly, Jalna Dist. Jalna
Prin. Dr. Dada Markad Shri Harihareshwar Art's & Science College, Koradgoan, Tq. Pathardi, Dist. Ahamadnagar	**Principal. Dr. Chandu K. Poptkar** Kumbhalkar College of Social-work, Wardha Tq. & Dist. Wardha	**Dr. Changdeo Mundhe** Godawri Arts Jr. & Sr. College, Ambad Dist. Jalna
Dr. Kalidas M. Bhange A. B. Mahavidyalay Devgoan Rangari, Aurangabad	**Dr. Milind B. Bachute** R.C.Patel College Shirpur, Dist. Dhule	**Dr. Sajay Kumar Panchal** Chief Editor Sahitya Sudha Research Journal

REVIEW COMMITTEE

Dr. Ramchandra M. Bhise Digmbar Bindu Mahavidyalay, Bhokar S. R.T.M. U. N., Dist. Nanded	**Dr. Sharad Meshram** S. S. Jaiswal College Arjuni-Morgoan Gondia Dist. Gondia	**Asst. Prof. Madan Jadhav** Godawri Arts Jr. & Sr. College, Ambad Dist. Jalna
Dr. Maroti Tegampre Godawri Arts Jr. & Sr. College, Ambad Dist. Jalna	**Asst. Prof. S. P. Gutte** Shivaji College Kandhar, Tq. Kandhar Dist. Nanded	**Dr. D. N. Raut** Shahid Bhagat Singh College Killari, Dist. Laur
Dr. M.R. Kadam Shivaji College Kandhar, Tq. Kandhar Dist. Nanded	**Dr. N. V. Singapure** Sharda College, Parbhani, Dist. Parbhani	**Dr. N. M. Palwade** B. Raghunath College, Parbhani, Tq. & Dist. Parbhani
Dr. Ganesh V. Lokhande R. B. O. Narayanrao Borake College, Shrirampur, Dist. Ahamadnagar	**Dr. Umakant S. Gaikwad** Art's & Science College Chincholi, (Li) Tq. Kannad, Dist. Aurangabad	**Dr. Devanand Ambhure** Sarswati Social- Work College, Washim Tq. Washim, Dist. Washim

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	संशोधन विषय	लेखकाचे नाव	पान क्र.
1	जुल्फी शेख यांची कविता : एक चर्चा	डॉ. कविता मुरारीलाल राजाभोज	01 -10
2	'आधुनिक भारतीय आरमाराचे जनक : छत्रपती शिवाजी महाराज '	सिंधु निवृत्ती लोणकर	11 - 14
3	धनंजय कीर यांचे चरित्र लेखनातील म. ज्योतिबा फुले यांचे स्त्री सबलीकरणातील भूमिका	श्री शातलवार आर.एस. डॉ पिंपळपल्ले आर. आर'	15 - 18
4	छत्रपती शाहू महाराजांना व वेदोक्त प्रकरण	प्रा.डॉ.पिंपळपल्ले आर.आर.	19 - 21
5	हैदराबाद मुक्ती लढ्यात मराठवाड्यातील क्रान्तिकारी महिलांचे योगदान	हण्वे रेणुका प्रकाशराव	22 - 26
6	भारतीय स्वतंत्र क्रांतिकारी स्त्रियांचे योगदान	जाधव किरण विलास	27 - 28
7	भारतीय मतदारांचे वर्तन प्रभावित करणारा घटक: जात	प्रा. डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे	29 - 34
8	तज्ञ डेटाबेस आणि राष्ट्रीय संशोधकांचे नेटवर्क	शंखपाळे ज्योती रमेश	35 - 37
9	1942 च्या आंदोलनातील खडकीच्या महिलांची भूमिका	प्रा. डॉ. चंद्रशेखर शिरसागर	38 - 40

टिप – मागील काही अंकासाठी पुरेसे लेख न आल्यामुळे ऑगस्ट नंतर आताच म्हणजे जानेवारी 2021 चा अंक प्रकाशित करित आहोत तरी सर्वांनी याची नोंद घ्यावी.

वरील संशोधन पत्रिकेतील सर्व लेखन किंवा मतांशी प्रकाशक, मुद्रक, संपादक, संपादक समिती सदस्य आणि प्रकाशनाच्या सर्व समितीचे सर्व सदस्य सहमत असतील असे नाही. वरील संशोधन लेखाची जबाबदारी ही त्या - त्या लेखकांची असेल. जर कुणाला प्रकाशनाची काही हरकत असेल तर त्याची न्यायालयीन कार्यक्षेत्र नांदेड असेल.

Rankranti Multidisciplinary Research Journal ISSN: 2454-8731

भारतीय मतदारांचे वर्तन प्रभावित करणारा घटकः जात

प्रा. डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे

सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग,
स्व. अण्णासाहेब आर. डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय,
म्हसदी, ता. साक्री, जि. धुळे.

• सारांश (Abstract) :

भारतीय लोकशाहीत निवडणूकीदरम्यानच्या काळातील मतदारांच्या वर्तनावर विविध घटक प्रभाव टाकत असतात. यामध्ये 'जात' हा घटक अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. उमेद्वारांच्या निवडीपासून ते मंत्रीमंडळातील स्थान निश्चित करण्यामध्ये 'जात' हा घटक महत्वाची भूमिका बजावतांना दिसतो . राजकीय पक्ष प्रत्येक मतदारसंघातील निवडणुकीची रणनिती ठरवतांना 'जात' या घटकाचा आधार घेतात . भारतात विविध जातींचे समूह राजकीय पक्षांची 'व्होटबँक' ठरलेले असुन या व्होटबँकेच्या आधारावर राजकीय पक्ष सत्ता स्थापन करतात . थोडक्यात 'भारतीय राजकारण म्हणजे जातीयता आणि जातीयता म्हणजे भारतीय राजकारण' असे समीकरणच निर्माण झालेले आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखात 'जात' या घटकाने भारतातील मतदारांच्या वर्तनाला कशाप्रकारे प्रभावीत केलेले आहे , याचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे .

• **मूळशब्द (Keywords)** : मतदार , निवडणुक , लोकशाही , जात , राजकीय पक्ष , उमेद्वार , राजकिय नेतृत्व , जातीयता , मतदारांचे वर्तन , जातीसमुह , मतदारसंघ , राजकिय समीकरण इ .

• **संशोधनाचा उद्देश (Objectives of the Research) :**

१) मतदारांच्या वर्तनाचा अभ्यास करणे .

२) मतदारांच्या वर्तनाला प्रभावित करणाऱ्या ' जात ' या घटकाचा अभ्यास करणे .

३) मतदारांच्या प्रभावरहित वर्तनासाठी उपाययोजना सुचविणे .

• **संशोधनाची गृहितके (IHypothesis of the Research) :**

१) मतदारांच्या वर्तनाला 'जात ' हा घटक प्रभावित करतो .

२) भारतात निवडणूका जातीच्या आधारावर लढविल्या जातात .

३) मतदारांचे वर्तन 'जात ' या घटकामुळे प्रभावित होणे लोकशाहीला घातक आहे .

४) लोकशाहीत मतदारांचे वर्तन महत्वपूर्ण असते .

Ramkranti Multidisciplinary Research Journal ISSN: 2454-8731

• संशोधन पध्दती (Research Methodology) :

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये ऐतिहासिक, वर्णनात्मक, विश्लेषनात्मक आणि तुलनात्मक संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे .

• भारतातील मतदारांचे वर्तन प्रभावित करणारा घटकः जात :

भारतीय लोकशाहीला स्वातंत्र्योत्तर काळापासून प्रभावित करणारा सर्वात मोठा घटक म्हणजे 'जात' होय . या घटकाने साहजिकच मतदारांच्या वर्तनालाही मोठ्या प्रमाणात प्रभावित केले आहे . जातीबाबत राम मनोहर लोहिया म्हणतात की, "ज्याच्यासाठी कोणाला औपचारिक व नियमित हप्ता भरण्याची गरज नसते असा जगातला सर्वात मोठा विमा ." अर्थात जातीसाठी कोणताही खर्च करण्याची आवश्यकता नसते , मात्र असा घटक जनतेच्या राजकिय वर्तनावर प्रभाव टाकण्याचे कार्य प्रभावीपणे करीत असतो. 'जात' हा घटक व्यक्तीच्या जन्मापासुन त्याला चिकटतो आणि मृत्यूनंतरही व्यक्तीची सुटका जातीपासुन होत नाही. "व्यक्तीचे राजकीय वर्तन (मतदार वर्तन) राजकीय नेतृत्व , व्यक्ती - व्यक्तीमधल राजकिय संबध या सर्व बाबींमध्ये 'जात' या घटकाच प्रभाव वाढला आहे व अधिकाधिक प्रमाणात वाढत आहे." म्हणजेच मतदारांच्या वर्तनावर 'जात' हा घटक प्रभाव पाडतांना दिसुन येतो. कोणत्याही पातळीवरील निवडणुकीत उमेदवार घोषित करण्यापासुन जातीय गणितांचा विचार करुनच राजकीय पक्ष पुढील निर्णय घेत असतात . ज्या जातीच्या मतदारांची संख्या ज्या मतदारसंघात सर्वाधिक त्याच जातीचा उमेदवार सर्वसाधारणपणे निवडणुकीसाठी राजकीय पक्षाकडुन घोषित केला जातो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर 'जात' हा घटक भारतीय लोकशाहीत मतदारांच्या वर्तनाला कशाप्रकारे प्रभावित करतो यासंदर्भात म्हणतात की, "विधानसभा व संसद यामधील बहुमत बहुसंख्यांक जातीकडे स्वभाविकच जाते . मतदान जातीयदृष्टीणेच होते ." डॉ. आंबेडकर यांच्या या मतावरुन हे स्पष्ट होते की, मतदान करतांना मतदार 'जात' या घटकाने प्रभावित होऊन स्वजातीयांनाच मतदाना करण्याकडे आकृष्ट होतात. मतदारांना प्रभावित करणाऱ्या 'जात' या घटकाची गंभीरता डॉ. आंबेडकरांनी तत्कालिन व्यवस्थेतच ओळखलेली होती. "राजस्थान राज्यात जाट की बेटी जाट को , जाट का व्होट जाट को ." अशी घोषणाच दिली जाते . म्हणजेच केवळ उमेदवारी घोषित करतांना राजकीय पक्ष 'जात' या घटकाचा विचार करीत नाहीत, तर त्या-त्या मतदारसंघातील मतदार 'जात' हा घटक बघुनच स्वजातीय उमेदवारांनाच मतदान करतात, हे यावरुन स्पष्ट होते . महाराष्ट्र राज्याच्या बाबतीत विचार

Ramkrsnai Multidisciplinary Research Journal ISSN: 2454-8731

केल्यास हे स्पष्ट होते की, "महाराष्ट्रात असे किमान १०० मतदारसंघ आहेत की, तेथून १९७८ पासुन 'मराठा' जातीचा उमेद्वार निवडुन येतो."[४] महाराष्ट्रात 'मराठा' मतदारांची संख्या बहुतेक मतदारसघात जास्त असल्यामुळे १०० पेक्षाही अधिक मतदारसघात 'मराठा' जातीचे उमेद्वार 'मराठा' जातीच्या मतदारांनी त्यांना मतदान केल्यामुळे निवडुन येतात. म्हणजेच 'जात' हा घटक येथेही प्रभावकारी ठरतांना दिसुन येतो. याशिवाय" महाराष्ट्रात रायगड जिल्यातुन 'आग्री' तर जळगाव जिल्यातुन लेवापाटील' उमेद्वारच विजयी होतात."[५] म्हणजेच संबंधित विभागात 'आग्री' व लेवापाटील मतदारांची संख्या जास्त असल्यामुळे बहुधा येथे त्या-त्या जातीचे उमेद्वार विजयी होतात . त्याचप्रमाणे भंडारा व वर्धा जिल्यात 'तेली' जातीच्या लोकांची संख्या अधिक असल्यामुळे येथे त्याच जातीचे उमेद्वार बहुधा विजयी होताना दिसतात. "भारतात वरचढ जाती त्यांच्या आर्थिक-सामाजिक वर्चस्वाच्या बळावर सत्तेची मक्तदारी स्वत:कडे ठेवण्यात यशस्वी ठरलेल्या आहेत."[६] कर्नाटक राज्यात लिंगायत व 'ओक्कलिगा', आंध्रप्रदेश राज्यात 'रेड्डी', महाराष्ट्रातील 'कुणबी मराठा', गुजरातमध्ये 'पाटीदार', राजस्थानात 'जाट', 'राजपुत' इ . विविध जातींनी तेथील स्थानिक राजकारणाबरोबरच राज्य व राष्ट्रीय स्तरावरील राजकारणात महत्वाचा प्रभाव पाडलेला आहे. म्हणजेच या विविध जातींनी मतदान करतांना 'जात' घटकाला प्राधान्य दिल्यामुळे त्या-त्या जातीच्या राजकीय नेत्यांचे वर्चस्व संबधीत राज्यात निर्माण झालेले आहे. "वेगवेगळे जातीसमुह राजकिय पक्षाच्या सत्ता प्राप्तीचे व जनाधाराचे स्त्रोत झालेले आहेत."[७] भारतातील वेगवेगळया राज्यात 'जात' या घटकाच्या आधारे राष्ट्रीय व प्रादेशिक राजकीय पक्षांनी सत्ता प्राप्त केलेली आहे. 'जात' हा घटक विचारात घेवुन मतदान केल्यामुळे विविध राज्यात राजकीय पक्षांनी विशिष्ट जातीचा 'व्होटबँक' म्हणुन वापर केलेला आहे. "राजकिय नेतृत्वाच्या जडणघडणीमध्ये 'जात' या घटकाचा महत्वपूर्ण वाटा आहे."[८] देशातील विविध राज्यातील राजकिय नेतृत्वाच्या जडणघडणीमध्ये 'जात' या घटकाची भूमिका महत्वपूर्ण ठरलेली आहे. ओबीसी प्रवर्गामध्ये येणाऱ्या विविध जाती, दलित, धनगर, लिंगायत, जाट, राजपूत, आदिवासी इ. विविध जातीचे राजकिय नेतृत्व 'जात' या घटकाच्या आधारे निर्माण झालेली आहेत. 'निवडणुकांमध्ये जातीच्या सबबीवर मते मागणाऱ्या ब्राम्हणेतर उमेद्वारावर प्रथमत: त्याच्या जातीच्या लोकांनी बहिष्कार घातला पाहिजे आणि जात - पात लक्षात न घेता ब्राम्हणेतर या भावनेनेच लायकी पाहून

• **संशोधन पध्दती (Research Methodology) :**

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये ऐतिहासिक, वर्णनात्मक, विश्लेषनात्मक आणि तुलनात्मक **संशोधन** पध्दतींचा अवलंब करण्यात आलेला आहे .

• **भारतातील मतदारांचे वर्तन प्रभावित करणारा घटक: जात :**

भारतीय लोकशाहीला स्वातंत्र्योत्तर काळापासून प्रभावित करणारा सर्वात मोठा घटक म्हणजे 'जात' होय . या घटकाने साहजिकच मतदारांच्या वर्तनालाही मोठया प्रमाणात प्रभावित केले आहे . जातीबाबत राम मनोहर लोहिया म्हणतात की, 'ज्याच्यासाठी कोणाला औपचारिक व नियमित हप्ता भरण्याची गरज नसते असा जगातला सर्वात मोठा विमा ."[1] अर्थात जातीसाठी कोणताही खर्च करण्याची आवश्यकता नसते , मात्र असा घटक जनतेच्या राजकिय वर्तनावर प्रभाव टाकण्याचे कार्य प्रभावीपणे करीत असतो. 'जात' हा घटक व्यक्तीच्या जन्मापासुन त्याला चिकटतो आणि मृत्यूनंतरही व्यक्तीची सुटका जातीपासुन होत नाही. "व्यक्तीचे राजकीय वर्तन (मतदार वर्तन) राजकीय नेतृत्व , व्यक्ती - व्यक्तीमधल राजकीय संबध या सर्व बाबींमध्ये 'जात' या घटकाच प्रभाव वाढला आहे व अधिकाधिक प्रमाणात वाढत आहे."[2] म्हणजेच मतदारांच्या वर्तनावर 'जात' हा घटक प्रभाव पाडताना दिसुन येतो. कोणत्याही पातळीवरील निवडणुकीत उमेद्वार घोषित करण्यापासुन जातीय गणितांचा विचार करुनच राजकीय पक्ष पुढील निर्णय घेत असतात . ज्या जातीच्या मतदारांची संख्या ज्या मतदारसंघात सर्वाधिक त्याच जातीचा उमेद्वार सर्वसाधारणपणे निवडणुकीसाठी राजकीय पक्षाकडुन घोषित केला जातो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर 'जात' हा घटक भारतीय लोकशाहीत मतदारांच्या वर्तनाला कशाप्रकारे प्रभावित करतो यासंदर्भात म्हणतात की, "विधानसभा व संसद यामधील बहुमत बहुसंख्यांक जातीकडे स्वभाविकच जाते . मतदान जातीयदृष्टीणेच होते ."[3] डॉ. आंबेडकर यांच्या या मतावरुन हे स्पष्ट होते की, मतदान करतांना मतदार 'जात' या घटकाने प्रभावित होऊन स्वजातीयांनाच मतदाना करण्याकडे आकृष्ट होतात. मतदारांना प्रभावित करणाऱ्या 'जात' या घटकाची गंभीरता डॉ. आंबेडकरांनी तत्कालिन व्यवस्थेतच ओळखलेली होती. "राजस्थान राज्यात जाट की बेटी जाट को , जाट का व्होट जाट को "[4] अशी घोषणाच दिली जाते . म्हणजेच केवळ उमेद्वारी घोषित करतांना राजकीय पक्ष 'जात' या घटकाचा विचार करीत नाहीत, तर त्या-त्या मतदारसंघातील मतदार 'जात' हा घटक बघुनच स्वजातीय उमेद्वारांनाच मतदान करतात, हे यावरुन स्पष्ट होते . महाराष्ट्र राज्याच्या बाबतीत विचार

त्याला मत दिले पाहिजे."" हा जवळपास ७५ वर्षापुर्वी जागृतीकार पाळेकरांनी दिलेला इशारा आजही 'जात' घटकाचा वाढता प्रभाव पाहता, महत्त्वाचा ठरलेला आहे, हे सिध्द होतं. थोडक्यात जातीच्या उमेदवाराला मत देण्याची मानसिकता जोपर्यंत बदलत नाही आणि जातीविषयीची अस्मिता कमी होणार नाही, तोपर्यंत जातीचा राजकारणात दुरूपयोग करणे थांबणार नाही. 'जात' या घटकाचा वाढता प्रभाव पाहता "भारतातील राजकारण म्हणजे जातीयता आणि जातीयता म्हणजे भारतीय राजकारण"" असे समीकरणच निर्माण झालेले आहे. भारतीय लोक राजकारणाकडे जातीयवादी दृष्टिकोणातून पाहतात. निवडणूकीतील उमेदवार निश्चित करण्यापासून ते मंत्रिमंडळात त्याची नियुक्ती करण्यापर्यंत प्रत्येक वेळी जातीचा संदर्भ विचारात घेतला जातो. थोडक्यात भारतातील संपूर्ण राजकारणाला आज जातीयवादी वळण लागलेले आहे. "जातीय उतरंडीनुसार राजकिय सहभाग होत राहिल्यामुळे देशातील लोकशाहीच प्रश्नांकित होणार कि काय?" अशी भिती निर्माण झालेली आहे . 'जात' या घटकाबरोबरच धर्म, भाषा, प्रदेश, आर्थिक घटक, प्रभावी राजकिय व्यक्तिमत्व, मतदारांची निरक्षरता, सामाजिक प्रश्न, भावनात्मक आवाहन, राजकिय नेतृत्वाचा प्रभाव, राजकिय पक्षांचा जाहीरनामा, मतदारांचे हितसंबंध, स्थानिक मुद्दे, सरकारविरोधी भावना, प्रतीष्ठा, तत्कालिन परिस्थिती, निवडणूक प्रचार, सत्ताधारी राजकिय पक्षाची कामगिरी इ. विविध घटकही मतदारांच्या वर्तनाला प्रभावित करतात.

• **निष्कर्ष (Conclusians) :**

१) भारतात निवडणूक 'जात' या घटकाच्या आधारावर लढविल्या जातात.

२) मतदारांच्या वर्तनावर प्रभाव टाकणारा 'जात' हा घटक लोकशाहीसाठी अत्यंत घातक आहे.

३) भारतात जातीच्या आधारावर राजकिय नेतृत्वाची जडणघडण झालेली आहे.

४) भारतात मतदारांचे वर्तन 'जात' घटकाने मोठ्या प्रमाणात प्रभावित केलेले आहे.

५) भारतात विविध जातींचे समूह राजकिय पक्षांच्या सत्ता प्राप्तीचे साधन ठरलेले आहेत.

६) भारतात ठराविक भागातून ठराविक जातींचे उमेदवार विजयी होतात.

७) भारतात विविध वरचढ जाती त्यांच्या आर्थिक व सामाजिक वर्चस्वाच्या बळावर सत्तेची मक्तेदारी स्वतःकडे ठेवण्यात यशस्वी ठरलेले आहेत.

(78)

८) भारतात सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकारातून जातीच्या संख्येचे राजकारण सुरु झालेले आहे.

९) भारतीय राजकारण म्हणजे जातीयता आणि जातीयता म्हणजे भारतीय राजकारण, असे समीकरणच निर्माण झालेले आहे.

१०) भारतात विविध जातीच्या 'व्होटबँक' निर्माण झालेल्या आहेत. यातून जातीच्या व्होटबँकेचे राजकारण सुरु झालेले आहे.

* **उपाययोजना (Remedies) :**

१) मतदारांनी स्वजातीय उमेदवारांचा आग्रह धरण्याऐवजी इतर कोणत्याही जातीच्या उमेदवाराला मत देण्याची मानसिकता ठेवावी.

२) जाती विषयीची संकुचित विचारांचा व भावनेचा मतदारांनी त्याग करावा.

३) जातीच्या दुष्टचक्रातून नागरीकांना बाहेर काढण्यासाठी व्यापक स्वरुपात प्रबोधन करण्यात यावे.

४) 'जात' घटकावरील आधारीत आरक्षणाचा पुनर्विचार करण्यात यावा.

५) राजकिय पक्षांनी उमेद्वारी देतांना 'जात' या निकषाचा वापर टाळून व्यापक दृष्टिकोणातून विचार करावा.

६) राजकिय नेत्यांनीदेखील जातीतून बाहेर पडून संकुचितपणाचा त्याग करावा.

७) मतदारांबरोबरच स्थानिक कार्यकर्त्यांनी व्यापक दृष्टिकोणाचा स्विकार करावा.

* **संदर्भसुची (Bibliography) :**

१) ओळे डॉ. भा. ल. भारतीय राज्यव्यवस्था, नागपूर, पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, जून - २०११, पृष्ठ क्र. २२८

२) ओळे डॉ. भा. ल., आधुनिक भारतातील राजकिय विचार, नागपूर, पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, जून -२००३, पृष्ठ क्र. ८३३ .

३) लोटे रा. ज., भारतीय राज्य व शासनव्यवस्था, नागपूर, पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, जून- २०११, पृष्ठ क्र. २५६

४) कावळे प्राचार्य डॉ. बाळ (संपादक), भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने, पुणे, डायमंन्ड पब्लिकेशन्स, पृष्ठ -क्र. ८८

५) www.maharashtra legislative assembly.gov.in

६) उपरोक्त -३, पृष्ठ क्र. २५६

७) उपरोक्त -१, पृष्ठ क्र. २३१

८) उपरोक्त -३, पृष्ठ क्र. २५८

९) किल्ला, पृष्ठ क्र. २५७

१०) उपरोक्त -१, पृष्ठ क्र. २३८

११) उपरोक्त -३, पृष्ठ क्र. ८७

१२) उपरोक्त -१, पृष्ठ क्र. २३७

RNI MAHMAR
36829-2010

ISSN- 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal
UGC-CARE LISTED

Special Issue - II

Interdisciplinary View on Socio-Economic, Educational, Management, Environmental, Research, Language and Sustainable Development in Covid-19 Pandemic Situation

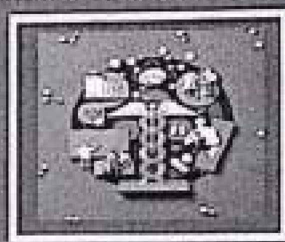

January 2021

Chief Editor : Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Executive Editor : Prof. Kartik R. Patil

Principal,
Rashtrasant Tukdoji College, Chimur
Ta-Chimur, Dist-Chandrapur (Maharashtra)

Co-Editor : P. M. Rajurwade

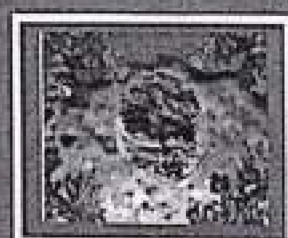

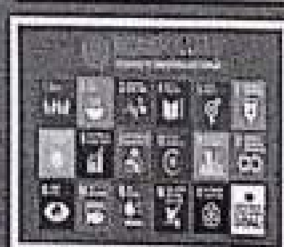

Address
'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

PRINCIPAL
Arts & Science College

Scanned with CamSc

'Akshar Wangmay' UGC Care Listed, International Research Journal, ISSN: 2229-4929, January 2021
Special Issue, Volume-II *"Interdisciplinary View on Socio-Economic, Educational, Management, Environmental, Research, Language and Sustainable Development in Covid-19 Pandemic Situation"*

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal

UGC CARE LISTED JOURNAL

January 2021

Special Issue-Volume-II

On

"Interdisciplinary View on Socio-Economic, Educational, Management, Environmental, Research, Language and Sustainable Development in Covid-19 Pandemic Situation"

Chief Editor
Dr. Nanasaheb Suryawanshi
Pratik Prakashan, 'Pranav, Ruknenagar, Thodga Road Ahmedpur,
Dist. Latur, -433515, Maharashtra

Executive Editor
Prof. Kartik R. Patil
Principal,
Rashtrasant Tukdoji College, Chimur
Ta-Chimur, Dist-Chandrapur (Maharashtra)

Co-Editor
P. M. Rajurwade
Rashtrasant Tukdoji College, Chimur
Ta-Chimur, Dist-Chandrapur (Maharashtra)

Editorial Board

Dr. Praful T. Bansod	Dr. Haresh T.Gajbhiye	Prof. Ashutosh M.Popte	Prof. Pitambar T. Pise
Dr. Nitin T. Katrojwar	Dr. Rajeshwar D. Rahangdale	Dr. Laxman T. Kamdi	Dr. Udhay D. Mendulkar
Dr. Santosh P. Bansod	Dr. Dilip S.Telang	Prof. Kishor S.Chaure	Dr. Manisha Warma
Dr. Rupesh M.Meshram	Dr. Sharad B. Belorkar	Dr. Subhas K. Shinde	Dr. Chetankumar Vyas

Published by- Prof. Kartik R Patil, Off. Principal, Rashtrasant Tukdoji College, Chimur, Ta-Chimur, Dist-Chandrapur (Maharashtra)

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Price :Rs.1000

Scanned with CamSc

'Akshar Wangmay' UGC Care Listed, International Research Journal, ISSN: 2229-4929, January 2021
Special Issue, Volume-II *"Interdisciplinary View on Socio-Economic, Educational, Management, Environmental, Research, Language and Sustainable Development in Covid-19 Pandemic Situation"*

48	कोरोना काळातील भारत सरकारची कार्यपद्धती: एक अवलोकन	प्रा. डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे	158-161
49	कोविड -१९ व मजुरांचे स्थलांतर	प्रा. डॉ. राहुल पंडित	162-163
50	संत एकनाथांच्या भारूडातील लोकसंस्कृती	नवनाथ किसन गुंड	164-166
51	भारतीय लोकशाही आणि बिहार निवडणूक	डॉ. रावन प्रं.महाजन	167-169
52	लॉकडाऊननंतर ई-लर्निंगचे भविष्य	प्रा. विश्वनाथ पांडुरंग हिरवळ	170-172
53	कोरोना नियंत्रणासाठी शाहू महाराजांच्या धोरणाचा अवलंब करावा	प्रा. डॉ. सिद्धार्थ भ. जाधव	173-175
54	वि.रा. शिंदेंच्या अस्पृश्यता उद्धारक कार्याची वर्तमान सापेक्षता	प्रा. डॉ. संतोष बनसोड	176-178

Scanned with CamSc

'Akshar Wangmay' UGC Care Listed, International Research Journal, ISSN: 2229-4929, January 2021
Special Issue, Volume-II "*Interdisciplinary View on Socio-Economic, Educational, Management, Environmental, Research, Language and Sustainable Development in Covid-19 Pandemic Situation*"

कोरोना काळातील भारत सरकारची कार्यपद्धती: एक अवलोकन

प्रा. डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे
सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, स्व.अण्णासाहेब आर.डी.देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी, ता.साक्री, जि.धुळे
Email- motalebabasaheb747@gmail.com

सारांश (Abstract):

कोरोना काळात भारत सरकारला अनेक महत्वाचे निर्णय घ्यावे लागले. फेब्रुवारी 2019 पासून आजतागायत भारत सरकारची कार्यपद्धती काहीशी एकतर्फी आणि गोंधळात भर घालणारी ठरली. कोरोना काळातील टाळेबंदी, विरोधी पक्षाला विश्वासात न घेणे, लोकप्रतिनिधींपेक्षा नोकरशाहांवर अधिक विश्वास ठेवणे, चर्चेची दारे बंद करणे, कृषी कायद्यांविरोधातील शेतकरी आंदोलनावर तोडगा काढण्यास अपयशी ठरणे, राष्ट्रीय तपास यंत्रणेचा दुरुपयोग करणे, पीएमकेअर्स फंडाची निर्मिती आणि याबाबत माहिती अधिकारांतर्गत माहिती न देणे, कोव्हॅक्सिन लसीला आपत्कालीन वापरासाठी घाईघाईने मंजुरी देणे, शेतकरी नेत्यांची राष्ट्रीय तपास यंत्रणेद्वारे चौकशी करणे, कृषी कायद्यांबाबत सर्वोच्च न्यायालयाने फटकारणे तसेच कृषी कायद्यांना स्थगिती देणे या सर्व बाबतीत भारत सरकारची कार्यपद्धती काही अंशी शंकास्पद आणि गोंधळात भर घालणारी ठरलेली आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखात कोरोना काळातील भारत सरकारच्या कार्यपद्धतीवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

प्रस्तावना (Introduction):

कोरोना विषाणूने मागील वर्षभरापासून संपूर्ण जगाला जबरदस्त हादरा दिलेला आहे. संपूर्ण जगाला प्रभावित करून जगावर कोरोनाने दूरगामी परिणाम केलेले आहेत. साहजिकच याला भारतही अपवाद ठरलेला नाही. भारताच्या आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक इ. अशा सर्वच क्षेत्राला कोरोनाने खोलवर प्रभावित केलेले आहे. कोरोना काळात भारत सरकारची कार्यपद्धतीदेखील प्रभावित झालेली दिसून येते. या काळात भारत सरकारने घेतलेले निर्णय, ठरवलेली धोरणे वादग्रस्त ठरलेली आहेत. कोरोना काळातील टाळेबंदीपासून ते कृषी कायद्यांच्या विरोधातील शेतकरी आंदोलनाबाबतीतील भारत सरकारच्या कार्यपद्धतीचा आढावा संक्षिप्त स्वरूपात या संशोधन लेखात घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

मूळशब्द (Keywords):

भारत सरकार, कोरोना, निर्णय प्रक्रिया, शासकीय धोरण, कृषी कायदे, शेतकरी आंदोलन, नागरिकत्व दुरुस्ती कायदा, राष्ट्रीय तपास यंत्रणा, पीएम केअर्स फंड, कार्यपद्धती, कोरोना लस इत्यादी.

संशोधनाचा उद्देश (Objectives of the research):

1) कोरोना काळातील भारत सरकारच्या कार्यपद्धतीचा अभ्यास करणे.
2) कोरोना काळातील भारत सरकारच्या धोरणांचा आढावा घेणे.
3) कोरोना काळातील भारत सरकारची भूमिका तपासणे.

संशोधनाची गृहितके (Hypothesis of the research):

1) कोरोना काळात भारत सरकारने विरोधी पक्षांना निर्णयप्रक्रियेत स्थान दिले नाही. याउलट विरोधकांचा आवाज दाबण्याचा प्रयत्न केला.
2) कोरोना काळातील भारत सरकारने घेतलेले अनेक निर्णय वादग्रस्त ठरले.
3) कोरोना काळात महत्वाच्या प्रश्नांवरून केंद्र सरकारने जनतेचे लक्ष विचलित केले.
4) कोरोना काळातील भारत सरकारची काही धोरणे गोंधळ वाढवणारी ठरली.
5) कोरोना काळात तपास यंत्रणांचा भारत सरकारने दुरुपयोग केला.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये वर्णनात्मक, ग्रंथालयीन आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतींचा वापर करण्यात आलेला आहे. सरकारची कोरोना काळातील कार्यपद्धती तपासण्यासाठी विविध वर्तमानपत्रातील लेखांचा आधार म्हणून वापर करण्यात आलेला आहे.

कोरोना काळातील भारत सरकारची कार्यपद्धती:

2018 च्या उत्तरार्धाच्या शेवटी जगात सर्वप्रथम चीनमध्ये कोरोना विषाणू आढळून आला आणि बघता बघता या विषाणूचा प्रसार जगभर होण्यास वेगाने सुरुवात झाली. भारतात या विषाणूच्या प्रसाराला फेब्रुवारी 2019 पासून सुरुवात झाली. या विषाणूच्या प्रसाराने संपूर्ण विश्वाला खोलवर प्रभावित केले. प्रत्येक देशातील केंद्रीय तसेच स्थानिक शासन आणि प्रशासनावर कोरोनाच्या प्रसाराचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसून आला. विशेषत: कोरोनामुळे जगातील सर्व देशातील केंद्रीय शासनाची कार्यपद्धती प्रभावित झालेली स्पष्टपणे दिसून येते. त्यामुळे याला साहजिकच भारत सरकारही अपवाद ठरलेले नाही. "कोरोनाची आपत्ती कोसळल्यापासून वर्षभराच्या काळात केंद्र सरकार कुठल्या ना कुठल्या वादात सापडलेले दिसले."[०१] कोरोना काळात केंद्र सरकारला वेळोवेळी विविध निर्णय घ्यावे लागले. हे घेतलेले निर्णय व त्यांची कार्यपद्धती ही अनेकदा वादग्रस्त ठरलेली दिसून आली. त्यामुळे भारत सरकारच्या कार्यपद्धतीवर विविध अंगांनी ताशेरे ओढले गेले. भारतात कोरोना विषाणूचा संक्रमण काळ सुरू झाला तेव्हा "नागरिकत्व दुरुस्ती कायद्याविरोधी आंदोलन देशव्यापी झाले."[०२] मात्र या

Scanned with CamSc

'Akshar Wangmay' UGC Care Listed, International Research Journal, ISSN: 2229-4929, January 2021
Special Issue, Volume-II "Interdisciplinary View on Socio-Economic, Educational, Management, Environmental, Research, Language and Sustainable Development in Covid-19 Pandemic Situation"

कोरोना काळातील भारत सरकारची कार्यपद्धती: एक अवलोकन

प्रा. डॉ. बाबासाहेब बिंबक मोताळे
सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, स्व.अण्णासाहेब आर.डी.देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी, ता.साक्री, जि.धुळे
Email- motalebabasaheb747@gmail.com

सारांश (Abstract):

कोरोना काळात भारत सरकारला अनेक महत्वाचे निर्णय घ्यावे लागले. फेब्रुवारी 2019 पासून आजतागायत भारत सरकारची कार्यपद्धती काहीशी एकतर्फी आणि गोंधळात भर घालणारी ठरली. कोरोना काळातील टाळेबंदी, विरोधी पक्षाला विश्वासात न घेणे, लोकप्रतिनिधींपेक्षा नोकरशहांवर अधिक विश्वास ठेवणे, चर्चेची दारे बंद करणे, कृषी कायद्यां विरोधातील शेतकरी आंदोलनावर तोडगा काढण्यास अपयशी ठरणे, राष्ट्रीय तपास यंत्रणेचा दुरुपयोग करणे, पीएमकेअर्स फंडाची निर्मिती आणि याबाबत माहिती अधिकारांतर्गत माहिती न देणे, कोव्हॅक्सिन लसीला आपत्कालीन वापरासाठी घाईघाईने मंजुरी देणे, शेतकरी नेत्यांची राष्ट्रीय तपास यंत्रणेद्वारे चौकशी करणे, कृषी कायद्यांबाबत सर्वोच्च न्यायालयाने फटकारणे तसेच कृषी कायद्यांना स्थगिती देणे या सर्व बाबतीत भारत सरकारची कार्यपद्धती काही अंशी शंकास्पद आणि गोंधळात भर घालणारी ठरलेली आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखात कोरोना काळातील भारत सरकारच्या कार्यपद्धतीवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

प्रस्तावना (Introduction):

कोरोना विषाणूने मागील वर्षभरापासून संपूर्ण जगाला जबरदस्त हादरा दिलेला आहे. संपूर्ण जगाला प्रभावित करून जगावर कोरोनाने दूरगामी परिणाम केलेले आहेत. साहजिकच याला भारतही अपवाद ठरलेला नाही. भारताच्या आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक इ. अशा सर्वच क्षेत्राला कोरोनाने खोलवर प्रभावित केलेले आहे. कोरोना काळात भारत सरकारची कार्यपद्धतीदेखील प्रभावित झालेली दिसून येते. या काळात भारत सरकारने घेतलेले निर्णय, ठरवलेली धोरणे वादग्रस्त ठरलेली आहेत. कोरोना काळातील टाळेबंदीपासून ते कृषी कायद्यांच्या विरोधातील शेतकरी आंदोलनाबाबतीतील भारत सरकारच्या कार्यपद्धतीचा आढावा संक्षिप्त स्वरूपात या संशोधन लेखात घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

मूळशब्द (Keywords):

भारत सरकार, कोरोना, निर्णय प्रक्रिया, शासकीय धोरण, कृषी कायदे, शेतकरी आंदोलन, नागरिकत्व दुरुस्ती कायदा, राष्ट्रीय तपास यंत्रणा, पीएम केअर्स फंड, कार्यपद्धती, कोरोना लस इत्यादी.

संशोधनाचा उद्देश (Objectives of the research):

1) कोरोना काळातील भारत सरकारच्या कार्यपद्धतीचा अभ्यास करणे.
2) कोरोना काळातील भारत सरकारच्या धोरणांचा आढावा घेणे.
3) कोरोना काळातील भारत सरकारची भूमिका तपासणे.

संशोधनाची गृहितके (Hypothesis of the research):

1) कोरोना काळात भारत सरकारने विरोधी पक्षांना निर्णयप्रक्रियेत स्थान दिले नाही. याउलट विरोधकांचा आवाज दाबण्याचा प्रयत्न केला.
2) कोरोना काळातील भारत सरकारने घेतलेले अनेक निर्णय वादग्रस्त ठरले.
3) कोरोना काळात महत्त्वाच्या प्रश्नांवरून केंद्र सरकारने जनतेचे लक्ष विचलित केले.
4) कोरोना काळातील भारत सरकारची काही धोरणे गोंधळ वाढवणारी ठरली.
5) कोरोना काळात तपास यंत्रणांचा भारत सरकारने दुरुपयोग केला.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये वर्णनात्मक, ग्रंथालयीन आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतींचा वापर करण्यात आलेला आहे. सरकारची कोरोना काळातील कार्यपद्धती तपासण्यासाठी विविध वर्तमानपत्रातील लेखांचा आधार म्हणून वापर करण्यात आलेला आहे.

कोरोना काळातील भारत सरकारची कार्यपद्धती:

2018 च्या उत्तरार्धाच्या शेवटी जगात सर्वप्रथम चीनमध्ये कोरोना विषाणू आढळून आला आणि बघता बघता या विषाणूचा प्रसार जगभर होण्यास वेगाने सुरुवात झाली. भारतात या विषाणूच्या प्रसाराला फेब्रुवारी 2019 पासून सुरुवात झाली. या विषाणूच्या प्रसाराने संपूर्ण विश्वाला खोलवर प्रभावित केले. प्रत्येक देशातील केंद्रीय तसेच स्थानिक शासन आणि प्रशासनावर कोरोनाच्या प्रसाराचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसून आला. विशेषतः कोरोनामुळे जगातील सर्व देशातील केंद्रीय शासनाची कार्यपद्धती प्रभावित झालेली स्पष्टपणे दिसून येते. त्यामुळे याला साहजिकच भारत सरकारही अपवाद ठरलेले नाही. "कोरोनाची आपत्ती कोसळल्यापासून वर्षभराच्या काळात केंद्र सरकार कुठल्या ना कुठल्या वादात सापडलेले दिसले."[01] कोरोना काळात केंद्र सरकारला वेळोवेळी विविध निर्णय घ्यावे लागले. हे घेतलेले निर्णय व त्यांची कार्यपद्धती ही अनेकदा वादग्रस्त ठरलेली दिसून आली. त्यामुळे भारत सरकारच्या कार्यपद्धतीवर विविध अंगांनी ताशेरे ओढले गेले. भारतात कोरोना विषाणूचा संक्रमण काळ सुरू झाला तेव्हा "नागरिकत्व दुरुस्ती कायद्याविरोधी आंदोलन देशव्यापी झाले."[02] मात्र या

Scanned with CamSc

"नव्या शेती कायद्यांवरून निर्माण झालेला तिढा सोडवण्याची जबाबदारी शेतकऱ्यांची नाही तर केंद्र सरकारची आहे, पण त्यादृष्टीने झालेली आंदोलनाची हाताळणी तोडगा काढण्याऐवजी गुंता वाढवणारी ठरली आहे."[15] कृषी कायद्यांविरोधातील शेतकरी आंदोलनाबाबतीतील भारत सरकारची कार्यपद्धती या भूमिका गुंता सोडवण्याऐवजी गुंता अधिकाधिक वाढवणारी ठरल्याचे विविध घडामोडींवरून स्पष्ट होते. कृषी कायद्यांविरोधातील शेतकरी आंदोलनाबाबत केंद्रीय मंत्र्यांचे "हा प्रश्न आता न्यायालयातच सोडवू"[16] हे जाहीर विधान म्हणजे भारत सरकारला कृषी कायद्यांचा प्रश्न सरकारच्या स्तरावर चर्चेच्या माध्यमातून सोडवायचा नाही, हे सूर्यप्रकाशाइतके स्पष्ट आहे. म्हणजेच भारत सरकार स्वतः चर्चेची दारे बंद करीत आहे, यावरून भारत सरकारची कार्यपद्धती अधिक स्पष्ट होते. "कृषी कायद्यांबाबत तपशीलवार चर्चेसाठी ही विधेयके निवड समितीकडे पाठवा असा आग्रह धरणाऱ्या राज्यसभा सदस्यांना धुडकावणारे आणि तिन्ही कायदे रद्द करा अशी शेतकऱ्यांची मागणी असूनही त्यांना कलमनिहाय चर्चेचे गाजर दाखवायचे"[17] अशी सरकारची गोंधळ वाढवणारी कार्यपद्धती आहे. अधिकृतपणे ज्या कायदेमंडळात या कायद्यावर चर्चा होणे अपेक्षित होते, तेथे सरकार चर्चा करण्यास, मतदान घेण्यास तयार नाही, मात्र शेतकऱ्यांशी या कायद्यावर चर्चेची सरकारची तयारी आहे. म्हणजे सरकारच्या कार्यपद्धतीत स्पष्टपणे गोंधळ दिसून येतो. "राष्ट्रीय तपास यंत्रणेद्वारे काही शेतकरी नेत्यांची चौकशी सुरू झाली आहे."[18] विरोधासाठी विरोध या न्यायाने (?) राजकीय विरोधकांच्या विरोधात ज्याप्रमाणे राष्ट्रीय तपास यंत्रणेचा भारत सरकारने दुरुपयोग केला, त्याप्रमाणेच आंदोलक शेतकरी नेत्यांच्या विरोधातही भारत सरकारने या तपास यंत्रणेचा गैरवापर करीत आपली कार्यपद्धती अयोग्य असल्याचे स्वतःच दाखवून दिलेले आहे. असे असले तरीही "जगातील अन्य देशांप्रमाणे भारतात पुन्हा टाळेबंदी लागू न करण्याचा केंद्राचा निर्णय मात्र स्वागतार्ह ठरला."[19] जगातील अमेरिका, इंग्लंड इ. देशांमध्ये पुन्हा टाळेबंदी करावी लागली, मात्र भारत सरकारने पुन्हा टाळेबंदी न करता सुरक्षितता बाळगून व्यवहार सुरू ठेवण्याचा घेतलेला निर्णय कौतुकास्पद ठरला. थोडक्यात कोरोना काळात भारत सरकारने घेतलेले निर्णय अनेकवेळा वादग्रस्त ठरले. या काळात भारत सरकारची कोरोनाने एकप्रकारे परीक्षा घेतली, त्यांची निर्णयक्षमता तपासली.

- **निष्कर्ष (Conclusions):**

1)कोरोना काळातील भारत सरकारची धोरणे आणि कार्यपद्धती गोंधळ वाढवणारी ठरली.

2)कोरोना काळातील शेतकरी आंदोलन भारत सरकार प्रभावीपणे हाताळू शकलेले नाही.

3) कोरोना काळातील भारत सरकारची कार्यपद्धती एकतर्फी असल्याचे स्पष्ट होते.

4) कृषी कायद्याच्या विरोधातील शेतकरी आंदोलनाबाबत भारत सरकारच्या कार्यपद्धतीमुळे गुंता वाढतच गेला.

5) कोरोना काळात भारत सरकारने विरोधकांचा आवाज दडपून टाकण्याचा प्रयत्न केला आणि त्यांना महत्वाच्या निर्णय प्रक्रियेत स्थान दिले नाही.

6) कोरोना काळ भारत सरकारची परीक्षा पाहणारा काळ ठरला.

7) कोरोना काळात भारत सरकारने घेतलेले विविध निर्णय वादग्रस्त ठरले.

8) कोरोना काळात भारत सरकारने लोकप्रतिनिधींपेक्षा नोकरशाहीवर जास्त विश्वास ठेवल्यामुळे लोकप्रतिनिधी दुय्यम स्थानी राहिले.

9) कोरोना काळात भारत सरकारने राज्यातील सत्ता हस्तगत करण्यासाठी सत्तांतर करण्याला महत्व दिले.

10) कोरोना काळात भारत सरकारने विरोधी पक्ष व लोकप्रतिनिधींशी सल्लामसलत या चर्चा न करता निर्णय घेतले.

11) कोरोना काळात भारत सरकारने मुख्य प्रश्नांना बगल देण्यासाठी जनतेचे लक्ष अन्य घटकांकडे विचलित केले.

12) कोरोना काळात भारत सरकार कृषी कायद्यांविरोधात आंदोलन करणाऱ्या आंदोलकांशी चर्चेद्वारे तोडगा काढण्यात अपयशी ठरले.

13) कोरोना काळात तीन कृषी कायद्यांना सर्वोच्च न्यायालयाने स्थगिती देऊन भारत सरकारच्या कारभारावर ताशेरे ओढले आहेत, तसेच नाराजीही व्यक्त केलेली आहे. यावरून भारत सरकारच्या कार्यपद्धती मधील उणीवा अधिक स्पष्ट होतात.

1. संदर्भसूची (Bibliography):

1) दैनिक लोकसत्ता, दिनांक 11 जानेवारी 2021

2) दैनिक लोकसत्ता, दिनांक 18 जानेवारी 2021

3) उपरोक्त-01

4) किता

5) किता

6) किता

7) किता

8) किता

9) किता

10) दैनिक लोकसत्ता, दिनांक 19 जानेवारी 2021

11) किता

12) दैनिक महाराष्ट्र टाइम्स, दिनांक 12 जानेवारी 2021

Scanned with CamSc

13) दैनिक लोकसत्ता, दिनांक 12 जानेवारी 2021
14) दैनिक सकाळ, 13 जानेवारी 2021
15) उपरोक्त-02
16) किता
17) उपरोक्त-10
18) उपरोक्त-02
19) उपरोक्त-01

Scanned with CamSc

OUR HERITAGE
ISSN : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-11
Impact Factor (2020) - 6.8

मराठवाड्याच्या विकासातील निवडक राजकीय नेतृत्वाची भूमिका

प्रा.डॉ. मोताळे बाबासाहेब त्रिंबक,
सहाय्यक प्राध्यापक,राज्यशास्त्र विभाग,
स्व देवरे कला व विज्ञान.डी.अण्णासाहेब आर.महाविद्यालय(महाराष्ट्र).धुळे.जि.साक्री.म्हसदी ता,
Email- motalebabasaheb747@gmail.com

सारांश) :Abstract):

१ मे १९६० रोजी संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती झाली महाराष्ट्राच्या स्थापनेवेळी .विदर्भ या प्रादेशिक विभागाने काही अटी ठेवून संयुक्त महाराष्ट्रात सामील होण्यास सहमती दर्शवली मात्र , या प्रादेशिक विभागाने विनाअट संयुक्त महाराष्ट्रात सामील होण्यास सहमती दर्शवली 'मराठवाडा' संपूर्ण महाराष्ट्राच्या विविध प्रादेशिक विभागांच्या विकासाचा .होतीतुलनात्मक आढावा घेतल्यास हे स्पष्ट होते किसंयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीचा हीरक महोत्सव साजरा होत असताना महाराष्ट्रात मात्र , एकीकडे विकसित पश्चिम .प्रादेशिक विकासाचा असमतोल मोठ्या प्रमाणात वाढलेला आहे मात्र आजही ,कोकण हा भाग विकसनशील आहे,मुंबई हा भाग तर दुसरीकडे उत्तर महाराष्ट्र,महाराष्ट्र त्यातही विशेषतः मराठवाड्याला .मराठवाडा व विदर्भ हे प्रादेशिक विभाग मात्र अविकसितच आहेत वास्तवात मराठवाड्याने तीन .नेहमीच विकासाबाबत सापत्नभावाची वागणूक मिळालेली आहे मुख्यमंत्री व एक उपमुख्यमंत्री महाराष्ट्राला देऊन संपूर्ण मराठवाड्यासह महाराष्ट्राचे नेतृत्व केलेले आहेमराठवाड्यातील असंख्य मंत्र्यानीही राज्याच्या जडणघडणीत महत्वाची भूमिका पार पाडलेली . .असे असतानाही मराठवाड्याचा विकास हा पश्चिम महाराष्ट्राच्या बरोबरीने होऊ शकलेला नाही .आहे मराठवाड्यातील काही राजकीय नेत्यांनी मराठवाड्याच्या विकासासाठी प्रयत्न केले असले तरी त्यातून मराठवाड्याचा पाहिजे तसा विकास होऊ शकलेला नाहीप्रस्तुत संशोधन लेखात मराठवाड्याच्या . .विकासातील निवडक राजकीय नेतृत्वाच्या भूमिकेचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे

मूळशब्द) :Keywords):

मराठवाडाप्रादेशिक ,मंत्री,मुख्यमंत्री,सिंचन ,प्रकल्प ,विकास ,मागासलेपणा,राजकीय नेतृत्व, .साखर कारखाना इ,सहकार ,शिक्षण,जायकवाडी , संयुक्त महाराष्ट्र,विभाग

संशोधनाची उद्दिष्टे) :Objectives of the Research):

१) मराठवाड्याच्या विकासातील राजकीय नेतृत्वाच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.
२) मराठवाड्याच्या किमान विकासातील मानबिंदूंचा आढावा घेणे.
३) मराठवाड्याच्या मागासलेपणाच्या कारणांचा शोध घेणे.

संशोधनाची गृहीतके: (Hypothesis of the Research):

१) मराठवाड्याच्या किमान विकासात मराठवाड्यातील राजकीय नेतृत्वाची भूमिका महत्वाची ठरली.
२) मराठवाड्याचा मागासलेपणा मराठवाड्याच्या राजकीय नेतृत्वाच्या भूमिकेमुळे काहीसा कमी झाला.

PRINCIPAL
A.D.M.S.P. Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College
Mhasadi,Tal Sakri Dist.Dhule

OUR HERITAGE
ISSN : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-11
Impact Factor (2020) - 6.8

३) मराठवाड्याच्या विकासाचा अनुशेष पूर्णपणे भरून काढण्यात राजकीय नेत्यांना पूर्ण यश आलेले नाही.

संशोधन पद्धती) :Research Methodology):

प्रस्तुत संशोधन लेखात ऐतिहासिकवर्णनात्मक आणि तुलनात्मक ,विश्लेषणात्मक , या पद्धतींचा अवलंब करतांना काही संदर्भाचा .संशोधन पद्धतींचा अवलंब करण्यात आलेला आहे .आढावा घेण्यात आलेला आहे

मराठवाड्यातील राजकीय नेतृत्वाची भूमिका आणि मराठवाड्याचा विकास :

महाराष्ट्रातील मराठवाडा हा प्रदेश तसा विकासाच्या दृष्टीने दुर्लक्षित प्रदेश म्हणून आजही ओळखला जातो,या प्रदेशाचे मागासलेपण दूर करण्याचे प्रयत्न झालेच नाहीत असे नाही . परंतु जे प्रयत्न मराठवाड्याच्या विकासासाठी झाले ते पुरेसे ठरले नाहीतहेच आजच ,ऱ्या मराठवाड्याच्या स्थितीवरून दिसून येतेजे तोडके प्रयत्न मराठवाड्याच्या विकासासाठी झालेले . .त्यामध्ये मराठवाड्यातील निवडक राजकीय नेत्यांची भूमिका महत्वाची ठरलेली आहे ,आहेत .मराठवाड्यातील नांदेड येथील श्रीशंकरराव चव्हाण यांनी महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री व मंत्री म्हणून महत्वाची भूमिका पार पाडलेली आहे ."महाराष्ट्राचे पाटबंधारे मंत्री म्हणून त्यांनी जायकवाडी , .विष्णुपुरी हे मोठे प्रकल्प पूर्णत्वास नेले"०१ पाण्याचे दुर्भिक्ष असलेल्या मराठवाड्याची पाण्याची गरज ओळखून श्री .चव्हाण यांनी पैठण येथे जायकवाडी प्रकल्प आणि नांदेड येथे विष्णूपुरी प्रकल्पाची उभारणी करून मराठवाड्याच्या विकासाला हातभार लावलाजायकवाडी प्रकल्पातून . ,डावा कालवा व उजवा कालव्याद्वारे औरंगाबादजालना ,बीडपरभणी व नांदेड या जिल्ह्यातील , त्यामुळे या भागातील शेतक .मोठे शेतीक्षेत्र सिंचनाखाली आलेले आहेरी सुखावलेला आहे . औरंगाबाद आणि जालना शहराच्या औद्योगिक वसाहतीची पाण्याची गरज जायकवाडी तसेच या प्रकल्पामुळे जवळपासची मोठी शहरे व असंख्य छोट्या .प्रकल्पामुळे पूर्ण झालेली आहे विष्णुपुरी प्रकल्पामुळे ना .गावांचा पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्नही मार्गी लागलेला आहोंदेड शहर आणि परिसराच्या विकासात भर पडलेली आहे.म्हणून श्री . शंकरराव चव्हाण यांनी महाराष्ट्राचे पाटबंधारे मंत्री म्हणून बजावलेली भूमिका महाराष्ट्र कदापिही विसरू शकणार नाही. .चव्हाण यांनी केलेले आहे.मराठवाड्याच्या सिंचन क्षेत्रात वाढ करण्याचे मोठे कार्य श्री त्यामुळेच .म्हणून साजरा जातो 'सिंचन दिन' त्यांचा स्मृतिदिन महाराष्ट्रात""०२ यावरूनच मराठवाड्यासह संपूर्ण महाराष्ट्रात त्यांनी केलेल्या सिंचन विषयक कार्याची ओळख होते .

मग जायकवाडी का ,नर्मदा सरोवराला मंजुरी मिळते ,कोयना धारण होऊ शकते" ...नाही?०३ असा प्रश्न श्री. चव्हाण यांना पाटबंधारे मंत्री असताना पडला होताम्हणूनच त्यांनी . .मराठवाड्याचे पाण्याचे दुर्भिक्ष कमी करण्यासाठी जोरदार प्रयत्न केले"मराठवाड्याचे महाकाय जायकवाडी धरण शंकररावांनी अक्षरश: पश्चिम महाराष्ट्राचा विरोध असतांना खेचून आणले."०४ पश्चिम महाराष्ट्रातील राजकीय नेत्यांचा जायकवाडी प्रकल्पाला प्रचंड विरोध होताअशा प्रतिकूल . राजकीय परिस्थितीतदेखील शंकररावांनी पाटबंधारे मंत्री असताना हार न मानता .मराठवाड्यासाठी या प्रकल्पाचा आग्रह लावून धरला आणि शेवटी या प्रयत्नात ते यशस्वीही झाले या प्रकल्पामुळे औरंगाबाद व अहमदनगर जिल्ह्यातील सुमारे ४५ गावे पाण्याखाली जाणार होती .

OUR HERITAGE
ISSN : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-11
Impact Factor (2020) - 6.8

अशा प्रतिकूल परिस्थितीतदेखील .म्हणून डाव्या मंडळींनी या प्रकल्पाला प्रचंड विरोध केला होता चव्हाणांनी केंद्र सरकारने नेमलेल्या ठक्कर आयोगासमोर जायकवाडी धरणाची बाजू भक्कमपणे .श्री मांडून जायकवाडी धरणाला मंजुरी मिळवली ."मराठवाड्यातील शेतामध्ये जे पाणी खेळते आहेयाचे सर्व श्रेय शंकरराव ,केळीच्या बागा बहरलेल्या आहेत,विष्णुपुरीमुळे नांदेड जिल्ह्यात ऊस , .चव्हाण यांच्या दूरदृष्टीला जाते"०५

शंकरराव चव्हाण म्हणून त्यांन ,नेते होते 'द्रष्टे'ी मराठवाड्याच्या भविष्यासाठी जायकवाडी आणि विष्णुपुरी हे दोन प्रकल्प निर्माण करण्यासाठी भगीरथ प्रयत्न केल्यामुळे त्यांना मराठवाड्याचे ' मराठवाडा या मागास भागाच्या -महाराष्ट्रातील विदर्भ .म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही 'भगीरथ विकासाचा अनुशेष भरून काढण्यासाठी नेमलेल्या वैधानिक विकास महामंडळातील भंपकपणाबाबत श्री. चव्हाण म्हणतात कि ,"समजुतीसाठी वैधानिक विकास महामंडळे करायची असती तर करा ,पण ज्या गव्हर्नरकडून सत्ता लोकशाहीत आपण लोकप्रतिनिधींच्या हाती घेतली , कच्छ चे वैधानिक मं .त्या गव्हर्नरच्या हाती पुन्हा सत्ता देऊ नकाडळ लोकप्रतीनिधीनीच रद्द केले आहे.हे मंडळ तुम्हीच रद्द कराल ."०६ शंकरराव चव्हाण यांचे हे मत पाहता वास्तवात या वैधानिक विकास महामंडळामुळे विदर्भहा ? मराठवाड्याच्या विकासाचा अनुशेष भरून निघाला आहे का- मागास भागाचा विकास जर या महामं .अंतर्मुख करणारा प्रश्न आहेडळामुळे होत नसेल तर मग महामंडळाचे .हा प्रश्नदेखील या निमित्ताने उपस्थित होतो ? विनाकारण का पोसायचे 'पांढरे हत्ती' यशवंत ,अंकुशराव टोपे यांनी मत्स्योदरी शिक्षण संस्था.जालना जिल्ह्यातील श्री" समर्थ द ,समर्थ सहकारी साखर कारखाना ,सहकारी सूतगिरणीुध उत्पादक संघ याद्वारे हजारो लोकांच्या जीवनात प्रकाश दिला."०७ मराठवाड्यातील जालना जिल्ह्यात व परिसरात श्री टोपे यांनी बेरजेचे राजकारण करीतक्षेत्रात अद्वितीय .शिक्षण इ ,सहकार ,समाजकारण ,राजकारण , .कामगिरी करून मराठवाड्याच्या विकासाला हातभार लावला"श्री. अशोक चव्हाण यांनी नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण भागात उच्च शिक्षणाची सोय केली."०८ नांदेडमुदखेड येथे ,अर्धापूर, महाविद्यालयांची स्थापना करून मराठवाड्यातील नांदेडसारख्या ग्रामीण भागात उच्च शिक्षणाची .ज्ञानगंगा सुरु केली"शिखांची दक्षिण काशी म्हणून नांदेड शहर व परिसराचा चेहरामोहरा बदलण्यास श्री.अशोक चव्हाण यांचे परिश्रम कारणीभूत आहेत."०९ नांदेड शहरातील गुरुद्वाराचा विकास करून शहराच्या वैभवात भर घातली ."श्रीगोपीनाथ मुंडे यांनी वैद्यनाथ सहकारी साखर . कारखाना आणि वैद्यनाथ सहकारी बँकेच्या माध्यमातून बीड जिल्ह्यात सहकाराचा विकास केला."१० श्री. मुंडे यांनी सहकाराच्या माध्यमातून बीड आणि परिसराच्या विकासाला हातभार लावला ."श्री. मुंडे यांनी उर्जामंत्री म्हणून विज उत्पादनवितरण आणि देखभाल या ,गुणवत्ता , वैद्यनाथ येथील औष्णिक विद्युत केंद्र हे भ-क्षेत्रात सुधारणा केल्यामुळे परळीारतातील आदर्श वीज उत्पादन केंद्र ठरले."११ मराठवाड्यासह महाराष्ट्राची वाढती विजेची गरज भागवण्यासाठी श्री. मुंडे यांनी परळी औष्णिक विद्युत केंद्रात सुधारणा केल्या ."बीड जिल्ह्यातील श्री. सुंदरराव सोळंके यांनी मराठवाडा शिक्षण प्रसारक मंडळाद्वारे शिक्षणाची गंगा मराठवाड्यातील सर्वच तालुक्यात आणली."१२ शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाहीहे ओळखून श्री ,. सोळंके यांनी संपूर्ण मराठवाड्यात प्राथमिक शिक्षणापासून ते उच्च शिक्षणाची गंगा पोहोचवलीयाशिवाय त्यां .नी माजलगाव येथे

(107)

OUR HERITAGE
ISSN : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-11
Impact Factor (2020) - 6.8

सहकारी साखर कारखाना सुरु करून शेती क्षेत्राला चालना दिली ."केंद्रात मंत्रिपद प्राप्त झालेल्या श्रीमती सुर्यकांता पाटील या मराठवाड्यातील एकमेव महिलेने मराठवाड्याच्या समस्यांबाबत भरपूर काम केले."११ मराठवाड्यात महिला उन्नतीग्राम ,कामगार चळवळ ,ग्रामीण विकास ,च्या माध्यमातून केंद्रीय .सहकारी साखर कारखाना इ ,तळागाळातील गरिबांची प्रगती अशाप्रकारे .ग्रामविकास राज्यमंत्री असताना महत्वाची भूमिका श्रीमती पाटील यांनी बजावली .मराठवाड्याच्या विकासासाठी निवडक राजकीय नेतृत्वांनी महत्वाची भूमिका बजावलेली आहे मात्र तरीदेखील आजपर्यंत मराठवाड्याच्या झालेल्या विकासाचा मागोवा घेतल्यास आणखीही या भागाच्या विकासासाठी मोठे प्रयत्न होण्याची आवश्यकता आहेज्या निवडक राजकीय नेत्यांनी . ,त्यांचा मराठवाडा सदैव ऋणी आहे ,मराठवाड्याच्या विकासासाठी प्रयत्न केलेले आहेत मात्र मराठवाड्यातील बरेच राजकीय नेते त्यांच्या कार्यक्षेत्रातच अडकलेले दिसून येतातत्यामुळे . त्यामुळे संस्कृतीचा समृध्द वारसा लाभलेला .मराठवाड्याचा समग्र विकास झालेला नाही मराठवाडा आजही दुर्दैवाने विकासाच्या आणि विकास करणाऱ्या राजकीय नेत्यांच्या प्रतिक्षेतच .आहे

निष्कर्ष) conclusions):

१) निवडक राजकीय नेतृत्वांनी मराठवाड्याच्या विकासासाठी प्रयत्न केलेले आहेत.

२) उर्वरित महाराष्ट्राच्या तुलनेत मराठवाड्याच्या विकासाचा समतोल अद्यापपर्यंत साधला गेलेला नाही.

३) मराठवाड्याच्या विकासासाठी स्थापन झालेल्या गोदावरी विकास महामंडळाच्या माध्यमातून मराठवाड्याचा पाहिजे तसा विकास होऊ शकलेला नाही.

४) मराठवाड्याच्या विकासात महिला नेतृत्वाचा फारसा सहभाग नाही.

५) मराठवाड्याचा कायापालट करण्यात राजकीय नेत्यांना पूर्ण यश आलेले नाहीआजही . .मराठवाड्याचा बहुतेक भाग विकासाच्या प्रतिक्षेत आहे

६) अपवाद वगळता मराठवाड्यातील राजकीय नेत्यांनी फक्त त्यांच्याच मतदारसंघाच्या विकासासाठी प्रयत्न केलेले दिसून येतात.

७) मराठवाड्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी सर्वसमावेशक आणि व्यापक स्तरावर प्रयत्नांची आवश्यकता आहे.

८) मराठवाड्यातील तीन मुख्यमंत्री आणि एक उपमुख्यमंत्री व असंख्य मंत्र्यांनी महाराष्ट्राचे नेतृत्व केलेमात्र अपवाद वगळता त्यांच्या प्रयत्नाने मराठवाड्याच्या स्थितीत फारसे परिवर्तन झालेले , .नाही

OUR HERITAGE
ISSN : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-11
Impact Factor (2020) - 6.8

संदर्भसूची) References):

१) जोशीडायमंड ,महाराष्ट्रातील राजकीय व्यक्तिमत्वे ,पाटील संभाजी ,मंजुषा.पाटील प्रा- ,पुणे ,पब्लिकेशन्स
जानेवारी.१३६.पृष्ठ क्र ,२०१०-
२(कित्ता.१३६.पृष्ठ क्र ,
३(पाटील श्रीराम (संपादक), मराठवाड्यातील माणिकमोती ,औरंगाबाद ,योगेश प्रकाशन , -जानेवारी
२००५१३४.पृष्ठ क्र ,
४(कित्ता .१३४.पृष्ठ क्र ,
५(उपरोक्त.१३४.पृष्ठ क्र,३-
६(कित्ता.१३५.पृष्ठ क्र,
७(कित्ता.२५७.पृष्ठ क्र,
८(कित्ता.२५९.पृष्ठ क्र,
९.२६०.पृष्ठ क्र,कित्ता (
१०.२६४.पृष्ठ क्र,कित्ता (
११.२६४.पृष्ठ क्र,कित्ता (
१२.२४७.पृष्ठ क्र,कित्ता (
१३.२७५.पृष्ठ क्र,कित्ता (

ISSN:0971-2143
Vol-31-Issue NO.-37-May-2020

Advertisement and Language

Dr. Hemantkumar Dattatray Patil
Department of English,
Late Annasaheb R. D. Deore
Arts and Science College, Mhasadi
Tal- Sakri, Dist- Dhule

Abstract

Globalisation has changed the face of the world and it has become a village. No doubt there are different cultures, religions, races and creeds but at some level few things are very common, like advertisement. Advertisement is the best product of the globalisation. Due to globalization advertisement becomes the inseparable part of our life. Advertisement is unavoidable in the digitalised world. Advertisement is everywhere in our life; it may be in the form of hoardings, television channels, print media, online resources and so on. With the help of language we can encode and decode the message, ideas.It is interesting that the language used in the advertisement may or may not follow the rules of grammar, morphology, syntax and semantics. To create an advertisement one must be very selective and choose in the use of language. It must be precise, pointed, communicative and attractive with the word economy. Because it has to deliver the message in the shortest place (in print media) or in a few seconds (in audio-visual media).Words in the advertisements that touch the hearts, minds and brains are really magical ones. We cannot imagine the world without advertisement and naturally the advertisement without the language.

Keywords: Advertisement, News Paper, Media, English

1.1 Introduction:

Globalisation has changed the face of the world and it has become a village. No doubt there are different cultures, religions, races and creeds but at some level few things are very common, like advertisement. Advertisement is the best product of the globalisation. Globalization gives the concept of multinational and multi continental companies, and advertisement becomes the inseparable part of our life. The last decade of the twentieth century

Copyright © 2020Author

ISSN:0971-2143
Vol-31-Issue NO.-37-May-2020

boosted the liberal economy and trade in the world, so the advertisement dominates our lives. Advertisement is unavoidable in the digitalised world. Advertisement is everywhere in our life; it may be in the form of hoardings, television channels, print media, online resources and so on. In short, the advertisement is "Yatra Tatra Sarvatra". The purpose of the advertisement is to introduce the product in the market or up to the consumer, to increase the sale of the product, to create the interest of the consumer from other products to the product of the advertised and so on. On the other hand advertisement helps the consumers to view or review the product and its quality and services. Advertisement is a stimulant for the consumer. It creates the interest of the consumer to buy that product or service. It is interesting that the advertisement in any media, may be audio-visual or print, the language plays a key role to attract the consumers from various sections of the society. The present paper is a critical analyses of the use of language in the advertisement.

Language is a special gift to the human being by the nature. With the help of language we can encode and decode the message, ideas. Sapir defined language as "a purely human and non-instinctive method of communicating ideas, emotions, and desires by means of a system of voluntarily produced symbols" (7). Without language the world will be chaotic. Without language the development of the world as it is today would not be possible. Saphir rightly commented, "Human beings do not live in the objective world alone, nor alone in the world of social activity as ordinarily understood, but are very much at the mercy of the particular language which has become the medium of expression for their society." (Salzmann 153) In the advertisement language is used to "communicate ideas" of the product and services. Creators of the advertisements use almost all functions of language to serve the purpose of attraction of the consumers. The use of the language for the advertisement is as per the need of the product. In general the common functions of the language are used in all advertisements. But sometimes special functions of the language are used to cater the need of advertising the special products for the typical target groups. It may be vary as there are different target groups, the factors consider for such advertisements are as: age, social status, sex, religion, culture and so on. It is interesting that the language used in the advertisement may or may not follow the rules of grammar, morphology, syntax and semantics. To create an advertisement one must be very selective and choose in the use of language. It must be precise, pointed, communicative and attractive with the word economy. Because it has to deliver the message in the shortest place (in print media) or in a

Copyright © 2020Author

ISSN:0971-2143
Vol-31-Issue NO.-37-May-2020

few seconds (in audio-visual media). Weir rightly says, "The heart and soul of advertising are, and, in many opinions, will remain the creation of effective communication between producer and customer."(26) The code mixing with the vernacular language is the favourite features used by the advertisement creators for example: "*iskolagadala to life zingalala*."(Tata Sky advertisement). Because such types of tricks are everlasting in the memory of the consumers and it assures the consumers about the comfort also.

1.2 Use of Language Devices:

The prime motto of the advertisement is to attract the consumer to buy the product or services. The creator of the advertisement uses catchy lines, slogans, proverbs, dialogues, figures of speech, code mixing, jingles, quotations, a piece of literary works such as poems and songs etc.In advertisement language the rules of language are mostly neglected. The disjunctive grammar is mostly used in the advertisement language.

1.2.1. Catch Lines: Attraction of the consumer is the prime motto of every advertisement so we can find almost all companies who are selling the products,goods and services have the catch line. The catch line shows the brand of that company and the attachment of the product to the consumer. To create a catch line almost all qualities of language are practiced, especially rhyming, code mixing. Catch lines are very short, just two to six words or a very short sentence.

"*Iskolagadala to* life *zingalala*" (advertisement of TATA Sky)

" *yedil mange* more" (advertisement of PEPSI)

The above catch lines use the code mixing of the vernacular language and English.

" *JindgikesathbhiJindgikebaadbhi*" (advertisment of LIC)

The above line uses the antithesis figures of speech.

"Sense and Sensibility" (advertisement of Philips)

The above catch line is the title of Jane Austen's novel.

1.2.2 Use of Figurative Language and Excessive use of Adjectives: To express the quality of the product or service there are excessive use of adjectives. It is the most common feature of any advertisement. In a few cases the name of the product is full of adjectives, such as "Fair and Lovely" (a cosmetic product). Hyperbole and epithets are also used in the advertisement language. The mostly emphasising adjectives like: *good, best, fresh, delicious, sweet, fair, sweet, smart, clean, wonderful, marvellous, bright, big, rich, gorgeous, luscious* etc are used

"gorgeousgold jewellery from Gitanjali(advertisement of Jitanjali)

Copyright © 2020Author

ISSN:0971-2143
Vol-31-Issue NO.-37-May-2020

Use of alliteration.

"Walk in. Drive out" (advertisement of SBI Car Loan)

"*Come* as a student *leave* as a manager" (an advertisement of Institute of Hospitality and Management) uses the antithesis, a figure of speech.

"Cook food serve love" (advertisement of Bharat Gas)

Use of contrast images.

1.2.3 Use of Rhyme: Rhymes affect the memory of any person and it is heart touching. Children like the rhyme so much. So the products used by the children are emphasised with the rhymes.

"Utterly, butterfly, delicious Amul" (advertisement of Amul, a dairy product)

1.2.4 Code Mixing: Code mixing is the favourite device and mostly used in the advertisement creation. In Indian advertisements the code mixing of Hindi and English or Hindi and any regional language is mostly found

"Iskolagadalatoh life zingalala" (advertisement of TATA Sky).

" *yedil mange* More" (advertisement of Pepsi)

" *ThandaThanda* Cool Cool" (advertisement of Dermicool Powder)

1.2.5 Use of Interrogative or Imperative Sentence: Interrogative or imperative sentences create the curiosity of the customers and attract them to buy the products. Generally interrogation is used to indicate the problems and the advertised product is the solution to the problem.

" Leakage? Cracks?" (advertisement of Dr. Fixit)

" Constipation? Acidity? Gas? Indigestion? (advertisement of Kayam Churn)

1.2.6 Use of Song, Dialogue, Quotation: Literary masterpieces, movies, songs are always loved and appreciated by the most of the people. So the use of famous quotations, dialogues-from the plays or movies and songs are used to attract the consumers.

" Tum jo mil gaye ho……" (advertisement of Coco-cola)

Use of Mohammad Rafi's song " Tum jo mil gayeho".

1.3 Conclusion: Advertisement is an Art. In the present world advertisement becomes an inseparable part of human life in every corner of the world. It automatically influences our lives and helps or sometimes compels to decide our choice to buy the products and services. There is a great impact of advertisements on our minds, no doubt, it is a psychological study. After analysing the number of print and audio-visual advertisement in the light of the use of language, it can be conclude with the opinion that the creator of advertisement use the variety of language

Copyright © 2020Author

ISSN:0971-2143
Vol-31-Issue NO.-37-May-2020

style to attract the consumer and did not care for the rule of grammar, syntax, semantics and so on. The language of the advertisement is enriched with the new word coinage, proverbs, idioms and phrases, use of the colloquial, abbreviations, reduplicative and so on. Précis, brevity, word economy are the dynamic factors in the language of the advertisement. The language used in the advertisement is tuned with the time and place. It is open ended. It accepts the changes as per need of the manufacturing companies and the demand of the market. To create advertisement in the language point of view needs a great skill, a person of minute observation and buoyant vitality is able to handle this art. The language used in the advertisement is really interesting. Though advertisement occupies a small page in the print media or a very short duration on the audio-visual media but its impact is very great and very large. No doubt the use of language is one of the pillars in the creation of the advertisement. Languageused in the advertisements that touch the hearts, minds and brains is really magical one. We cannot imagine the world without advertisement and naturally the advertisement without the language.

Reference Work

Salzmann, Z. Language, Culture, and Society: An Introduction to Linguistic Anthropology. Boulder, CO:Westview Press. 1993

Sapir, E. *Language. An introduction to the Study of Speech.* New York: Harcourt, Brace. Reprint: Dover Books on Language, 2004.

Weir, W. *On the Art of Advertising.* New York, NY: McGraw-Hill. 1960

Yule George. *The Study of Language*. New Yark: Cambridge University Press. 2010

Copyright © 2020Author

ISSN:0971-2143
Vol-31-Issue-40-May -2020

Teaching 'Speaking' Through Interlingual Specs!

Dr. Hemantkumar Patil
Late Annasaheb R. D Deore Arts and Science College
Mhasadi, Tal- Sakri (Dhule)

Abstract

LSRW are fundamentals of any language in the world; it is fact in case of any language in the world save the language not having orthographic realization. The use of language consists of listening, speaking, reading and writing; we always talk of these four realizations of the language use. But generally speaking, we mainly focus on the last two; reading and writing only at any level education. We have always valued the last two and understood the first two. This is the fact. The wave of globalization and the whole world becoming a compact village like ideas have charged 'speaking' with a lot of importance. Mobile, conferencing, cheapened rates of telecommunications and an easy-together of people belonging to different parts of world have assigned a lot of meaning to the skill of speaking. Speaking has a lot of importance. ' On Saying Please' and Pygmalion once tried to underline the importance of Speaking but the people then did not take serious cognizance of the skill; today we cannot risk neglecting the skill. Unfortunately, we are accustomed to teaching to teaching Reading and Writing only. We have a lot of resources of teaching these two. We do not have that much of material to be employed in teaching. Speaking; besides, teaching the skill of 'speaking' is really challenging.

Keywords: Listening, Speaking, Reading, Writing

India is said to be the largest nation on the surface of the Earth; it is the largest democracy in the sense of Geography and linguistic choice. There are innumerable regional languages being employed; in fact, the country has been blocked region-wise. The region and languages employed therein decided the boundaries. Vernacular, regional, state-languages, national language and English language have been so adjusted that the users find difficult of communication at any stage and at any level. The educational set ups of the states of India have been respecting Hindi and English; but that is restricted to higher education only. The use of Hindi and English in the domains of higher education is all correct and is taken care of very nicely and that should be continued so. The problem is not with the higher level of

Copyright © 2020Author

ISSN:0971-2143
Vol-31-Issue-40-May -2020

education. The linguistic and communication needs of this level are socially and psycho linguistically appropriated. The college students now make use of Hinglish, i.e. the use of Hindi and English together and Minglish, i.e. the use of Marathi and English together and somehow get through communication. They use English while transporting easy bits of messages orally and switch on to Hindi wherever difficult patches of messages are to be exported, Robert Lado explains "the student who comes in contact in a foreign language finds some easy and other difficult features as we constantly misinterpret each-other's cultures."(02). This is the conditions today in the metropolis. That is not at all bad because the aim of language is communication.

One cannot cut off the regional languages totally from the act of daily communication for a simple reason that we have learnt English language after our L1s. Braj B. Kachru comments "Indian English is generally learnt after an acquisition of mother tongue, which results in interference. The L1 notions do interfere in English language use of the non-natives causing errors which make the users diffident." (66). Rees Miller calls such interferences negative transfer. And we all know that the Indians cannot at once use Standard English; the English is not fully ideal and acceptable. The possibility of use of Spoken English alone without any event of code switching and code mixing is infeasible for at least the non-natives.

The teaching of English has become a focus of great research and deep contemplation owing to the heights English has reached in the modern times and today. Among the LSRW, Speaking is the most important skill as all languages are spoken (aural form) in the world, all irrespective of whether lettered or unlettered have to speak, we utilize most of our time of the day speaking and speaking involves some supra-segments which are not available with other skills. Speaking, therefore, has been the point of attention for one and all. The researchers and linguists must be busy devising the methodologies of teaching speaking. The students of language and literature and in fact from all the faculties of education have to use English language to keep foot with the world; all of them do try. When asked about what their problems are, they complain that they can listen to spoken English and can read the written English; but they cannot speak. Secondly, they add that they know the answers and responses but are simply unable to weave their thoughts in the forms of English language. This is commonest complaint English teachers receive from the group of the students maybe from the countryside or from the metropolis. The solutions to the problem are related to the ambience and linguistic scenario the Indians are born and bought up. The Indians are born in

Copyright © 2020Author

ISSN:0971-2143
Vol-31-Issue-40-May -2020

the multi-linguistic ambience; India is a nation wherein many languages are used. There are many regional languages; there are as many regional languages as there are regions in the Indian states. The child conceived and then born is exposed to the regional languages. The structures and patterns of regional languages get grooved in the LAD,[Language Acquisition Device) or the psyche of the children which are cemented thousands of times before the end of the Critical Age of the children. It is not only the structures and patterns but also the notions and phrasal expressions of the regional language that get firmly situated in the linguistic arena of these learners. The world is the web of relations between the signs and the signifiers, i.e. the words of the regional language, for example, and the objects they refer. This is the game of naming and referring. In other words, the children are accustomed to view the world through their mother tongues and the regional languages as these two are the first and the closest rather dearest ones to the children than the Other Tongue, i.e. English language. They, of course, come in contact with English language, but this contact is belated due to social and linguistic varieties of Indian life. The Indian students always say:

We are going to give examinations.

While the Indian teachers always say:

We are going to take examinations.

This is a topsy-turvy from the Anglican view; English students always 'take' examinations and English teachers, i.e. the teachers from overseas always 'give' examinations. A. C. Bough underlines "English language reflects in its entire development the political, social and cultural history of English people."(02). It is a fact in case of any language history. Actions would, therefore be and are same but are viewed and termed differently and dressed notionally. The problem of notions, world-views, word-views and sentimentality speed-brakes the speech effects in the Indian scenario. There are so many phrasal differences between the culture of English people and the culture of the Indians; language being social adheres to the norms of culture and hence remains culture-bound. It is due to this reality that the Indians are fast bound to the regional languages and view the world with those views alone. Age of twelve is the limit for acquiring any skill including language use; the Indians acquire regional languages in that Motor Age and that 'learning' is more effective than what is learnt later including English language. So, regional language is found to be a better means for expression of innate feelings in a better and fuller way by the non-natives. Whenever, the

Copyright © 2020Author

ISSN:0971-2143
Vol-31-Issue-40-May -2020

non-natives try to speak English, the regional language or the LI does interfere and affect the expressions from the L2. "The interference is related to both the language acquisition and language learning. Wherever there is learning, there is interference." (Aronoff 698). It is due to this reason that the performance of Indians in English speech are marred and deviated. It is therefore advisable that the teachers of English must take into account the patches which mar English expression in English speech by the students and rectify such patches with exemplifications. The Teachers must wear LI spectacles and point out to the students the areas of flux of two languages, i.e. the LI and the L2. The L1, the regional language and mother tongue related notions and habits are to be taken into account by the teachers and the same must be used in teaching speaking.

Secondly, the non natives use language with intra-lingual translations; they apply rules learnt earlier to later learning and so go erroneous. The non-natives learn the meanings of English words with memorizing the spellings and apply those meanings later on. For example:

Ambulance Chaser	Below Belt
Common Watch	Repeater

All these phrases are interpreted by the non-natives with the help of literal meanings and translation activity. An 'ambulance chaser' means a lawyer, 'common watch' means a way of building and construction, 'below the belt' means easy and 'repeater' means a gun do not come to the mind of the non-native learners and hence he interprets such words and phrases with the help of literal translations and intra-lingual interferences. This is to be underlined by the teachers while teaching speaking English language.

To conclude, inter-lingual interference based errors and intra-lingual based ones are to be recognized by the teachers and the teaching of speaking is to be directed in that channel so as to minimize the errors whereby the performance of the non-natives shall be fine and effective.

References

Aronoff, Mark. *The Handbook of Linguistics*. New Delhi: Blackwell Publishers, OUP. 2003

Bough, A. C. *History of English Language*. New Delhi: Allied Publishers.1999.

Copyright © 2020Author

ISSN:0971-2143
Vol-31-Issue-40-May -2020

Kachru, Braj B. *The Indianization of English*. New Delhi: OUP. 1983.

Lado, Robert. *Linguistics Across Cultures*. Michigan Univ. Press. 1957

Copyright © 2020Author

ISSN - 2229-3620
APPROVED UGC CARE

SHODH SANCHAR BULLETIN
Vol. 10, Issue 41, October-December, 2020
Page Nos. 61-66

AN INTERNATIONAL BILINGUAL PEER REVIEWED REFEREED RESEARCH JOURNAL

PORTRAYAL OF DIFFERENT FAMILIAL RELATIONSHIPS IN MAHESH DATTANI'S PLAYS

Prof. Santoshkumar Patil*
Prof.Hemantkumar Patil**

ABSTRACT

Abstract

Mahesh Dattani (b.1956) is one of the versatile playwrights in Indian English Literature. His plays present the pure Indian flavour on the stage. Dattani's Plays are landmark for the thematic and technical variety. His plays deal with the relations of men and women as the representative of the society. Almost all the stage plays of Mahesh Dattani deal with the family relations. They are the domestic plays in a true sense. Family is the metaphor in Dattani's plays. His plays present the vivid pictures of the family, and ties with one member to other in the family. He deals with the various domestic issues like: parent-child relationship, husband –wife relationship, love, marriage, extra martial relationship. The typical feature of Dattani's plays is that he presents middle class urban Indian families and most of them are the Gujaratis.

Keywords: family, relations, men, women

Mahesh Dattani (b.1956) is one of the versatile playwrights in Indian English Literature. His plays present the pure Indian flavour on the stage. Dattani's Plays are landmark for the thematic and technical variety. His plays deal with the relations of men and women as the representative of the society. Almost all the stage plays of Mahesh Dattani deal with the family relations. They are the domestic plays in a true sense. Family is the metaphor in Dattani's plays. His plays present the vivid pictures of the family, and ties with one member to other in the family. He deals with the various domestic issues like: parent-child relationship, husband –wife relationship, love, marriage, extra martial relationship. The typical feature of Dattani's plays is that he presents middle class urban Indian families and most of them are the Gujaratis.

Father-son relationship is highlighted in the very first play of Mahesh Dattani, *Where There's a Will*. The play is about the Mehta family, typical Gujarati business-oriented family. The verbal confrontation between Hasmukh Mehta, the head of the family and Ajit, his son is very interesting. In the opening scene of the play Hasmukh ironically introduces, "(to the

audience). My son, the business man. Just listen to him" (CP 455). Hasmukh thinks that his son is not capable to run his business as he has the skill and has done it. He compares his son with him in every matter. He even does not allow his son to talk on a phone. He used to humiliate Ajit every now and then, but he does not think so. Hasmukh uses various epithets for his son, "nincompoop", "fool", "swine" "zero". According to Hasmukh his son is nothing for good. It depresses Ajit, and in that depression Ajit calls his father, "thick-skinned buffalo!" Naturally, Hasmukh slaps Ajit. On the contrary, Ajit has adverse feeling against his father. They quarrel over trifle things and oppose the ideas presented by one another.

Hasmukh is strictly obedient to his father, blindly follows his father and the same he expects from his son Ajit. Ajit is the man of new generation and liberal minded, Hasmukh does not understand the psychology and there is conflict between the father and the son. Hasmukh uses the patriarchal power and shuts up Ajit's mouth. The relationship between Hasmukh and his son Ajit is dry, because after the death of his father Ajit does not mourn by heart but he and other members of the family curse Hasmukh for the trouble created by his will. Ajit's expressions for his father are like, "He had ruined us! The old man has taken us for a nice ride" (CP 480) "There! Are you satisfied, you devil?" (486). Even after the death of Hasmukh, he does not get rid of Ajit. Hasmukh commands over his son and family through the will, according to the will, Ajit has to work in the office from morning to the evening, his new business proposal will not be approved, and so on. Poor Ajit suffers from beginning to the end of the play.

The play *Dance Like a Man* also deals with the aspect of father- son relationship. Amritlal Parekh is an orthodox old man and father of Jairaj. Whatever son likes father dislikes it and whatever father likes son dislikes, dance is at the centre of like and dislike of the father and the son. Dance is the passion for Jairaj, he selects dance as a profession, and even a dancer as the life partner. In Amritlal's view dance is not the profession for a man, it is the business of a woman. So, in his view, if man does progress in the dance it will not be worthwhile. He says, "A woman in a man's world may be considered as being progressive. But a man in woman's world is pathetic" (427). In Amritlal's view dance is just "the craft of prostitution . . . Hence anyone who learnt such a craft could not be a man" (406). When Jairaj was the child, Amritlal thought dance was his hobby but he never understands that dance has been his passion. Jairaj has a dream about his son and so decides to teach dance to his son. He expresses his anger against his father:

> Then when he grows up, I'll teach him how to dance- the dance of Shiva. The dance of a man. And when he is ready, I will bring him to his grandfather and make him dance on his head- the tandava nritya (CP 441).

Amritlal intrigues against his son with Ratna, his daughter-in-law. Ratna explains Jairaj, how his father prevents him from dance, " Ye! He realized he couldn't stop me. But he could stop you- through me" (CP 444). Such an intellectual paradox can be seen between fathers and sons in many of the Indian families

The relation between husband and wife is the soul of any family, it is said that the threads of marriages are tied in the heaven and celebrated on the earth. Dattani has a keen observations of

Indian families and has presented interesting couples, the relations between husband and wife: Hasmukh and Sonal (Will), Jairaj and Ratna (Dance), Mr. Patel and Bharti (Tara), Hari (off stage character) and Hardika , Ramnik Gandhi and Aruna (FS), Jitin and Dolly, Nitin and Alka (Queen), Suresh Rao and Uma (Fire). These are the focusing married couples in the plays of Mahesh Dattani. In Where There's a Will Hasmukh and Sonal is a typical Indian couple, love, care, conflict, everything is mixed in their relationship. Hasmukh is a diabetic patient, already has suffered from a heart attack. . . Hasmukh's wife Sonal takes good care of Hasmukh's health, but he never appreciates her. She makes salad for him, prohibits him from smoking, drinking, eating salt and sweet items like halwa. On the other hand Hasmukh calls his marriage as a "tragedy", he is always found bullying with Sonal. So in Sonal's view her husband is:

> SONAL. Proud? He thinks he is king of all he surveys! And we are his subjects. But you know the story about the crow painting himself white to become swan? Well, that's him. He can put on all the airs he wants to, but he doesn't fool me. I know who we are. We are just middle –class people with a lot of money. (CP472)

Hasmukh thinks that his wife is not a good companion, she is "a good-for nothing." Sonal is devoted and loyal wife, but on the contrary Hasmukh keeps illicit relationship with his secretary Kiran.

Ratna and Jairaj in *Dance Like a Man* are passionate for dance and that passion becomes love and ultimately the marriage bond. They marry against the will of Amritlal, Jairaj's father. Amritlal has contempt for the dance and naturally the dancers. Apart from the relation of husband and wife, there is an invisible jealousy, a professional competition between Jairaj and Ratna. Jairaj blames Ratna for spoiling his dance career and self-esteem:

> JAIRAJ. Bit by bit. You took it when you insisted on top billing in all your programme. You took it when you made me dance my weakest items. You took it when you arranged the lighting so that I was literary dancing in your shadow. And when you called me by names in front of other people. Names I feel ashamed to repeat even in private. And you call me disgusting (CP 443).

As a husband and wife, Jairaj and Ratna quarrel but they love dance, they cannot give proper attention to their son Shankar, they have grief for the death of their son, but they work hard to present their daughter, Lata as a national dancer.

The next couple is Bharati and Mr. Patel in the play Tara. Theirs is a love marriage against the will of Mr.Patel's parents. After the marriage they have to leave their parent's house. Mr. Patel has too much inner anger against Bharati, as she has done injustice to Tara at the time of separation surgery of the Siamese twins, Chandan and Tara. Bharti wants to repent her mistake by donating kidney to Tara, but Patel does not allow her. He says:

> PATEL. (controlling). Because . . . need I tell you? Because I do not want you to have the satisfaction of doing it (CP 344).

The relationship between Patel and Bharati is always tensed; we cannot find the single thread of

love or passion between them throughout the play. The relations between them are just mandatorily bound because of their children.

The play *Final Solutions* has two couples, Hari - Hardika, and Ramnik- Aruna. In Hari-Hardika relations Hari is off stage character, he is only mentioned by Hardika. She clears that she changes her name after the name of her husband Hari, before the marriage her name was Daksh. She was married at the age of fifteen. Hari was the obedient son of his parent. Hari's parents do not allow Hardika to sing. On the other hand, Hardika wants to become singer like Noor Jehan which was her dream. She leads very routine and boring life with Hari. Hari physically abuses Hardika for having relations with a Muslim girlfriend.

The next couple in the play is Aruna and Ramnik. They represent two poles in their attitude. Ramanik is open and liberal, on the other hand Aruna is orthodox and conservative. Aruna is against Ramnik's decision to give shelter to Muslim boys at the time of a riot. Aruna forbids Bobby and Javed to touch the water with which she bathes the Gods.

There are two couples in the play Bravely fought the Queen Jiten and Dolly, Nitin and Alka, In Jiten and Dolly's relationship Jiten is aggressive and Dolly is meek and passive. He does not pay attention to his wife, behaves brutally with Dolly, when she was pregnant. He satisfies his sexual lust with whore and Dolly finds her gratification in the cook Kanhaiya, the cook and thumari. The relations between Nitin and Alka as the husband and the wife are totally dry, because Nitin is a gay. Praful, Alka's brother spoils Alka's life to cover his private homosexual relations with Nitin. He marries off his sister with Nitin. The frustrated marriage turns Alka to alcohol, she becomes dozer.

In fact, Seven Steps around the Fire is a social play; it deals with the problem of eunuchs. Uma and Surshsh Rao are husband and wife in the play. Uma is a researcher, doing Ph.D., highly qualified, but she is always bothered about her husband. She dares not to demand the bail amount for Anarkali from her husband. Uma's life is dreary and gloomy as she is childless. She used to see a doctor; the doctor wants to test the sperm counts of Suresh. Suresh clearly denies to Uma. It shows Suresh's ego is more prominent than Uma's childlessness. It shows that the relationship between Uma and Suresh is dry and mechanical one.

Brother -sister relationship is one of the familial aspects in Mahesh Dattani's Tara. Tara and Chandan are the Siamese twins separated by operation in the childhood. Chandan broods over the injustice with Tara and feels guilty throughout his life. The relations between Tara and Chandan are friendly. Tara behaves in more matured way, playing an elder sister's role whenever Chandan is in trouble. They cannot live without each other. Chandan is reluctant to go to the college without Tara. Chandan is very depressed and the play ends with Chandan's apology, "Forgive me, Tara. Forgive me for making it my tragedy" (CP380).

Disgusting relationship of brother and sister appears in the play Bravely Fought the Queen. Praful, Dolly and Alka are brother and sisters. To continue his homosexual relations Praful spoils the life of Alka. He marries off his sister to Nitin, who is a gay. He lies Nitin that Alka knows everything about their homosexual relations. In fact, Alka was unaware about the fact.

Dattani raises the question how a brother can deceive his own sister. The same situation is in the play Muggy Night in Mumbai. Kamlesh and Praksh are gays. They have homosexual relations, and then there is a break up in their relationship, because Prakash wants to be a straight (heterosexual). Later on Kiran, Kamlesh's sister, falls in love with Prakash, who has changed his name as Ed. Prakash behaves like a straight, but actually he is not. Marrying to Kiran, Prakash wants to continue his homosexual relations with Kamlesh. Kamlesh knows the fact that Prakash is a gay and his sister is a normal one, but Prakash does not inform or makes aware Kiran about Prakash's gayness.

Mother-in-laws and daughter-in-laws relations are the crucial themes in the most of television serials. Dattani's Where There's a Will and Bravely Fought the Queen handle the same. In Where There's a Will Sonal, Ajit's mother is on one side and Preeti, Ajit's wife, Sonal's daughter in law is on another side. They make sandwich of Ajit every now and then. Preeti behaves nicely when Hasmukh was alive but her true colours come out only after the sudden death of Hasmukh. The verbal confrontation between Sonal and Preeti is very common and can be seen in most of the Indian families:

> PREETI. Oh! I curse the day I agreed to marry into this family! Ajit ? Are you listening?
>
> Ajit opens the parcel containing the photograph.
>
> SONAL. Well, you are certainly not going to get what you wanted. Aju, now I know why your father did all this. He didn't want her squander all his money.
>
> PREETI. Aju, please tell your mother not to bother talking to me in future.
>
> SONAL. My sister Minal was right about you. She told me you would bring nothing but trouble.
>
> PREETI. As far as I'm concerned, you and your sister can go jump into a bottomless pit (CP 486).

In *Bravely Fought the Queen* the relationship of mother-in-law and daughter-in-laws, which are between Dolly, Alka and Baa, are bitter one. Baa lived a frustrated life with her husband, who physically abused her. She moulds her sons Jiten and Nitin who simply listen to her. She has a complete control over her sons and ultimately treats her daughter-in-laws badly. Dolly is very polite with Baa, while, Alka behaves roughly with Baa. Baa hates Alka's bad manners, that is why, she constantly advises Nitin to drive away Alka from home. Besides, she calls Dolly a whore. She insults her daughter-in-laws. Baa has prejudices against her daughter-in-laws because she thinks Praful lies her about their father, that their father is dead, in fact he was not dead, but he was living with his first wife and children. Dolly and Alka's mother was the mistress.

Bijay Kumar Das rightly comments on the family relationships in Dattani's plays:

> The family relationship (i.e. the relationship among the members of the family) as portrayed in Datttani's plays is authentic and realistic in our situation. To read his plays and watch the characters enacting their roles, is to transport us to the everyday world which we live. Such characters we encounter in our society- they are life-like and real. (81)

In conclusion, the relationship between men and women is the backbone of any family, the inner and outer aspects of these relations are minutely represented in the stage plays of Mahesh Dattani. The tense relations between father and son as between Hasmuk and Ajit, Amritlal and Jairaj. The relationship between husband and wife as between Hasmuk and Sonal, Ratna and other couples are the true representative of the Indian families. In the most of the stage plays of Dattani family is the pivot point, the action of the plays whirl round the theme of family.

Works Cited:

- Agrawal, Beena. *Mahesh Dattani's Plays: A New Horizon in Indian Theatre*. Jaipur:
  - Book Enclave, 2015. Print
- Chaudhari, Asha Kuthari. *Mahesh Dattani: An Introduction*. New Delhi: Cambridge
  - University Press India Pvt. Ltd., 2008. Print
- Cuddon, J.A. ed. *A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory.* Delhi: Doba
  - House, 1998.Print
- Das Bijay Kumar, *Forms and Meaning in Mahesh Dattani's Plays*.
  - New Delhi: Atlantic Publisher and Distributors (P) Ltd, 2008. Print.
- Dattani, Mahesh. *Collected Plays*. New Delhi: Penguin Books, 2000.Print
- - - - . *Collected Plays: Volume Two*, New Delhi: Penguin Books, 2005. Print
- Davanesen, Mithran. "A Note on the Play." *Dance Like a Man. Collected Plays.*
  - New Delhi: Penguin Books, 2000. Print.
- Kumar, Bishun. "Postmodernism in Dattani's *Where There's a Will" Mahesh*
- *Dattani Themes, Technique and Issues*, ed. Bishun Kumar, Neha Arora, New
  - Delhi: Atlantic Publisher and Distributors (P) Ltd, 2016 Print.
- McRae, John. "A Note on the Play." *On Muggy Night in Mumbai. Collected Plays.*
  - New Delhi: Penguin Books, 2000. Print.
- Uniyal, Ranu. *The Plays of Mahesh Dattani: A Critical Response*. New Delhi: Swarp
  - and Sons, 2011. Print.
- Walby, Sylviya. *Theorising Patriarchy*. Oxford: Basil Blackwell, 1990. Print.

❑❑❑

તથાપિ

Tathapi

Vol 19 Issue 54

Attested
Principal
A.D.M.S.P.Sanstha's
Late Annasaheb
Arts & Science
Mhasadi,Tal.Sakri,

Tathapi
(UGC Care Journal)
ISSN:2320-0693
Vol-19-Issue-54-June-2020

Spatio-Temporal Analysis of General Land-Use Pattern in Dhule District

Mr. Hemant S. Nandre
Asst. Professor
Dept. of Geography,
Late Annasaheb R. D. Deore Art's and Science College Mhasadi,
Tal- Sakri, Dist.- Dhule

Dr. Shivaji B. Patil
Head and Research Guide
Dept. of Geography,
Late Annasaheb R. D. Deore Art's and Science College Mhasadi,
Tal- Sakri, Dist.- Dhule

Abstract

The present paper throws light on theavailable land of the study region is using for various purposes. The physical, Socio-economic, Environmental, Agricultural practices, Demographic factors etc. are controlled the general land use pattern of any region Total area of the district is 8063 square kms. The available land is using for forest, agriculture, pasture, industrial development and various purposes.Due to the location and physical setting the general land use pattern of the region under study differ from one to another. For the present study average of 10 years i.e. 2001 and 2011 are used to find out spatio-temporal changes in landuse of study region.Total density of population of Dhule district was 237 in 2001 that rises up to 285 in 2011, due to increasing population demand, the net sown area is decrease in general land use pattern of Dhule district.

Keywords– Landuse, forest, cultivation, agriculture.

Copyright © 2020Authors

ISSN:2320-0693
Vol-19-Issue-54-June-2020

INTRODUCTION -

Land use means surface utilization of all developed and vacant land for a specific point at a given time and space (Mandal R. B. 1981). Due to the land use and agricultural set-up of the study area socio-economic condition of a region can be expressed. Land is the basic resource of human society. Its utilization shows a reciprocal relationship between the prevailing ecological conditions of a particular region of man (Mandal R. B. 1981).

Land use and agricultural set-up of any place varies according to the variation in the spatial distribution of landforms, rainfall, sunrays, drainage condition, availability of minerals and the location of human habitations and transportation. The spatial differentiation of these elements affects on the agricultural set-up and character of land use.

THE STUDY REGION -

The area is located in the northern part of Maharashtra State. Jalgaon is located to the East, Nasik is located to the South, Gujarat State and Nandurbar district is located to the West of Dhule district. Because of the Satpura ranges, Dhule district is separated from Madya Pradesh. Satmala ranges also separate it from western Maharashtra. Dhule district contributes 2.62% area of the Maharashtra State.

Dhule district with its headquarter at Dhule includes four tehsils namely, 1)Dhule 2)Sakri 3)Shirpur 4)Shindkheda. Dhule is only district in the state having such less numbers of tehsils except Mumbai City and Mumbai Suburban districts.

Dhule district forms a distinct geographical unit as it is occupied by Satpura ranges in the North. Most part of the Sakri and Dhule tehsils is occupied by Dhanora and Galana hills, Hanuman is the highest peak on Galana hills. Kondaibari and Lalingbari are major ghats in the district. Babakuvar is highest peak in Shirpur tehsil. Bijasanghat is major ghat to the north-east of Shirpur tehsil. Central and eastern part of district occupied by fertile plain. Shindkheda, Shirpur and Dhule tehsils are included in central fertile plain.

RIVERS:-Tapi is major river in Dhule district; it enters from Jalgaon district and flows from East to West. Aner, Arunawati are the major tributaries flowing from eastern bank whereas Panzara, Burai and Amrawati to join the Tapi on southern bank. Panzara is the largest tributary

Copyright © 2020Authors

Tathapi
(UGC Care Journal)
ISSN:2320-0693
Vol-19-Issue-54-June-2020

of the river Tapi. Therefore, most part of the Dhule district is made fertile by the tributaries of Tapi river.

SOILS:-Soils of the Dhulẻ district are fertile Black cotton due to the depositional work of Tapi and her tributaries. Mountainous region of the West having sandy soil, which is favorable for cultivation of Jawar, Bajra and other food grains.

CLIMATE: The climate of the Dhule district is hot and dry. Summers are hot, whereas winters are cold. The average temperature during the month of May is 45^{0}C and the average temperature during December is 12^{0}C.

RAINFALL:-The average annual rainfall is 60 Cms. The distribution of rainfall is uneven and unreliable; therefore, Dhule district comes under **"Drought proneregion"**. The district receives most of the rainfall from south-west monsoon. The western region receives more rainfall from west monsoon. The western region receives more rainfall as it is located on higher elevation where as Shirpur, Shindkheda and Dhule receives comparatively low rainfall.

AIMS AND OBJECTIVE

1. To study the impact of physical and socio-economic factors on the general land use in the study region.
2. To study the aerial changes in general land use pattern in the study region.
3. To study the temporal changes in general land use pattern from 2001 and 2011 in the study region.

DATA BASE AND METHODOLOGY

For the present study data is obtained from secondary sources. Such as District census handbook, Economic review, Agriculture epitomes, Gazetteers, Season and crop reports published by the department of agriculture. Collected data is processed and presented in the form of percentage. Processed data is represented through cartographic technique.

LAND USE

Tehsilwise trends in general land use pattern in study region is shown in Table no. 01. and Fig. No 01 to 05, with this generalized picture of general land use pattern of the Dhule district, a detailed analysis of the same is given below.

1. **Area under Forest**

In Dhule district 208890 hectares of land under forest in 2001. It is accounted for 27.61% of total geographical area of the region. The area under remain equal from 2001 to 2011

Copyright © 2020Authors

ISSN:2320-0693
Vol-19-Issue-54-June-2020

during the investigation period. Table No. 1 shows that there is variation in forest area from tehsil to tehsil. The lowest area under forest was found in Shindkhedatehsil (12.16%), whereas the highest area under forest in Shirpur tehsil (40.75%) during the 2001 to 2011.

The Sakri and Dhule tehsil was 30.18% and 27.35 % forest cover respectively during 2001 to 2011. The tehsil wise distribution of the study region varies from 12% to 40%. And the area under forest in tehsil varies from place to place. The north-eastern part of Sakri tehsil and north-eastern part of Shirpur tehsil have more proportion of the forest area due to mountainous region and high amount of rainfall. The lowest proportion of forest is found in Shindkhedatehsil. Here the proportion of area under forest are only 12.16%, thistehsil comes under drought prone region.No positive or negative change in forest area was in the study region from 2001 to 2011.

Table No. 01

Tehsil	Shirpur			Shindkheda			Sakri			Dhule			Dhule district		
	2001	2011	% change	2001	2011	% change	2001	2011	% change	2001	2011	% change	2001	2011	% change
Area under forest	40.75	40.75	00	12.16	12.16	00	30.18	30.18	00	27.35	27.35	00	27.61	27.61	00
Land not available for cultivation	4.49	10	5.51	4.73	2.37	-2.36	3.62	11.73	8.11	4.16	6.36	2.2	4.25	7.61	3.36
Uncultivable land (excluding follow land)	0.91	14.65	13.74	4.69	11.31	6.62	8.89	10.6	1.71	1.69	2.17	0.48	3.86	9.68	5.82
Fallow land	3.48	0	-3.48	3.17	4.04	0.87	4.23	1.78	-2.45	4.70	9.08	4.38	3.89	3.72	-0.17
Net sown area	50.37	34.6	-15.77	75.25	70.13	-5.12	53.08	45.58	-7.5	62.1	55.04	-7.06	60.21	51.33	-8.88

Source- Computed by the Author

2. Area not available for cultivation

About 4.25% of land was not available for cultivation in the study region in the year 2001. In the year 2011 about 7.61% of land of the total geographical area came under this category. It was increased by 3.36% in this period. The proportion of area not available

Copyright © 2020Authors

Tathapi
(UGC Care Journal)
ISSN:2320-0693
Vol-19-Issue-54-June-2020

for cultivation is differing from tehsil to tehsil. The highest proportion of area not available for cultivation in Shindkheda tehsil is 4.73% in 2001. Because this tehsil suffer from lack of irrigation and sandy soil etc. while it is lowest in Sakri tehsilit was 3.62%. The Shirpur and Dhule tehsil land not available for cultivation was 4.49% and 4.16% respectively in 2001.

The negative change was experienced in area not available for cultivation over all tehsil except Shindkheda tehsil during the investigation period. Only Shindkheda tehsil noticed positive change is -2.36% in area not available for cultivation. Above 2% geographical area under this category in Dhule tehsil (2.2%) in the last ten years period. Above 5% to 8% area was found under area not available for cultivation is Shirpur (5.51%) and Sakri (8.11%) tehsils.

3. Uncultivable land (excluding follow land)

In 2001 3.86% land was uncultivable waste in the study region. The positive change shows in the district is up to 5.82% in the investing period. It means that the uncultivable land was increased by 5.82% during the period of ten years. The uncultivable land was positive change all tehsils in the study region. The highest area under uncultivable land was found in Sakri tehsil (8.89%) whereas the lowest uncultivable land was noticed in Shirpur tehsil (0.91%) in 2001. Out of total geographical area was under uncultivable land in Sindkhede (4.69%) and Dhuletehsil (1.69%) in 2001.Table No.1 shows that in the year 2011 was the highest proportion of under uncultivable land the Shirpur tehsil was highest (14.65%) while the Dhule tehsil (2.17%) is lowest. The remaining are Sakri and Shindkhedatehsil is 10.6% and 11.31% respectively.

4. Fallow Land

Fallow land can be divided into current fallow and other than current fallow. The current fallow indicates the land left fallow during the current year only and other than current fallow means land left fallow temporarily out of cultivation for a period of more than one year. In the region under study about 2.74% land was left as current fallow, while about 1.15% land was under other than current fallow land. In the year 2001, 3.89% land under fallow land in the Dhule

Copyright © 2020Authors

ISSN:2320-0693
Vol-19-Issue-54-June-2020

district. The proportion of fallow land is varies from tehsil to tehsil. Out of total geographical area below 5%area was found under fallow land in the study region. The highest proportion of land under fallow land is 4.70% in Dhule tehsil, whereas the lowest proportion of fallow land is 3.17% in Shindkhedatehsil. In the year 2011, 3.72% land under fallow land in the study region. It is minor negative change is -0.17% in the study region. In this year two tehsil was shows negative change such as Shirpur (-3.48%) and Sakri tehsils (-2.45%). While two tehsils experienced is positive change like Shindkheda (0.87%) and Dhule tehsils (4.38%).

5. Net Sown Area

One of the most significant features of land use in the study region is the large proportion of area under cultivation. Out of total geographical area 60.21% area was under cultivation in 2001. This shows the dominance of agriculture in the economy of the region.

Net sown area was decreased from 60.21% to 51.33% during the period of ten years. Below 55% total geographical area was experienced under net sown area in Shirpur (50.37%) and Sakri tehsils. Whereas above 55% net sown area was found in Shindkheda (75.25%) and Dhule tehsils (62.1%) in the year 2001. Below 8% negative change in net sown area was found Shindkheda (-5.12%), Sakri (-7.55%) and Dhule (-7.06%) tehsils. The highest negative change in net sown area in Shirpur (-15.77%) tehsil from 2001 to 2011.The tehsil wise spatial distribution of area under net sown indicates that proportion of cultivated land is more than 50% in everytehsil. However, the area around the western, southern and north-eastern boundary of the district shows low proportion of net sown area under cultivation due to hilly terrain, infertile soil and forest cover.

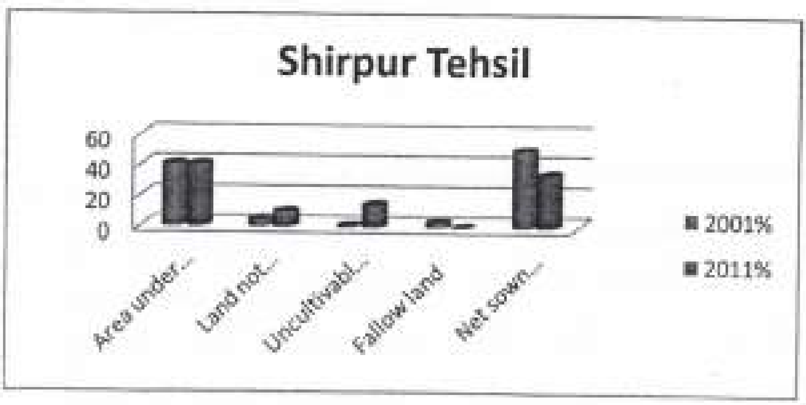

Copyright © 2020Authors

ISSN:2320-0693
Vol-19-Issue-54-June-2020

Fig. No. 01

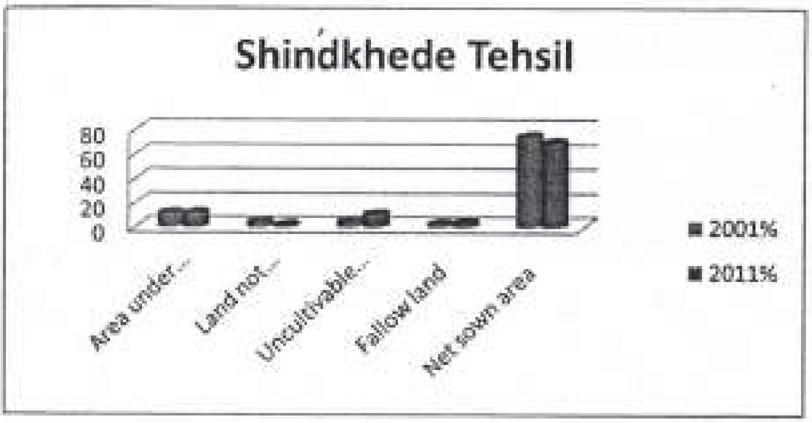

Fig. No. 02

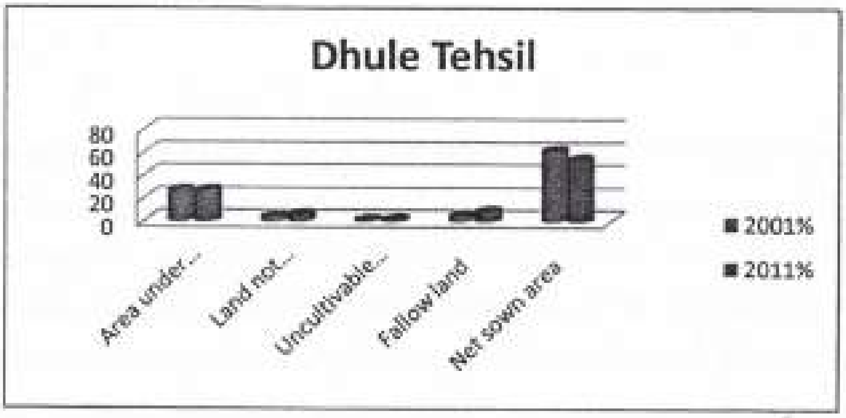

Fig. No. 03

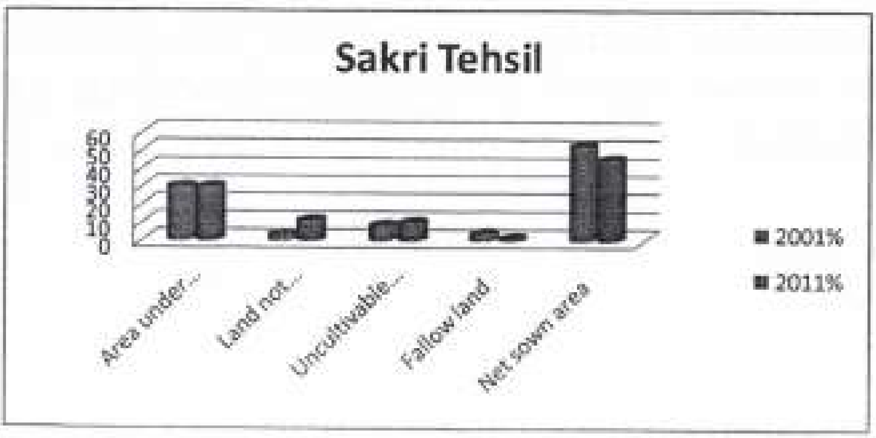

Copyright © 2020Authors

ISSN:2320-0693
Vol-19-Issue-54-June-2020

Fig. No. 04

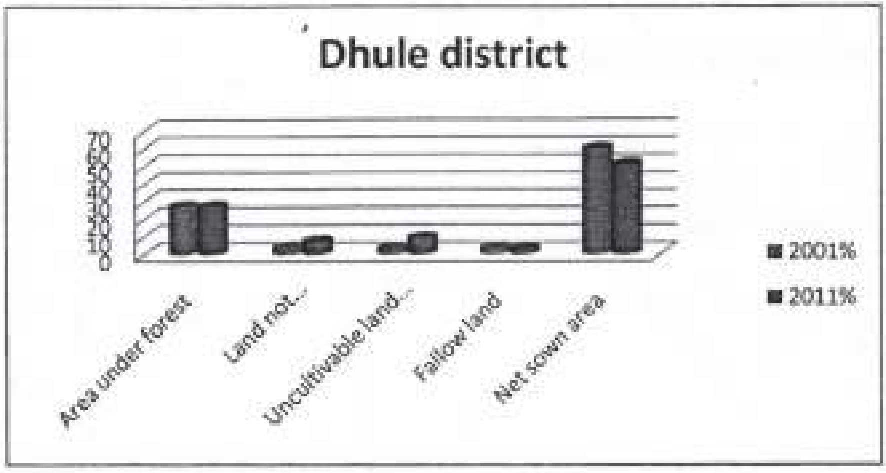

Fig. No. 05

Conclusion

Due to the physiography and location of the study region the general land use pattern of the region under study varies from tehsil to tehsil. The present land use pattern appears to have been resulted from a process of land exploitation within frame of physio-socio-economic complex and modified by the expansion of irrigation and the population growth.Table No. 1 presents that no positive or negative change in land under forest found in the study region from 2001 to 2011. The positive change in area not for cultivation in all tehsils except Shindkhedatehsil. It was shows negative change. The land under cultivable waste noticed positive change in the study region. In this category Shirpurtehsil (13.74%) shows highest proportion while Dhule tehsil (0.48%) experienced lowest proportion. Net sown area was decreased by -5.12% to -15.77% in study region, because of population growth. So, it is important to bring fallow land under cultivation within the short period.

Copyright © 2020Authors

83

ISSN:2320-0693
Vol-19-Issue-54-June-2020

References

1. Das M. M. (1981): Land use pattern in Assam, Geographical review of India, Vol.43, No. 3, Pp. 243-244
2. Singh Jasbir(1974): An agriculture atlas of India-A Geographical analysis, Vishal publication, Kurukshetra, India, Pp. 139.
3. Socio-economic abstract of Dhule district 2001 to 2011.
4. District census handbook, Dhule district 2001 and the C.D. of district census handbook-Dhule district 2011.
5. Patil S.B.(2009) Geomorphology and settlements in Dhule district , unpublished Ph.D. thesis submit to K.B.C.N.M.U., Jalgaon.
6. Nandre H.S. and Patil S.B. (2019) "Geographical analysis of Medium irrigation projects in Dhule district(M.S.) "Vol – 04 , Issue 2 (Part - 2) May- 2019, Pp E -97- E 100
7. Nandre H.S. , Patil S.B. and Masule Yogesh (2019) " An assessment of Irrigation projects in Panzara basin Dhule district" Research Journey, Special issue 100 Jan. 2019. Pp – 107-110.

Copyright © 2020Authors

2020-21 (155)

RNI MAHMAR.43768/18/12/2013.TC

ISSN No. 2454-8731 MONTHLY REFEREED JOURNAL

Rankranti Multidisciplinary Research Journal

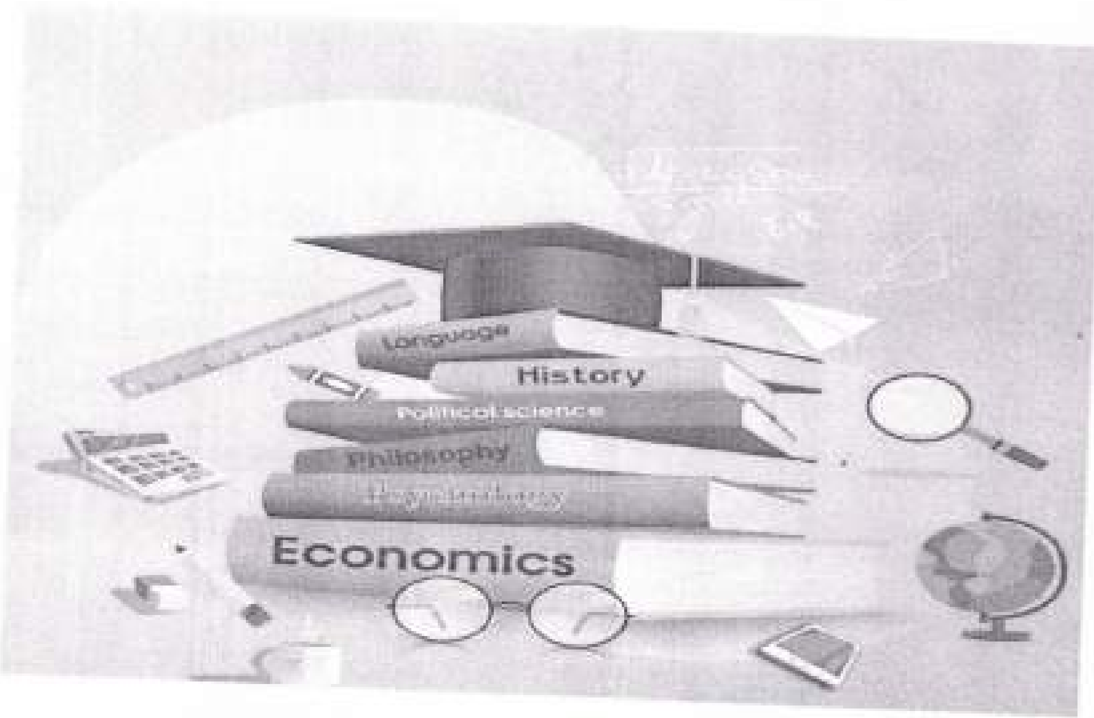

Chief Editor
Dr. Umesh B. Pujari

Executive Editor
Dr.. Amit H. Raut

ATTESTED BY
PRINCIPAL
A.D.M.S.P. Sanstha's
Late Annasaheb P.L. ...
Arts & Science College ...

Vol.6, Issue : VI, June, 2020

Chaitanya Prakashan, Nanded - 431606

Contact: 9763308333, 9011107939,

email – rmrjournal@gmail.com

Rankranti Multidisciplinary Research Journal ISSN: 2454-8731

Vol.6, Issue : VI.
JUNE 2020

Chaitanya Prakashan &
Rankranti Multidisciplinary Research Journal

चैतन्य प्रकाशन व रणक्रांती मल्टीडिसिप्लेनरी रिसर्च जरनल

© All Copy Right Reserve to Publication

ISSN NO. 2454 - 8731

RNI
MAHMAR.43768/18/12/2013.TC

Address
Snehanand Nivas Nanded
431606

Contact:
9763308333, 9011107939

Email -
rmrjouranal@gmail.com

Printers:

Price: Free

PRESIDENT OF EDITORIAL BOARD & REVIEW COMMITTEE

Dr. Saheb Khandare

Practitioners of folklore and abstract culture

Guidance	Guidance
Dr. Narendra Deshmukh S. P. Pune Univrsity, Pune	Dr. H. J. Narke Principal, V.P.S.P's Art, Commerce & Science College, Kannad Aurangabad

EDITORIAL BODY

Dr. Pramod Padwal Banras Hindu Univarsity, Varansi Uttar Pradesh	Dr. Sanjay Karndikar The Maharaja Sayajirao University of Baroda, Baroda, Gujrat
Dr. Sneha S. Mahambre Government College, Sankhli, Goa	Dr. Taher Pathan Alighar Muslim University Alighar, Uttar Pradesh
Dr. Manik Chavan Gulbarga University, Kulbargi - 585106, Karnataka	Dr. Manisha S. Nesarkar Rani Chennamma Univerisy Belgavi Karantka

Pri. Dr. Rashmi Gupta Gyaneshwari Shiksha Mahavidyalay Dindori, M.P.	Dr. Vitthal H. Jambale Swami Ramanand Teerth Marathwada. University, Nanded, Dist. Nanded	Dr. Z. A .Pathan Art's, Comm. & Science College, Badnaprur Dist. Jalna

(138)

Dr. Prashant Sonvne KBC North Maharashtra University, Jalgoan, Maharashta	**Dr. Datta P. Hingmire** Konkan Gyanpeeth Uran College of Comm. & Art's, Uran-Raigad, Dist. Raigad	**Dr. Umesh Mundhe** Rashtramata Indira Gandhi Mahavidyaly, Jalna Dist. Jalna
Prin. Dr. Dada Markad Shri Harihareshwar Art's & Science College, Koradgoan, Tq. Pathardi, Dist. Ahamadnagar	**Principal. Dr. Chandu K. Poptkar** Kumbhalkar College of Social-work, Wardha Tq. & Dist. Wardha	**Dr. Changdeo Mundhe** Godawri Arts Jr. & Sr. College, Ambad Dist. Jalna
Dr. Kalidas M. Bhange A. B. Mahavidyalay Devgoan Rangari, Aurangabad	**Dr. Milind B. Bachute** R.C.Patel College Shirpur, Dist. Dhule	**Dr. Sajay Kumar Panchal** Chief Editor Sahitya Sudha Research Journal

REVIEW COMMITTEE

Dr. Ramchandra M. Bhise Digmbar Bindu Mahavidyalay, Bhokar S. R.T.M. U. N., Dist. Nanded	**Dr. Sharad Meshram** S. S. Jaiswal College Arjuni-Morgoan Gondia Dist. Gondia	**Asst. Prof. Madan Jadhav** Godawri Arts Jr. & Sr. College, Ambad Dist. Jalna
Dr. Maroti Tegampre Godawri Arts Jr. & Sr. College, Ambad Dist. Jalna	**Asst. Prof. S. P. Gutte** Shivaji College Kandhar, Tq. Kandhar Dist. Nanded	**Dr. D. N. Raut** Shahid Bhagat Singh College Killari, Dist. Laur
Dr. M.R. Kadam Shivaji College Kandhar, Tq. Kandhar Dist. Nanded	**Dr. N. V. Singapure** Sharda College, Parbhani, Dist. Parbhani	**Dr. N. M. Palwade** B. Raghunath College, Parbhani, Tq. & Dist. Parbhani
Dr. Ganesh V. Lokhande R. B. O. Narayanrao Borake College, Shrirampur, Dist. Ahamadnagar	**Dr. Umakant S. Gaikwad** Art's & Science College Chincholi, (Li) Tq. Kannad, Dist. Aurangabad	**Dr. Devanand Ambhure** Saraswati Social- Work College, Washim Tq. Washim, Dist. Washim

Contact: 9763308333, 9011107939, rmrjournal@gmail.com

Rankranti Multidisciplinary Research Journal ISSN: 2454-8731

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	संशोधन विषय	लेखकाचे नाव	पान क्र.
1	स्थानिक इतिहास – नाशिक	डॉ. छाया भास्कर भोज	01-06
2	ग्रामगीतेतील जीवनमूल्ये विषयक विचार	कु. गोदावरी विठ्ठलबन बन	07 - 14
3	र. धो. कर्वे आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. हरेश संपत शेळके	15 - 26
4	भारतीय कृषी क्षेत्र व पिक विमा संरक्षण	प्रा. डॉ. ठाकूर विलास तु.	27 - 30
5	ऊसतोड महिला कामगार व शासकीय धोरण	प्रा. महादेव चैतराम चुंचे	31 - 37
6	गांधीवाद आणि मराठी साहित्य	डॉ. अतुल नारायण चौरे	38 - 43
7	भारतातील जाती प्रथेच्या उगमा बद्दल डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेली समिक्षा	प्रा. रमाकांत अंबादास चौधरी	44 - 47
8	भारत आणि अमेरिका व्यापारी संबंध सन 2019 – 20	डॉ. रोडगे कैलास, डॉ. भोंडवे अंगद	48 - 51
9	ग्रामगीतेतील तुकडोजींचे शैक्षणिक विचार	मोहूर्ले एस. आर	52 - 62
10	महामारी कोरोना आणि सामाजिक समस्या	प्रा. डॉ. खेमराज वसंत पाटील	63 - 68
11	राष्ट्रीय चर्चासत्र (परिषद) शेतकरी व हरितक्रांती	राजपूत गणेश आसाराम	69 - 71
12	संत सोपानदेव यांच्या अभंगातील अलंकार सृष्टी	डॉ. राजेंद्र मुंढे	72 - 81
13	स्त्रिवादी मराठी साहित्य प्रवास : एक दृष्टीक्षेप	प्रा. साजिद के. शाह	82 - 89
14	मुंबईतील कामगार चळवळीचा केंद्रबिंदू, डॉ. दत्ता सामंत : चिकित्सक अभ्यास	डॉ. सौ. वंदना राजेश शिंदे	90 - 101
15	गडचिरोली जिल्ह्यातील माडिया आदिवासींचे लोककथा संकलन, संशोधन आणि साहित्यिक मुल्यमापन	प्रा. गजानन जंगमवार	102 - 108
16	पर्यटनाचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम	डॉ. राजेंद्र बगाटे	109 - 120
17	ग्रामीण विकास : एक धोरणात्मक अभ्यास	डॉ. वैशाली पेरके	121 - 127
18	ग्रामीण साहित्याची वाटचाल	डॉ. प्रज्ञा रा. निनावे	128 - 135
19	हरित पर्यावरण साधक वर्तनाच्या सद्य:स्थितीचा अभ्यास	डॉ. मनोज कांता बोराटे	136 - 144
20	भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने	डॉ. राजेश सुभाष चालीकवार	145 - 150
21	बहिणाबाईंची निसर्ग जाणीव : एक चिंतन	डॉ. दत्ता रुस्तुमराव शिंदे	151 - 154

Contact: 9763308333, 9011107939, rmrjournal@gmail.com

Rankranti Multidisciplinary Research Journal ISSN: 2454-8731

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	संशोधन विषय	लेखकाचे नाव	पान क्र.
22	भारताचे अलिप्ततावादी धोरण आणि यशवंतराव चव्हाण	डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे	155 - 165
23	महाराष्ट्रातील बांधकाम कामगारांच्या योजनांचा अभ्यास	डॉ. शिवाजी पाते व गंगाधर गायकवाड	166 - 175
24	आचार्य रजनीश 'ओशो' : एक झंझावात	डॉ. अनिल होपचे	176 - 183
25	पंढरीच्या वाटेवर एक : समीक्षण	डॉ. प्रशांत सूर्यवंशी	184 - 190
26	जीवन ज्योती सावित्रीमाई एक शैक्षणिक व सामाजिक क्रांतिज्योत	प्रा. शि. जाधव मनीषा	191 - 196
27	हंसा वाडकर यांचे 'सांगते ऐका' एक वास्तववादी आत्मचरित्र	प्रा. संजय आगलावे	197 - 201
28	'स्वरभास्कर' चरित्राचे स्वरूप चरित्रातून घडणारे संस्कृती दर्शन	प्रा. तेलोरे मनोज बापुसाहेब	202 - 209
29	अमर्त्यसेन यांचे कल्याणाचे अर्थशास्त्र	डॉ. एन. सी. पवार	210 - 216
30	कोरोना विषाणूच्या प्रतिबंधासाठी आरोग्य वर्तन आणि सुधारित जीवनशैलीचे महत्व	डॉ. गणेश लोखंडे	217 - 223
31	लोकप्रिय कादंबरी	डॉ. प्रतिमा शंकर घान–सोनी	224 - 229
32	विविध भाषेतील शैक्षणिक अपरिहार्यता व सहसंबंध	डॉ. ज्ञानदेव नेमाजी राऊत	230 - 240
33	संगीत म्हणजे जीवनाचा प्राण	शिवराज दत्तराव शिंदे	241 - 244
34	काळजी व संरक्षणाची गरज असलेले बालक, समित्या व बालकांचे हक्क	डॉ. सुनिता तुकाराम राठोड	245 - 250
35	वर्तनवादी मानसोपचार पध्दती आणि मानसिक आरोग्य	डॉ. अमित ह. राऊत, डॉ. नागोराव मा. पाळवदे	251 - 256
36	आद्य कृषिवैज्ञानिक महर्षि पाराशर : एक चिंतन	प्रा. डॉ. उमेश भ. पुजारी	257 - 263
37	ग्रामीण विकाससंदर्भात महात्मा गांधीचे विचार	प्रा. डी. पी. कांबळे	264 - 269
38	तुकडोजी महाराजांच्या दृष्टीतील ग्रामराज्य	डॉ. देवमन दत्तुजी कामडी	270 - 279

वरील संशोधन पत्रिकेतील सर्व लेखन किंवा मताशी प्रकाशक, मुद्रक, संपादक, संपादक समिती सदस्य आणि प्रकाशनाच्या सर्व समितीचे सर्व सदस्य सहमत असतील असे नाही. वरील संशोधन लेखाची जबाबदारी ही त्या - त्या लेखकांची असेल. जर कुणाला प्रकाशनाची काही हरकत असेल तर त्यांची न्यायालयीन कार्यक्षेत्र नांदेड असेल.

Rankranti Multidisciplinary Research Journal ISSN: 2454-8731

भारताचे अलिप्ततावादी धोरण आणि यशवंतराव चव्हाण

प्रा. डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे,
सहाय्यक प्राध्यापक- राज्यशास्त्र विभाग,
स्व.अण्णासाहेब आर.डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय,
म्हसदी, ता. साक्री, जि. धुळे.

सारांश (Abstract)

नवस्वतंत्र भारताने आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या द्विध्रुवीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर भारताचे प्रथम पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी अलिप्ततावादी धोरणाचा स्वीकार केला. या अलिप्ततावादी धोरणानुसार भारताचे परराष्ट्र धोरण आखण्यास स्वातंत्र्यापासून प्रारंभ झाला. अलिप्ततावादी धोरणामुळे जगाची सरळ-सरळ दोन गटात विभागणी होण्यापासून बचाव झालेला होता. पंडित नेहरू यांच्या मंत्रिमंडळातील परराष्ट्र मंत्र्यांपासून प्रत्येक पंतप्रधानांच्या मंत्रिमंडळातील परराष्ट्र मंत्र्यांनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची आखणी करतांना अलिप्ततावादी धोरणाचा स्वीकार केलेला आहे. यशवंतराव चव्हाण यांनी राष्ट्रीय स्तरावर विविध महत्त्वाच्या पदावर मोलाची भूमिका बजावलेली आहे. त्यांनी भारताचे परराष्ट्र मंत्री म्हणूनही महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडतांना आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण ठरवतांना पंडित नेहरूंच्या अलिप्ततावादी धोरणाचा स्वीकार केला. यशवंतराव चव्हाण यांनीही अलिप्ततावादाचा स्वीकार करून भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला एक ठोस दिशा दिली. त्यांनी भारताचे परराष्ट्र धोरण ठरवताना जागतिक शांततेचाही विचार केला. यशवंतराव चव्हाण यांचा शांततामय सहजीवनावर विश्वास होता. म्हणूनच त्यांनी अलिप्ततावाद या बहुउद्देशीय संकल्पनेला आपल्या परराष्ट्र मंत्री पदाच्या कार्यकाळात बळ देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली. प्रस्तुत संशोधन लेखात भारताच्या अलिप्ततावादी धोरणाबाबत परराष्ट्रमंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांनी बजावलेल्या भूमिकेचा

142

आणि अलिप्ततावाद या बहुउद्देशीय संकल्पनेविषयीच्या त्यांच्या दृष्टिकोणाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

प्रस्तावना (Introduction):

दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर जागतिक राजकारणाचे द्विध्रुवीकरण झाले होते. अमेरिका आणि रशियाप्रणित निर्माण झालेल्या गटबाजीमुळे जगातील अविकसित, विकसनशील आणि नवस्वतंत्र राष्ट्रांसमोर आव्हान निर्माण झालेले होते. या पार्श्वभूमीवर भारताचे पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू, इजिप्तचे कर्नल नासेर आणि युगोसलावहियाचे मार्शल टिटो यांच्या प्रयत्नातून अलिप्ततावादी राष्ट्रांच्या तिसऱ्या गटाचा उदय आंतरराष्ट्रीय राजकारणात झाला. भारताने पंडित नेहरूंच्या माध्यमातून अलिप्ततावादी चळवळीचे नेतृत्व केले. भारताने या अलिप्ततावादी चळवळीनुसार आपले परराष्ट्रीय धोरण स्विकारले. भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणात अलिप्ततावादाचा आधार घेत ही चळवळ मजबूत करण्याचे कार्य केले. यशवंतराव चव्हाण यांनीदेखील परराष्ट्रमंत्री म्हणून भारताचे परराष्ट्र धोरण आखतांना अलिप्ततावादाला आदर्श मानूनच कार्यवाही केली. यशवंतराव चव्हाण यांनी पंडित नेहरूंप्रमाणेच अलिप्ततावादावर निष्ठा होती. तसेच अलिप्ततावादाशिवाय भारतासारख्या विकसनशील देशांना पर्याय नाही, असा विश्वास पंडित नेहरूंप्रमाणेच तत्कालीन परराष्ट्रमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांना होता. प्रस्तुत संशोधन लेखात परराष्ट्र मंत्री असतांना यशवंतराव चव्हाण यांनी स्विकारलेल्या अलिप्ततावादी धोरणाचा तसेच अलिप्ततावादी धोरणासंदर्भातील त्यांच्या दृष्टिकोणाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

मूळशब्द (Keywords):
अलिप्ततावाद, परराष्ट्र धोरण, यशवंतराव चव्हाण, पंडित नेहरू, परराष्ट्रमंत्री, भारत, आंतरराष्ट्रीय शांतता, शांततामय सहजीवन, अविकसित, विकसनशील, विकास, आंतरराष्ट्रीय राजकारण, निशस्त्रिकरण इ.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the research):

१) भारताच्या अलिप्ततावादी धोरणाचा आढावा घेणे.

२) यशवंतराव चव्हाण यांनी स्वीकारलेल्या अलिप्ततावादी धोरणाचा अभ्यास करणे.

३) परराष्ट्रमंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांनी स्विकारलेली अलिप्ततावादी भूमिका तपासणे.

संशोधनाची गृहितके (Hypothesis of the research):

१) यशवंतराव चव्हाण यांचा राष्ट्रांच्या शांततामय सहजीवनावर विश्वास होता.

२) परराष्ट्रमंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांची भूमिका अलिप्ततावादी चळवळीशी निगडीत होती.

३) यशवंतराव चव्हाण यांचे परराष्ट्र धोरण अलिप्ततावादी होते.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

प्रस्तुत संशोधन लेखात ऐतिहासिक, वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. याशिवाय काही संदर्भग्रंथांचाही आधार घेण्यात आलेला आहे.

भारताचे अलिप्ततावादी धोरण आणि यशवंतराव चव्हाण यांची भूमिका:

द्वितीय महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर आंतरराष्ट्रीय राजकारणात दोन नवीन धरव उदयास आले. अमेरिकाप्रणित भांडवलशाही राष्ट्रांचा एक गट तर रशियाप्रणित साम्यवादी राष्ट्रांचा दुसरा गट अशी जगाची सरळ-सरळ दोन परस्परविरोधी विचारसरणी असणाऱ्या गटांमध्ये विभागणी झाली. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या या द्विध्रुवीकरणात अविकसित, मागास, नवस्वतंत्र राष्ट्र भरडली जाण्याचा मोठा धोका निर्माण झाला होता. अशा राष्ट्रांना अमेरिका वा रशियाप्रणित कोणत्याही एका गटात सहभागी होणे धोकादायक तसेच स्वत्व गमावून बसवण्यासारखे होते. म्हणून पंडित नेहरू, मार्शल टिटो व कर्नल नासेर या त्रयींनी अलिप्ततावादाची नवीन संकल्पना मांडली. पंडित नेहरू "आशिया-आफ्रिका खंडातील सर्व

Rankranti Multidisciplinary Research Journal ISSN: 2454-8731

उदयोन्मुख राष्ट्रांच्या आंतरराष्ट्रीय संबंधातील स्वातंत्र्याची मोजपट्टी"[01] म्हणून अलिप्ततावादी संकल्पनेकडे बघत होते. आशिया-आफ्रिका खंडातील विकसित नवस्वतंत्र राष्ट्रांचे महत्प्रयासाने मिळालेले स्वातंत्र्य सुरक्षित ठेवण्यासाठी जगातील अमेरिका वा रशियाच्या नेतृत्वाखालील कोणत्याही एका गटात सामील न होता तटस्थपणे स्वतंत्र राहण्यासाठी अलिप्ततावादी धोरणच सर्वोत्तम असल्याचे पंडित नेहरूंचे ठाम मत होते. "अलिप्ततावाद हे नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणाचे एक सूत्र होते."[02] पंतप्रधान म्हणून पंडित नेहरूंनी भारताचे नेतृत्व करतांना भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला निश्चित आकार देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली. ही भूमिका पार पाडताना त्यांनी अलिप्ततावादाचा स्विकार केला. पंडित नेहरूंच्या नंतर पंतप्रधानपदावर आलेल्या प्रत्येक व्यक्तीने भारताचे परराष्ट्र धोरण ठरवतांना अलिप्ततावादी धोरणाचा आधार घेतला. त्याचप्रमाणे प्रत्येक परराष्ट्र मंत्र्यांची भूमिकादेखील परराष्ट्र धोरण ठरवतांना अलिप्ततावादाला अनुसरूनच राहिलेली आहे. स्व. यशवंतराव चव्हाण यांनी राष्ट्रीय राजकारणात पदार्पण केल्यानंतर संरक्षणमंत्री, गृहमंत्री, परराष्ट्रमंत्री, उपपंतप्रधान, अर्थमंत्री, लोकसभेचे विरोधी पक्ष नेते, 8 व्या वित्त आयोगाचे अध्यक्ष इ. विविध पदांवर महत्त्वाची भूमिका बजावली. यशवंतराव चव्हाण यांनी परराष्ट्रमंत्री म्हणून कार्य करतांना आणि भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची आखणी करतांना अलिप्ततावादी धोरणाचा अवलंब स्वतंत्रपणे केला. स्व. यशवंतराव चव्हाण यांनी अलिप्ततावाद आंतरराष्ट्रीय राजकारणात महत्त्वाचे असल्याचे सांगताना म्हटले आहे की, "अलिप्ततावादी राष्ट्रे कुठल्याही एका मोठ्या राष्ट्राचा कोणत्याही प्रकारचा अग्रहक्क व नेतृत्व मान्य करत नाहीत. अलिप्ततावादी राष्ट्रांच्या या विचाराच्या सामर्थ्याची बूज राखली गेली पाहिजे."[03] आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या व्दिध्रुवीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर निर्माण झालेल्या अलिप्ततावादी चळवळीतील सहभागी राष्ट्र दोन्ही गटाचे नेतृत्व न स्विकारता स्वतःचे स्वत्व, सामर्थ्य आणि स्वातंत्र्य सुरक्षित ठेवण्यात अलिप्ततावादी विचारांमुळे यशस्वी होतील, यावर यशवंतरावांचा विश्वास होता. "यशवंतराव चव्हाण यांनी आपल्या परराष्ट्र मंत्रीपदाच्या काळात

Rankranti Multidisciplinary Research Journal ISSN: 2454-8731

गटनिरपेक्ष चळवळीला प्राधान्य दिले."[04] यशवंतराव चव्हाण यांनी केंद्रीय संरक्षण मंत्री पदाचा कार्यभार स्विकारल्यानंतर परराष्ट्र धोरण ठरवतांना अलिप्ततावादी चळवळीला व तिच्या तत्वांना प्राधान्य दिले. भारताचे परराष्ट्रमंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांनी अलिप्ततावादाच्या भूमिकेसंदर्भात म्हटलेले आहे की, "अलिप्ततावादाच्या भूमिकेवरून स्वतंत्र व पुरोगामी परराष्ट्रनीती आखण्याचे मूलभूत तत्व भारताने स्वीकारले आहे व त्याचे निर्धारपूर्वक पालनही केले आहे."[05] परराष्ट्रमंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांनी भारताचे परराष्ट्र धोरण ठरवतांना अलिप्ततावादाच्या स्वतंत्र भूमिकेचे निर्धारपूर्वक पालन करून अलिप्ततावादी चळवळीला बळ प्राप्त करून दिले.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या मार्गदर्शक मूलभूत तत्वांच्यासंदर्भात यशवंतराव चव्हाण म्हणतात की, "जागतिक शांततेच्या प्रस्थापनेसाठी क्रियाशील राहणे, सर्व देशांशी सहजीवनाच्या आणि सहकार्याच्या भूमिकेवरून संबंध प्रस्थापित करणे, समान आणि न्याय्य अर्थव्यवस्था उभारण्यासाठी प्रयत्नशील असणे आणि जगात जेथे कोठे स्वातंत्र्य आणि मानवी प्रतिष्ठान यासाठी संघर्ष चालू असेल, त्याला मनःपूर्वक पाठिंबा देणे, ही आपल्या परराष्ट्रीय धोरणाची मार्गदर्शक मूलतत्त्वे आहेत. आपल्या सांस्कृतिक परंपरेचा आणि स्वातंत्र्य संग्रामाचा तोच वारसा आहे."[06] भारताच्या समृद्ध संस्कृतीचे आणि स्वातंत्र्यसंग्रामातील उदात्त आदर्शाचे प्रतिबिंब आपल्या देशाच्या परराष्ट्र धोरणातून अंमलात आणण्याचे कार्य यशवंतरावांनी परराष्ट्रमंत्री म्हणून केले. जागतिक शांतता, शांततामय सहजीवन, आंतरराष्ट्रीय सहकार्य, मानवी प्रतिष्ठेची जपवणूक, समान व न्याय अर्थव्यवस्था, स्वातंत्र्यासाठीच्या संघर्षाला पाठिंबा इ. बाबतीत भारताचे परराष्ट्र धोरण सकारात्मक असल्याचे यामधून यशवंतराव चव्हाण स्पष्ट करतात. अलिप्ततावादी चळवळीच्या भूमिकेसंदर्भात यशवंतराव चव्हाण म्हणतात की, "नव्याने मुक्त झालेल्या देशांचे स्वातंत्र्य जतन करण्यात परतंत्र देशातील स्वातंत्र्यसंग्रामांना बळ पुरवण्यात आणि साम्राज्यवाद, वसाहतवाद, वर्णवाद यांच्याविरुद्धचा लढयांना पाठिंबा देण्यात अलिप्ततावादी

Rankranti Multidisciplinary Research Journal ISSN: 2454-8731

चळवळीने मोठीच भूमिका बजावली आहे."[07] आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अलिप्ततावादी चळवळीने वसाहतवाद, साम्राज्यवाद, वंशवाद, वर्णीय पक्षपात इ. च्या निर्मूलनात तसेच नवस्वतंत्र राष्ट्रांचे स्वातंत्र्य जतन करण्यात आणि साम्राज्यवादाची झळ पोहोचलेल्या परतंत्र देशांमधील स्वातंत्र्य चळवळीला सामर्थ्य मिळवून देण्यात महत्त्वाची भूमिका पार पाडल्याचे यशवंतराव चव्हाण प्रतिपादन करतात. जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्यामध्ये अलिप्ततावादी चळवळीने बजावलेल्या भूमिकेच्यासंदर्भात यशवंतराव चव्हाण म्हणतात की, "जागतिक शांतता आणि स्थैर्य कायम ठेवण्याच्या कार्यात या आंदोलनाने मोठाच वाटा उचललेला आहे."[08] दुसऱ्या महायुद्धानंतर जागतिक राजकारणाचे द्विध्रुवीकरण झाल्यानंतर प्रत्येक राष्ट्राने लष्करी सामर्थ्य वाढविण्याची स्पर्धा सुरू केलेली होती. विविध देशांकडून लष्करी संघटने आणि करार केले जात होते. अशा पार्श्वभूमीवर जागतिक स्थिरता आणि शांतता धोक्यात आलेली होती. अशा परिस्थितीत अलिप्ततावादी चळवळीचा उदय झाल्यामुळे जगाची विभागणी परस्परविरोधी दोन गटात न होता जागतिक शांतता व स्थिरता कायम राहण्यास मदत झाली. थोडक्यात जागतिक शांतता व स्थिरता प्रस्थापित करण्यात अलिप्ततावादी चळवळीचे योगदान महत्त्वपूर्ण ठरल्याचे यशवंतराव चव्हाण निसंदिग्धपणे स्पष्ट करतात. यशवंतराव चव्हाण अलिप्ततावादी चळवळीच्या यशाविषयी म्हणतात की,"परदेशांकडून येणाऱ्या दबावाचा विचार करण्याची शक्ती या आंदोलनाने नवस्वतंत्र देशांना पुरवली, ही तर आंदोलनाच्या दृष्टीने जमेची बाजू आहे."[09] आंतरराष्ट्रीय राजकारणात अमेरिका वा रशियाच्या गटात सामील न होता तसेच त्यांच्या कोणत्याही दबावाला बळी न पडण्याचे बळ अलिप्ततावादी चळवळीने नवीन स्वतंत्र झालेल्या राष्ट्रांना दिले, हे या अलिप्ततावादी चळवळीचे मोठे यश असल्याचे यशवंतराव चव्हाण स्पष्ट करतात. वसाहतवादाच्या उच्चाटणात अलिप्ततावादी चळवळीने पार पाडलेल्या भूमिकेबाबत यशवंतराव चव्हाण म्हणतात की," वसाहतवादाच्या जोखडाखाली खितपत पडलेल्या देशांना स्वतंत्र होण्याची प्रेरणा दिली, ही अलिप्ततावादाची महायुद्धोत्तर काळातील अत्यंत महत्त्वाची

Rankranti Multidisciplinary Research Journal ISSN: 2454-8731

फलश्रुती म्हटली पाहिजे."[10] साम्राज्यवादी राष्ट्रांच्या वसाहतवादाला रोखण्याची प्रेरणा देण्याचे कार्य वसाहतवादाची शिकार झालेल्या राष्ट्रांना देऊन महत्त्वाची भूमिका अलिप्ततावादी चळवळीने जागतिक महायुद्धानंतरच्या काळात केली.

"प्रत्येक राष्ट्राला आणि समाजाला आपल्या विकासाचा मार्ग स्वतंत्रपणे अनुसरण्याचा अधिकार आहे. हे अलिप्ततावादाचे प्रमुख सूत्र असल्यामुळे या आंदोलनात सहभागी झालेले देश आपल्या अंतर्गत कारभारामध्ये परराष्ट्रांकडून होत असणारा हस्तक्षेप मोठ्या विश्वासाने आणि निर्धाराने रोखू शकतात."[11] जगातील बलाढ्य शक्तींनी नवस्वतंत्र देशांना मांडलिक बनवण्यासाठी त्या देशांमध्ये गोंधळ व अराजक निर्माण करुन त्यांच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप केलेला आहे. मात्र अलिप्ततावादी चळवळीने नवस्वतंत्र राष्ट्रांना स्वतंत्रपणे वावरण्यासाठी व्यासपीठ मिळवून दिल्यामुळे ते आपल्या अंतर्गत कारभारात इतर राष्ट्रांकडून होणारा हस्तक्षेप थांबवू शकतात, असा आत्मविश्वास या चळवळीने नवस्वतंत्र राष्ट्रात निर्माण केल्याचे यशवंतराव चव्हाण स्पष्ट करतात. अलिप्ततावादी चळवळीच्या विधायक योगदानाबाबत यशवंतराव चव्हाण म्हणतात की, "लष्करी करार आणि आघाड्या यांच्या किंवा वसाहतवादी आणि साम्राज्यवादी शक्तींच्या धोक्यांपासून नवस्वतंत्र देशांना सुरक्षित ठेवण्याचे कार्य केवळ अलिप्ततावादाने पार पाडले आहे, असे नसून या आंदोलनाने राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचे जतन आणि जागतिक शांततेची ग्वाही ही विधायक कामगिरी बजावलेली आहे."[12] अलिप्ततावादी चळवळीने गटबाजी करणाऱ्या साम्राज्यवादी प्रवृत्तीपासून नवस्वतंत्र राष्ट्राचे रक्षण करण्याबरोबरच त्यांच्या स्वातंत्र्याचे आणि जागतिक शांततेची हमी त्यांना मिळवून दिल्याचे यशवंतराव चव्हाण स्पष्ट करतात.

अलिप्ततावादी चळवळीच्या व्यापकतेसंदर्भात यशवंतराव चव्हाण म्हणतात की, "सुरुवातीपासूनच अलिप्तता ही केवळ एकपदरी संकल्पनाच नव्हती. अनेक मूलभूत घटकांना सामावून घेणारी अशी ती अनेकपदरी संकल्पना आहे."[13] अलिप्ततावाद ही संकुचित चळवळ नसून ती एक व्यापक चळवळ आहे. या चळवळीत जागतिक शांततेचे बरोबरच शांततामय सहजीवन, परस्पर

(148)

सहकार्य, परस्परांच्या अंतर्गत कारभारात निरहस्तक्षेप, वसाहतवाद, साम्राज्यवाद, वंशवाद, वर्णीय पक्षपाताला विरोध, नवस्वतंत्र राष्ट्रांचे स्वातंत्र्य रक्षण, स्वयंनिर्णयासह स्वयंपूर्णतेवर भर, उपासमार, रोगराई, अज्ञान अशा वाईट स्थितीतून राष्ट्रांची सुटका करणे, परतंत्र राष्ट्रातील स्वातंत्र्यसंग्रामांना पाठिंबा देणे, मानवी प्रतिष्ठा वाढवणे, शस्त्रास्त्र स्पर्धेला आळा घालून नि:शस्त्रिकरणाला प्रोत्साहन देणे इ. विविध आघाड्यांवर कार्य केलेले आहे. त्याचप्रमाणे अलिप्ततावादी संकल्पना अधिक स्पष्ट करताना यशवंतराव चव्हाण म्हणतात की, "अलिप्ततावाद ही अकरणात्मक, स्थितिशील किंवा नकारात्मक संकल्पना नाही."[14] अलिप्ततावादाची संकल्पना ही तत्कालीन जागतिक राजकारणाचे अपत्य आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावर ही चळवळ अकरणात्मक, स्थितिशील वा नकारात्मक भूमिका घेणारी नव्हती तर न्याय-अन्याय, योग्य-अयोग्य यामध्ये भेद करून नि:पक्षपातीपणे सकारात्मकतेने कार्य करणारी संकल्पना होती. यशवंतराव चव्हाण अलिप्ततावादी चळवळीच्या सामर्थ्याविषयी म्हणतात की, "किती देश या चळवळीत सहभागी झालेले आहेत वा होत आहेत, यावर या चळवळीचे सामर्थ्य अवलंबून राहणार नाही; तर अलिप्ततावादी देशांची एकजूट आणि परस्पर सहकार्य यावरही ही चळवळ बलवान होणार आहे."[15] अलिप्ततावादी चळवळीची शक्ती ही या चळवळीत सहभागी झालेल्या राष्ट्रांच्या संख्येवर अवलंबून नाही, तर अलिप्ततावादी राष्ट्रातील एकता आणि परस्पर सहकार्यावर अवलंबून असल्याचे यशवंतराव चव्हाण अधोरेखित करतात. कोलंबो येथे अलिप्ततावादी राष्ट्रांच्या पाचव्या शिखर परिषदेला मिळालेल्या वाढत्या पाठिंब्याबाबत या परिषदेत भारताचे परराष्ट्रमंत्री म्हणून सहभागी झालेले यशवंतराव चव्हाण त्याबाबत म्हणतात की, "शांततामय सहजीवनाची तत्वे हाच आंतरराष्ट्रीय संबंधाचा पाया असला पाहिजे, या अलिप्ततावादी आंदोलनाच्या मूलभूत भूमिकेला जागतिक लोकसमूहाकडून व्यापक पाठिंबा लाभला आहे."[16] आंतरराष्ट्रीय स्तरावर राष्ट्रा-राष्ट्रात परस्पर संबंध प्रस्थापित करतांना ती शांततामय सहजीवनावर आधारित असावी, या अलिप्ततावादी राष्ट्रांच्या भूमिकेला दिवसेंदिवस

वाढणारा पाठिंबा हीच या चळवळीच्या यशाची पावती असल्याचे यशवंतराव चव्हाण स्पष्ट करतात. अलिप्ततावादी चळवळ वाढवण्याबाबत उपाय सुचवतांना भारताचे तत्कालीन परराष्ट्रमंत्री यशवंतराव चव्हाण म्हणतात की, "अलिप्ततावादी देशांनी परस्परातील सहकार्य वाढवले तर जागतिक शांततेचे रक्षण करण्याची या आंदोलनाची क्षमता निश्चितच वृद्धिंगत होईल."[17] जागतिक शांतता वाढवण्यासाठी अलिप्ततावादी राष्ट्रांनी परस्पर सहकार्याची गती वाढवणे आवश्यक असल्याचे यशवंतराव चव्हाण प्रतिपादित करतात. अशाप्रकारे यशवंतराव चव्हाण यांनी भारताचे परराष्ट्र मंत्री असतांना भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणातून अलिप्ततावादी चळवळीला प्रोत्साहन देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावलेली आहे.

निष्कर्ष (Conclusions):

१) भारताचे परराष्ट्रमंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांनी अलिप्ततावादी चळवळीला प्रोत्साहन दिले.

२) राष्ट्रा-राष्ट्रातील शांततामय सहजीवन आणि परस्पर सहकार्यासाठी अलिप्ततावादी चळवळ आवश्यक असल्याचे यशवंतराव चव्हाण प्रतिपादन करतात.

३) जगातील नवस्वतंत्र राष्ट्रांच्या स्वातंत्र्य रक्षणासाठी अलिप्ततावादी चळवळ उपयुक्त ठरल्याचे यशवंतराव चव्हाण यांनी स्पष्ट केले आहे.

४) जगातील वसाहतवादी, साम्राज्यवादी, वर्णवादी शक्तींना रोखण्यात अलिप्ततावादी चळवळीने मोलाची भूमिका बजावल्याचे यशवंतराव चव्हाण प्रतिपादन करतात.

५) नवस्वतंत्र राष्ट्रांना आपल्या अंतर्गत कारभारातील बाह्य हस्तक्षेप रोखण्यासाठी अलिप्ततावादी चळवळीने बळ दिल्याचे यशवंतराव चव्हाण स्पष्ट करतात.

६) अलिप्ततावादी धोरणामुळे नवस्वतंत्र देशांना परकीय राष्ट्रांकडून येणारा दबाव झुगारून देण्याची शक्ती प्राप्त करून दिल्याचे यशवंतराव चव्हाण अधोरेखित करतात.

Rankranti Multidisciplinary Research Journal ISSN: 2454-8731

७) अलिप्ततावादी चळवळीने जागतिक शांतता व स्थिरता राखण्यात मोठी भूमिका पार पाडल्याचे यशवंतराव चव्हाण प्रतिपादन करतात.

८) अलिप्ततावादी संकल्पना ही बहुआयामी संकल्पना असल्याचे यशवंतराव चव्हाण स्पष्ट करतात.

९) यशवंतराव चव्हाण अलिप्ततावादाकडे मानवतेच्या भूमिकेतून पाहतात.

१०) अलिप्ततावाद ही एक सकारात्मक संकल्पना असल्याचे यशवंतराव चव्हाण स्पष्ट करतात.

११) अलिप्ततावादी चळवळीने नवस्वतंत्र राष्ट्रात आत्मविश्वास निर्माण करून त्यांचे स्वत्व जागृत करण्यात महत्वाची भूमिका बजावल्याचे यशवंतराव चव्हाण अधोरेखित करतात.

संदर्भसूची (Bibliography):

1. बोराडे रा. रं., (अध्यक्ष), महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, पंडित जवाहरलाल नेहरू-व्यक्ती आणि कार्य, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथमावृत्ती, मे-2002, पृष्ठ क्रमांक-169.
2. कित्ता, पृष्ठ क्रमांक-168.
3. चव्हाण यशवंतराव, भूमिका-यशवंतराव चव्हाण, रोहन प्रकाशन, पुणे, नवीन विशेष जन आवृत्ती जानेवारी- 2013, पृष्ठ क्रमांक-181.
4. खैरनार प्राचार्य डॉ. अशोक, सोनवणे प्रा. कांतीलाल, जाधव डॉ. सुधाकर, (संपादक), महाराष्ट्राच्या विकासात यशवंतराव चव्हाण यांची भूमिका व कार्य, अथर्व पब्लिकेशन्स, जळगाव, प्रथमावृत्ती, मार्च 2013, पृष्ठ क्रमांक-277 ते 278.
5. उपरोक्त-3, पृष्ठ क्रमांक - 181.
6. कित्ता, पृष्ठ क्रमांक-185.
7. कित्ता, पृष्ठ क्रमांक-189.
8. कित्ता, पृष्ठ क्रमांक-193.

9. किल्ला, पृष्ठ क्रमांक-194.

10. किल्ला, पृष्ठ क्रमांक-195.

11. किल्ला, पृष्ठ क्रमांक-194.

12. किल्ला, पृष्ठ क्रमांक-194.

13. किल्ला, पृष्ठ क्रमांक-188.

14. किल्ला, पृष्ठ क्रमांक-194.

15. किल्ला, पृष्ठ क्रमांक-189.

16. किल्ला, पृष्ठ क्रमांक-196.

17. किल्ला, पृष्ठ क्रमांक-196.

(152)

RNI MAHMAR.43768/18/12/2013.TC

ISSN No. 2454-8731 MONTHLY PEER REVIEWED JOURNAL

Rankranti Multidisciplinary Research Journal

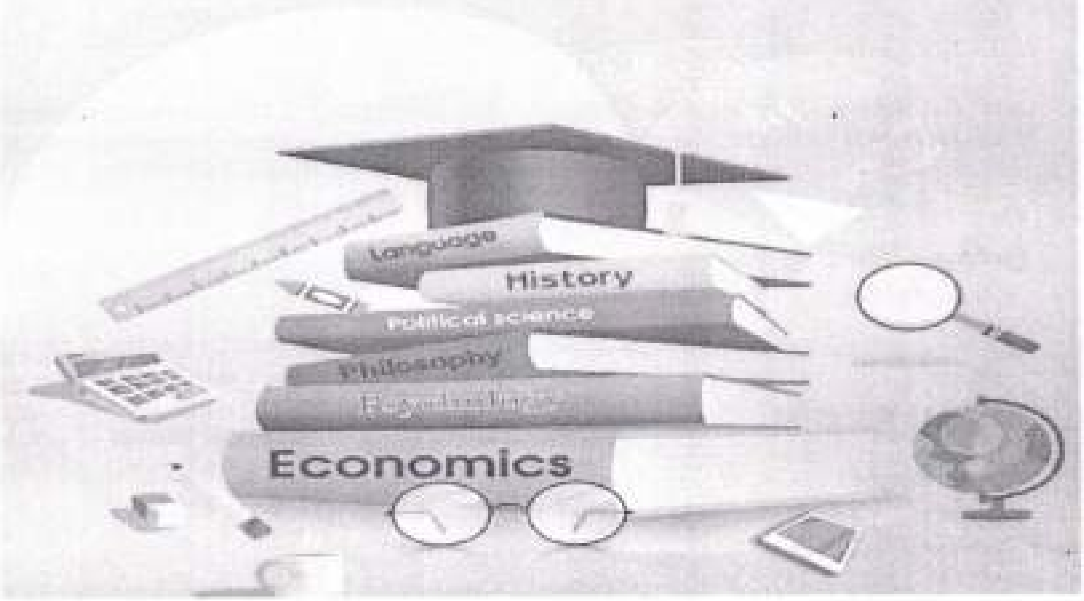

Chief Editor
Dr. Umesh B. Pujari

Executive Editor
Dr.. Amit H. Raut

ATTESTED BY
PRINCIPAL

Vol.6, Issue : VII, July, 2020

Chaitanya Prakashan, Nanded - 431606

Contact: 9763308333, 9011107939,

email – rmrjournal@gmail.com

153

Vol.6, Issue : VII.

JULY 2020

Chaitanya Prakashan &

Rankranti Multidisciplinary Research Journal

चैतन्य प्रकाशन व रणक्रांती मल्टीडिसिप्लेनरी रिसर्च जरनल

© All Copy Right Reserve to Publication

ISSN NO. 2454 - 8731

RNI MAHMAR.43768/18/12/2013.TC

Address

Snehanand Nivas Nanded 431606

Contact:

9763308333, 9011107939

Email - rmrjouranal@gmail.com

Printers:

Price: Free

PRESIDENT OF EDITORIAL BOARD & REVIEW COMMITTEE

Dr. Saheb Khandare

Practitioners of folklore and abstract culture

Guidance	Guidance
Dr. Narendra Deshmukh S. P. Pune Univrsity, Pune	Dr. H. J. Narke Principal, V.P.S.P's Art, Commerce & Science College, Kannad Aurangabad

EDITORIAL BODY

Dr. Pramod Padwal Banras Hindu Univarsity, Varansi Uttar Pradesh	Dr. Sanjay Karndikar The Maharaja Sayajirao University of Baroda, Baroda, Gujrat
Dr. Sneha S. Mahambre Government College, Sankhli, Goa	Dr. Taher Pathan Alighar Muslim University Alighar, Uttar Pradesh
Dr. Manik Chavan Gulbarga University, Kulbargi - 585106, Karnataka	Dr. Manisha S. Nesarkar Rani Chennamma Univerisy Belgavi Karantka

Pri. Dr. Rashmi Gupta Gyaneshwari Shiksha Mahavidyalay Dindori, M.P.	Dr. Vitthal H. Jambale Swami Ramanand Teerth Marathwada, University, Nanded, Dist. Nanded	Dr. Z. A .Pathan Art's, Comm. & Science College, Badnaprur Dist. Jalna

Rankranti Multidisciplinary Research Journal ISSN: 2454-8731

Dr. Prashant Sonvne KBC North Maharashtra University, Jalgoan, Maharashta	**Dr. Lalit Adhane** Muktanand Mhavidyalay,Gangagapur Dist. Aurangabad	**Dr. Umesh Mundhe** **Rashtramata Indira Gandhi Mahavidyaly, Jalna Dist. Jalna**
Prin. Dr. Dada Markad **Shri Harihareshwar Art's & Science College, Koradgoan, Tq. Pathardi, Dist. Ahamadnagar**	**Principal. Dr. Chandu K. Poptkar** Kumbhalkar College of Social-work, Wardha Tq. & Dist. Wardha	**Dr. Changdeo Mundhe** Godawri Arts Jr. & Sr. College, Ambad Dist. Jalna
Dr. Kalidas M. Bhange A. B. Mahavidyalay Devgoan Rangari, Aurangabad	**Dr. Milind B. Bachute** **R.C.Patel College Shirpur, Dist. Dhule**	**Dr. Sajay Kumar Panchal** **Chief Editor Sahitya Sudha Research Journal**

REVIEW COMMITTEE

Dr. Ramchandra M. Bhise **Digmbar Bindu** Mahavidyalay, Bhokar S. **R.T.M. U. N., Dist. Nanded**	**Dr. Sharad Meshram** S. S. Jaiswal College Arjuni-Morgoan Gondia Dist. Gondia	**Asst. Prof. Madan Jadhav** Godawri Arts Jr. & Sr. College, Ambad Dist. Jalna
Dr. Maroti Tegampre Godawri Arts Jr. & Sr. College, Ambad Dist. Jalna	**Asst. Prof. S. P. Gutte** Shivaji College Kandhar, Tq. Kandhar Dist. Nanded	**Dr. D. N. Raut** Shahid Bhagat Singh College Killari, Dist. Laur
Dr. M.R. Kadam Shivaji College Kandhar, Tq. Kandhar Dist. Nanded	**Dr. N. V. Singapure** **Sharda College, Parbhani, Dist. Parbhani**	**Dr. N. M. Palwade** B. Raghunath College, Parbhani, Tq. & Dist. Parbhani
Dr. Ganesh V. Lokhande R. B. O. Narayanrao Borake College, Shrirampur, Dist. Ahamadnagar	**Dr. Umakant S. Gaikwad** Art's & Science College Chincholi, (Li) Tq. Kannad, Dist. Aurangabad	**Dr. Devanand Ambhure** Sarswati Social- Work College, Washim Tq. Washim, Dist. Washim

155

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	संशोधन विषय	लेखकाचे नाव	पान क्र.
1	भारतीय लोकसंख्यावाढ : परिणाम आणि उपाय	डॉ. राजेंद्र बगाटे	01 - 11
2	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने	डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे	12 - 18
3	मुस्लिम मराठी साहित्याचा स – किरण	प्रा. साजिद के. शाह	19 - 27
4	नेहरूवाद : नरहर कुरुंदकरांचा दृष्टीकोन	प्रा. डॉ. राजेश चालिकावार ,	28 - 37
5	दलित कांदबरी: पूर्वस्थिती सद्यःस्थिती	प्रा. डॉ. अनिल बोपचे	38 - 43
6	भारतीय स्त्री जीवन : काल आणि आज	प्रा. डॉ. संजीवनी कांबळे	44 - 48
7	किशोरांच्या लैंगिक अभिवृत्तीचा अभ्यास	डॉ. गणेश लोखंडे, गणेश खामकर	49 - 53
8	कोविड संक्रमणात महाराष्ट्रातील स्थलांतरीत बांधकामगारांच्या समस्यांचा अभ्यास	डॉ. शिवाजी पाते व गंगाधर गायकवाड	54 - 61
9	संत साहित्यातील पर्यावरण विषयक विचार	डॉ. सुवर्णा जाधव	62 - 65
10	बालगुन्हेगारी : एक सामाजिक समस्या	डॉ. खेमराज पाटील	66 - 73
11	विक्रमोर्वशियम् आणि उपजीव्य यांच्या कथाभागाचा तौलनिक अभ्यास	डॉ. मंजुश्री नेव्हल	74 - 80
12	संत शिरोमणी सावता महाराजांचे शैक्षणिक विचार एक दृष्टिक्षेप	डॉ. मनोज कांता बोराटे	81 - 84
13	मराठवाडा व वाढत्या बेरोजगारीचे परिणाम	श्री सचिन खेडकर डॉ. रविंद्र विखार	85 - 92
14	मराठी राजकीय नाटक : एक चिकित्सा	प्रा. संदिप कदम	93 - 100
15	तथागत गौतम बुध्द : कार्य आणि तत्वज्ञान	डॉ. सुरेश खोब्रागडे	101 - 109
16	स्त्री–लोकगीते : स्वरूप–विशेष	डॉ. उमेश मुंढे	110 - 117
17	इतिहास कालीन वास्तुकलेचा अजोड नमुना साताराचा अजिंक्यतारा किल्ला :–एक दृष्टिक्षेप	डॉ. वंदना शिंदे	118 - 125
18	कोविड–19 मुळे क्षतिग्रस्त झालेल्या भारतीय अर्थव्यवस्थेचे मंथन – एक अभ्यास	प्रा. जगदिश कुवर	126 - 131
19	विज्ञानकथा: प्रेरणा–प्रयोजन व वैशिष्ट्ये	डॉ. धनवे विलास दिगंबर	132 - 135
20	कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड आणि भूमीहिनांचे सत्याग्रह	डॉ. भूषण हिरभगत	136 - 143
21	महाराष्ट्रातील मनरेगा योजनेचा आढावा (इ. स. 2020–20)	डॉ. सोनाजी पतंगे व गायकवाड गंगागौरी	144 - 155

भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हाने

प्रा. डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे,
सहाय्यक प्राध्यापक-राज्यशास्त्र विभाग,
स्व.अण्णासाहेब आर.डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी.ता. साक्री, जि. धुळे.

सारांश (Abstract):

'लोकशाही' म्हणजे 'सहजीवनाचा उत्तम शासन प्रकार' आहे. कारण लोकशाहीची मुळे ही परस्पर सामाजिक संबंधातच आढळतात. भारतीय लोकशाही जात, धर्म, पंथ, भाषा, प्रदेश, संस्कृती इ. प्रकारच्या सामाजिक संबंधातील विविधतेमुळे एकीकडे वैविध्यपूर्ण व समृद्ध झालेली असली तरी दुसऱ्या बाजूला मात्र यामुळे सक्षम भारतीय लोकशाहीचा प्रवास खडतर बनलेला आहे. राष्ट्रहिताऐवजी स्वहिताचा आज संकुचितपणे विचार केला जात असल्यामुळे भारतीय लोकशाही आतून पोखरली जात आहे. भारतीय लोकशाहीमध्ये जातीय राजकारणातून 'व्होटबँके'चा उदय झालेला आहे 'जातीच्या व्होटबँक' लोकशाहीला घातक ठरत आहेत. भारतीय लोकशाहीत राजकीय पक्षांमध्ये व्यक्तिपूजा महत्वपूर्ण मानले जाते, जी लोकशाही सिद्धांताविरोधी आहे. याशिवाय भारतीय लोकशाहीसमोर मतदारांची उदासीनता, मतदारामधील अज्ञान-निरक्षरता, मतदानाची कमी टक्केवारी, राजकीय नेत्यांची असंसदीय-अशोभनीय वक्तव्य, मतदारांचे वर्तन प्रभावित करणारे विविध घटक, राजकारणातील घराणेशाही, राजकारणातील वाढते गुन्हेगारीकरण, वाढत्या दहशतवादी-नक्षलवादी कारवाया, नोकरशहांची अकार्यक्षमता, वाढता भ्रष्टाचार, सिद्धांतविहीन आघाड्या, मताधिकाराच्या गोपनीयतेचा होणारा भंग, राजकीय नेते व पक्षांमधील वाढत चाललेली पक्षांतर प्रवृत्ती इ. विविध आव्हाने उभी आहेत. प्रस्तुत संशोधन लेखात भारतीय लोकशाहीसमोरील विविध आव्हानांचा आढावा घेऊन त्या आव्हानांवर उपाययोजना सुचवण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

मूळशब्द (Keywords):

प्रस्तावना (Introduction):

भारतीय लोकशाही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही म्हणून ओळखली जाते. मात्र असे असले तरीही ही लोकशाही सध्या विविध आव्हानांच्या विळख्यात अडकलेली आहे. 'लोकशाही' हा समाजाच्या 'समग्र परिवर्तनाचा विचार' आहे. समाजपरिवर्तनाचा विचार पूर्णपणे प्रत्यक्षात आणण्यासाठी आणि भारतीय लोकशाहीला अधिक सक्षम करण्यासाठी लोकशाहीला विविध आव्हानांच्या विळख्यातून मुक्त करणे काळाची गरज

Ramkranti Multidisciplinary Research Journal ISSN: 2454-8731

बनलेली आहे. लोकशाहीमध्ये जेवढा आग्रह राजकीय बाबींसाठी धरला जातो, तेवढाच किंबहुना त्यापेक्षाही जास्त आग्रह सामाजिक, आर्थिक बाबींसाठी धरला गेल्यास लोकशाहीला अधिक सक्षम बनवणे अवघड नाही आणि यातूनच लोकशाहीला चांगले दिवसही येऊ शकतील, मात्र असे होत नसल्यामुळे लोकशाहीच्या यशस्वीतेपुढे अनेक अडचणी निर्माण होत आहेत. या आव्हानांवर मात कशी केली जाते, त्यावर कोणत्या उपाययोजना केल्या जातात, यावरच भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य खऱ्या अर्थाने अवलंबून आहे. दुर्दैवाने भारतीय लोकशाहीत स्वहिताला प्राधान्य दिले जात असल्यामुळे भारतीय लोकशाहीचा भविष्यातील प्रवास अधिक खडतर होण्याचा धोका वाढतो आहे. हा धोका रोखण्यासाठी वेळीच उपाययोजना करण्याची नितांत आवश्यकता आहे, अन्यथा भारतीय लोकशाही संकटात सापडू शकते ! भारतीय लोकशाही, आव्हाने, पक्षांतर प्रवृत्ती, राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण, राजकारणातील घराणेशाही, मतदारांची उदासीनता, राजकीय सहभाग, नक्षलवाद, भ्रष्टाचार, मतदार वर्तन, निवडणूक, अज्ञान व निरक्षरता, राष्ट्रहित, राजकीय पक्ष इ.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the research):

१) भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हानांचा अभ्यास करणे.

२) भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हानांवर मात करण्यासाठी उपाययोजना सुचवणे.

संशोधनाची गृहितके (Hypothesis of the research):

१) भारतीय लोकशाहीच्या सक्षमीकरणात विविध आव्हाने अडथळा ठरलेली आहेत.

२) भारतीय लोकशाही विविध आव्हानांवर मात करत मार्गाक्रमण करीत आहे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

प्रस्तुत शोधनिबंधाचे लेखन करतांना ग्रंथालयीन, वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतींचा याशिवाय काही संदर्भग्रंथाचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.

भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हाने (Challenges before Indian Democracy) :

भारतीय संविधानानुसार मार्गाक्रमण करणाऱ्या भारतीय लोकशाहीसमोर गेल्या ७२ वर्षाच्या वाटचालीत विविध आव्हाने उभी राहिलेली आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी तत्कालीन व्यवस्थेतच दूरदृष्टिकोनातून भारतीय लोकशाहीसमोरील भविष्यातील आव्हाने ओळखलेली होती. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर घटना समितीसमोर भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हांनाबाबत म्हणाले होते की, "२६ जानेवारी १९५० रोजी भारत देश अंतर्विरोधपूर्ण जीवनात प्रवेश करीत आहे. आपणास राजकीय क्षेत्रात

समानता लाभणार आहे, पण सामाजिक व आर्थिक जीवनात मात्र आपल्या पदरी विषमता राहणार आहे."[01] याचाच अर्थ भारतीय लोकशाहीसमोर अगदी प्रारंभीपासून सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रातील विषमतेमुळे मोठे आव्हान उभे राहिलेले आहे. समाजातील सामाजिक व आर्थिक विषमतेची दरी भरुन काढल्याशिवाय भारतीय लोकशाहीत राजकीय लोकशाहीबरोबरच सामाजिक-आर्थिक लोकशाही निर्माण होऊ शकणार नाही. "व्यक्तिपूजा हे भारतीय लोकशाहीसमोरील मोठे आव्हान आहे."[02] भारतीय लोकशाहीमध्ये व्यक्तीपूजेची प्रवृत्ती भारतीय जनमानसात मुळापासून भिनलेली आहे. व्यक्तीपूजेच्या भारतीय प्रवृत्तीमुळे व्यक्तिगत मत विकले जाते. स्वतःचे स्वातंत्र्य दुसऱ्याला अर्पण करण्याची ही प्रवृत्ती व्यक्तीला वैचारिकदृष्ट्या गुलाम बनवते. भारतीय लोकशाहीतील अनेक राजकीय पक्षात सध्या व्यक्तीपुजेची प्रवृत्ती बळावत चाललेली आहे. राजकीय पक्षापेक्षा किंबहूना लोकशाहीपेक्षाही व्यक्तीला मोठे मानले जात आहे, म्हणून व्यक्तीपुजा हे भारतीय लोकशाहीसमोरील एक मोठे आव्हान ठरले आहे. "अलीकडच्या काळातील राजकारणाने लोकशाहीची दुर्दशा करायला सुरुवात केलेली आहे."[03]

भारतीय लोकशाहीच्या ७२ वर्षाच्या वाटचालीत अगदी अलीकडच्या काळातील राजकारणाने भारतीय लोकशाहीची लक्तरे जगाच्या वेशीवर टांगलेली आहेत. विविध राज्यात झालेल्या सिद्धांतविहीन आघाड्या, विविध राज्यात बहूमत सिद्ध करण्यासाठी आमदारांचा केला गेलेला घोडेबाजार, विविध राज्यातील सत्ताधारी सरकारला सत्तेवरून पायउतार करण्यासाठी तथाकथित राजकीय पक्षांनी केलेले हीन पाडापाडीचे स्वार्थी राजकारण, स्वार्थापोटी राजकीय नेत्यांकडून केली जाणारी असंसदीय व अशोभनीय वक्तव्य इ. मधून भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हाने उभी करून भारतीय लोकशाहीची दुर्दशा केलेली आहे, हे वरील काही उदाहरणांवरून स्पष्ट होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते, "दारिद्र्य, निरक्षरता व पृथगात्मता हे भारतीय लोकशाहीच्या वाटचालीतील अडथळे आहेत."[04] जाती-उपजातींमध्ये भारतीय समाजाची झालेली विभागणी, दारिद्र्य आणि निरक्षरता हे भारतीय लोकशाहीसमोरील मोठी आव्हाने आहेत. जनता अज्ञान व दारिद्र्यामुळे लोकशाहीत निर्भीडपणे वावरू शकत नाही. पर्यायाने लोकशाहीच्या सक्षमीकरणात अडथळे निर्माण होतात. "लोकशाहीच्या गळ्याला नख लावणारी पक्षांतर प्रवृत्ती"[05] हेदेखील भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हानच आहे. जनमताआधारे निवडून आल्यानंतर काही राजकीय नेते व राजकीय पक्ष स्वार्थापोटी पक्षांतर करून लोकशाहीचा गळा घोटत आहेत. अशा वाढत जाणाऱ्या पक्षांतर प्रवृत्तीच्या विषारी नांग्या

वेळीच ठेचून काढण्याची आवश्यकता आहे. त्यासाठी पक्षांतरबंदी कायदा अधिक कठोर करून त्या कायद्यामधील पळवाटा बंद करणे गरजेचे आहे. पक्षांतर प्रवृत्तीमुळे राजकीय नेते व राजकीय पक्ष जनतेशी बांधील राहात नसल्यामुळे या पक्षांतर प्रवृत्तीला रोखण्याचे आव्हान सध्या भारतीय लोकशाहीसमोर निर्माण झालेले आहे.

"भारतीय लोकशाहीतील राजकारणाचे वाढते गुन्हेगारीकरण"[06] हेदेखील मोठे आव्हान ठरलेले आहे. भारतीय संसद व राज्य विधिमंडळातील निवडून गेलेल्या लोकप्रतिनिधींचा गुन्हेगारी क्षेत्रातील प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष सहभागाचा मागोवा घेतल्यास राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण होत आहे. ही बाब अधिक स्पष्ट होते. गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असणाऱ्या राजकीय नेत्यांना व लोकप्रतिनिधींना रोखण्याचे मोठे आव्हान भारतीय लोकशाहीसमोर उभे राहिलेले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारतीय लोकशाहीसमोरील एका आव्हानाबाबत म्हणतात की, "भारतातील सोशित जनतेच्या वेदनांबद्दल समाजाची सद्‌सद्‌विवेकबुद्धी जागी नसणे, हा लोकशाहीच्या वाटेतील सर्वात मोठा अडसर आहे."[07] डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, जनतेची सद्‌सद्‌विवेकबुद्धी हा सर्वात मोठा आधार असतो. मात्र दुर्दैवाने भारतीय जनतेची ही सद्‌सद्‌विवेकबुद्धी जागी नसल्यामुळे योग्य-अयोग्य, चांगले-वाईट यामधील फरक ते जाणू शकत नाहीत. पर्यायाने भारतीय लोकशाहीच्या सक्षमतेमध्ये हा एक मोठा अडथळा ठरलेला आहे. याशिवाय भारतीय लोकशाहीमध्ये जे 'घराणेशाहीचे राजकारण' 'घर' करून बसलेले आहे, ते रोखण्याचे मोठे आव्हान भारतीय लोकशाहीसमोर आहे. भारतातील प्रत्येक राजकीय पक्षात कमी-अधिक प्रमाणात घराणेशाही दिसून येते. घराणेशाहीमुळे पात्र असणाऱ्या सर्वसामान्य जनतेला नेतृत्व करण्याची संधी मिळत नाही, हा एकप्रकारे पात्र व्यक्तींवर होणारा अन्यायच आहे. तसेच दहशतवादी, नक्षलवादी कारवायांमुळे लोकशाहीच्या मुळावर घाव घातले जात आहेत. भारतात अनेक ठिकाणी नक्षलवादी लोकशाहीच्या मार्गातील अडथळा ठरत आहेत. त्यांच्या लोकशाहीविरोधी कारवाया रोखून लोकशाहीसमोरील हे आव्हान दूर करण्याची आवश्यकता आहे. मतदारांची उदासीनता हेदेखील भारतीय लोकशाहीसमोरील मोठे आव्हान ठरले आहे. गेल्या ७२ वर्षात भारतीय लोकशाहीत झालेल्या लोकसभेच्या १७ निवडणुका आणि त्याचबरोबर विविध राज्यांत झालेल्या विधानसभा, स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या विविध स्तरावरील निवडणुकीतील मतदानाची टक्केवारी पाहता मतदारांची उदासीनता स्पष्टपणे दिसून येते.

लोकशाहीपुढील या आव्हानांवर मात करण्यासाठी मतदारांमध्ये व्यापक प्रमाणात राजकीय जागृती करण्याबरोबर मतदान वाढीसाठी सक्तीच्या उपाययोजना करण्याची नितांत गरज आहे. गेल्या ७२ वर्षांच्या वाटचालीत विविध आव्हाने अडथळा ठरलेली असतांनादेखील या सर्व आव्हानांतून मार्ग काढत भारतीय लोकशाही मार्गाक्रमण करीत आहे. भारतीय लोकशाहीच्या निकोप वाढीसाठी आणि अधिक सक्षमीकरणासाठी लोकशाहीसमोरील विविध आव्हानांवर मात करण्यासाठी उपाययोजना करून लोकशाहीवर लागलेले आव्हानरुपी विविध कलंक पुसून टाकण्याची आवश्यकता आहे. तेव्हाच आपण भारतीय लोकशाहीला जगातील बलाढ्य लोकशाही असे अभिमानाने म्हणू शकू. याबाबत शंका नाही.

निष्कर्ष (Conclusions):

१) भारतीय लोकशाहीत राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण मोठ्या प्रमाणात झालेले आहे.
२) भारतीय लोकशाहीत राजकीय पक्ष आणि राजकीय नेत्यांच्या लहरीपणामुळे पक्षांतरप्रवृत्ती बळावत चाललेली आहे.
३) भारतीय लोकशाही भ्रष्टाचाराच्या विळख्यात अडकलेली आहे.
४) भारतीय लोकशाहीमध्ये घराणेशाहीचे राजकारण मोठ्या प्रमाणात दिसून येते.
५) भारतीय लोकशाहीच्या सक्षमीकरणात नोकरशहांच्या अकार्यक्षमतेचा अडथळा निर्माण झालेला आहे.
६) भारतीय लोकशाहीमध्ये विविध घटकांमुळे मतदारांचे वर्तन प्रभावित होते.
७) भारतीय लोकशाहीत महिलांचा राजकीय सहभाग पुरुषांच्या तुलनेत नगण्य आहे.
८) भारतीय मतदार भावनाप्रधान आहेत.
९) भारतातील नक्षलग्रस्त भागात लोकशाहीमूल्ये रूजवण्यात नक्षलवादामुळे विविध समस्या निर्माण होत आहेत.
१०) भारतीय लोकशाहीत आजपर्यंत विविध निवडणूकीत झालेल्या मतदानाच्या आकडेवारीवरून स्पष्ट होते की, भारतीय मतदार उदासीन आहेत.
११) भारतीय लोकशाहीच्या सक्षमीकरणात विविध आव्हाने अडथळा ठरलेली असली, तरी या आव्हानांवर मात करीत भारतीय लोकशाही मार्गाक्रमण करीत आहे.

उपाययोजना (Remedies):

1. स्थिर व सक्षम लोकशाहीसाठी महिलांच्या राजकीय सहभागासह एकूणच राजकीय सहभागात वाढ करणे गरजेचे आहे. सेवेत असणाऱ्या नोकरदारांना मतदान सक्तीचे

161

करण्यात यावे. सर्वसामान्य नागरिकांनाही मतदान केल्याचा पुरावा दाखविल्याशिवाय कोणत्याही शासकीय सुविधेचा लाभ देण्यात येऊ नये.

2. राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण रोखण्यासाठी गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असणाऱ्या उमेदवारांना निवडणूक लढविण्यास आजन्म बंदी घालण्यात यावी.
3. लोकशाहीच्या यशस्वीतेसाठी प्रत्येक स्तरावरील निवडणूक लढविण्यासाठी उमेदवारांची शैक्षणिक पात्रता निश्चित करण्यात यावी, ज्यामुळे स्थानिक ते राष्ट्रीय स्तरापर्यंत भारतीय लोकशाहीत सुशिक्षित नेतृत्वाची निर्मिती होईल.
4. भावनाप्रधान भारतीय मतदारांमध्ये मतदान करण्यासंदर्भात जनजागृती करण्याची आवश्यकता आहे. यातून जात, धर्म, पंथ, संपत्ती वा इतर कोणत्याही घटकांमुळे मतदारांचे वर्तन प्रभावित होण्याचे प्रकार टाळता येऊ शकतील.
5. राजकीय नेते आणि राजकीय पक्षांमधील पक्षांतर प्रवृत्तीला आळा घालण्यासाठी पक्षांतर बंदी कायद्यातील पळवाटा बंद करून तो अधिक प्रभावी करणे आवश्यक आहे.
6. भारतीय लोकशाहीला लागलेला भ्रष्टाचाराचा कलंक निरसित करण्यासाठी भ्रष्टाचाऱ्यांविरुद्धचे खटले जलदगती न्यायालयामार्फत चालवून भ्रष्टाचाऱ्यांना कडक शिक्षा देण्यात यावी.
7. नक्षलग्रस्त भागात लोकशाही अधिक रुजवण्यासाठी नक्षलींच्या मूळ समस्येवर ठोस उपाययोजना करण्यात याव्यात, जेणेकरून नक्षलग्रस्त भागात लोकशाही रुजविण्यातील नक्षलींचा अडथळा दूर करता येईल.
8. भारतीय लोकशाहीला घराणेशाहीच्या विळख्यातून मुक्त केल्यास लोकशाहीत सर्वांना संधी मिळते, असा विश्वास सर्वसामान्यांमध्ये निर्माण होऊन भारतीय लोकशाही अधिक सक्षम होण्यास मदत होईल.
9. भारतीय लोकशाहीची फळे शेवटच्या घटकांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी नोकरशहांची अकार्यक्षमता कार्यक्षमतेत परिवर्तीत करण्यासाठी नोकरशाही प्रवृत्तीला चाप लावण्यासाठी कठोर उपाययोजना करण्यात याव्यात.

संदर्भसूची (Bibliography):

1. भास्कर डॉ. व्ही. व्ही.(संपा.), महात्मा गांधी आणि डॉ. आंबेडकर विचारधारा, जळगाव, अथर्व पब्लिकेशन्स, प्रथमावृत्ती, ऑक्टोबर २०१२, पृष्ठ क्रमांक-१७२.
2. कित्ता, पृष्ठ क्रमांक-१७३.
3. दैनिक गावकरी, (सक्षम प्रजासत्ताकासाठी, लेखातून), दिनांक २६ जानेवारी २०१३.

4. भोळे डॉ. भास्कर लक्ष्मण, आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, नागपूर, पिंपळापुरे ॲंड कंपनी पब्लिशर्स, दुसरी आवृत्ती, जून २००३, पृष्ठ क्रमांक-८३१.
5. दैनिक पोलीस शोध, (पक्षांतर: जनाआधाराचा अनादर आणि लोकशाहीची हत्या ?, लेखातून), दिनांक ०९ सप्टेंबर २०१९.
6. दैनिक पोलीस शोध, (इथे ओशाळली लोकशाही, लेखातून), दिनांक २१ एप्रिल २०१९.
7. उपरोक्त-04, पृष्ठ क्रमांक-८३४.

ISSN : 2349-638X
IMPACT FACTOR : 7.149

Aayushi International
Interdisciplinary Research Journal
E-mail : aiirjpramod@gmail.com Website : www.aiirjournal.com
Peer Reviewed & Indexed Journal

Special issue No. 84

Dr. Babasaheb Ambedkar an Architect of India

Vol. VI
Marathi

Attested
Principal
A.D.M.S.P.Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College,
Mhasadi, Tal.Sakri, Dist.Dhule.

Chief Editor
Mr. PRAMOD TANDALE

Editor
Ms. MEGHAVEE G. MESHRAM
Mr. NARESH W. PATIL

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा मराठी साहित्यावरील प्रभाव

प्रा. डॉ. वाल्मिक शंकर आढावे
सहयोगी प्राध्यापक,
स्व. अण्णासो. आर.डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी ता. साक्री, जि. धुळे

प्रस्तावना-

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार विज्ञाननिष्ठ, बुद्धीवादी व मानवतावादी होते. त्यातून मराठीतील दलित लेखक, कवींना प्रेरणा मिळाली. बहुजन समाजाच्या उन्नतीसाठी, विकासासाठी मानवी जीवनाला आवश्यक असणारा बुद्धीवाद आणि पुरोगामी विचारधारा त्यांनी महत्वाची मानली. त्यातून 'स्व' चा विचार करणारी दृष्टी निर्माण झाली. साहित्यिकांच्या व्यक्तीगत अनुभवाला सामाजिक अनुभवाशी जोडण्याची नवी दृष्टी मराठी समीक्षेला आंबेडकरांच्या विचारांनी साहित्याला दिली. आंबेडकरी साहित्य विचार सामाजिक व सामुहिक मूल्यांची नवी दृष्टी देणारा मैलदंड ठरलेला आहे. कालपर्यंत राजा व मध्यमवर्गीय व्यक्तींची प्रेमभंगाची, दुःखाची अवास्तव चित्र रंगविण्यापेक्षा हजारो वर्षापासून आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व हिंदू धर्माचे शोषण दुःख रेखाटणारी दृष्टी आंबेडकरांच्या विचारांनी रुजविली. लोकशाही मूल्याची प्रस्थापना साहित्याने केली पाहिजे या विचारसूत्राचे मूळ आंबेडकरांच्या साहित्य विचारात आहे. आंबेडकरांनी भारतीय समाजकारण आणि राजकारणामध्ये प्रवेश केला आणि संबंध सामाजिक आणि राजकीय व्यवस्थेमध्ये मोठ्या परिवर्तनाची सुरुवात झाली. आंबेडकरांनी दलित, उपेक्षित, वंचित तळागाळातल्या घटकांच्या जीवनात जागृती घडविण्यासाठी हाती लेखणी घेतली. मूकनायक, बहि:ष्कृत भारत, समता, जनता ह्या पत्रांतून तत्कालीन समाजव्यवस्थेची चिकित्सा करून दलितांच्या वास्तव जीवनावर भेदक प्रकाश टाकला. हू वेअर शुद्राज, ॲनिहिलीशन ऑफ कास्ट, द अनटचेबल, हू वेअर दे ॲण्ड व्हाय दे बिकम अनटचेबल्स, बुद्धा ॲण्ड हिज धम्म, व्हाट काँग्रेस ॲण्ड गांधी हॅव डन टू दी अनटचेबल्स इ. महत्वाची ग्रंथरचना करून अस्पृश्यतेचे मूळ, त्यांचा इतिहास, वर्णव्यवस्था जाती व्यवस्था, अस्पृश्यांची भयानक स्थिती, त्यांचे शोषण त्यांच्यावरील अन्याय, अत्याचार, भगवान गौतम बुद्धांचे तत्वज्ञान, भारतीय समाजकारण, राजकारण अशा अनेक विषयाचा चिकित्सक परामर्श घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. 1927 मधील महाड येथील चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, मनुस्मृतीचे दहन आणि 1956 मधील धर्मांतर ह्या घटना दलित वर्गाच्या दृष्टीने अतिशय महत्वाच्या ठरल्या. दलितांनी आंबेडकरांच्या संघर्षमय जीवनातून, लेखनातून, कार्यातून आणि क्रांतिकारक विचारातून प्रेरणा घेऊन साहित्य लेखन केले.

दलित साहित्यावरील प्रभाव–

डॉ. आंबेडकरांनी महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर संपूर्ण भारतातील पिढ्यान् पिढ्या हिंदू समाजात बहिष्कृत दलित उपेक्षित राहिलेल्या समाजाला सामाजिक, आर्थिक व राजकीय गुलामगिरीतून मुक्त करण्याचे महान कार्य केले. या कार्यामागे त्यांनी स्वत:ची एक मोठी विचारधारा निर्माण केली. त्यांच्या विचारधारेला स्वातंत्र्य, समता, बंधुभावाची आधुनिक लोकशाही मूल्यांची बैठक प्राप्त झालेली होती. यातूनच प्रेरित होऊन दलित साहित्यिकांनी पिढ्यानपिढ्या सहन करीत असलेल्या दु:ख, दैन्य, दारिद्र्याला अन्याय अत्याचाराला वाचा फोडली. नामदेव ढसाळांची 'गोलपीठ' या पहिल्या काव्यसंग्रहातील कविता विलक्षण त्वेषातून निर्माण झाली. मराठी काव्य निर्मितीचे सगळे संकेत ढसाळांनी धुडकावून लावलेत. प्रस्थापित समाजव्यवस्थेविषयीचा क्रोध आणि तिरस्कार कवींच्या मनात उफाळून येतो. तसेच कवी आपली मानवतावादी जाणीव– ''आभाळाला आजोबा अन् आजी मानून त्यांच्या कुशीत गुण्यागोविंदाने/ आनंदाने रहावे। एक तीळ सर्वांनी करंडून खावा, माणसावर सुक्त रचावे। माणसाचेच गाणे गावे माणसाने '' अशा विलक्षण ऋतु पण आवाहक शब्दात व्यक्त करतात. प्रस्थापितांनी चालविलेल्या अन्याय, अत्याचाराच्या आणि शोषणाचे वृत्त ऐकूण यशवंत मनोहरांचे हृदय फाटून जाते. आपल्या डोळ्यासमोर सगळा जन्म काळा झाला हे पाहून कवी अंतर्मुख होतात. संस्कृतीचा बागुलबोवा पुढे करणाऱ्या तत्कालीन संस्कृती रक्षकांना ठणकावून सांगतात, ''पाखंड्यांनो आता। नका मारू थापा। आम्ही झालो गुंफा उत्थानाच्या. तर दुसरीकडे, स्वजनांना स्वत्वाचा उद्धारस्तु करण्याबद्दल आवाहन करतात. दलित कविता ही विद्रोही प्रवृत्तीने नव्या मूल्यांची प्रतिष्ठापना करीत पुढे सरकणारी कविता आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधूता या तत्वत्रयीचे अनुगामित्व आणि प्रज्ञा, शील, करुणा, न्याय इत्यादी मूल्यांचा शोध दलित कवितेच्या मुळाशी आहे. सामाजिक जाणिवेतून जीवन वास्तवाचा जिवंत वेध घेणारे म्हणून जीवनाची मूल्ये ही दलित साहित्याची मूल्ये ठरली आहेत. ती त्या जीवनानुभवांच्या आविष्कारातून आकारतात. अनुभवांचा आविष्कार म्हणजे कला. प्रस्थापित समाजव्यवस्थेकडून आलेले अनुभव दलित साहित्यातून आविष्कृत झालेले आहे.

कवी वामन कर्डक यांना बाबासाहेबांच्या विचारांची ऊर्जा लाभली होती. त्यांनी असंख्य गाणी लिहिली. वामनदादांनी आंबेडकरी चळवळीचे गाणे जनतेचे प्रबोधन करण्यासाठी लिहिली आणि गायिली. त्यांना अवगत असलेली कला त्यांनी आंबेडकरी विचारांच्या चरणी अर्पण केली. बाबासाहेबांच्या विचारातील वर्णजातिविरहित समाज, मानवतावाद अतिशय संयमाने पण तितक्याच अर्थपूर्णतेने त्यांच्या गीतात प्रतिबिंबित झालेला आहे. आंबेडकरांच्या विचाराने माणूस हा केंद्रबिंदू मानला असल्यामुळे वामनदादा माणसाचे हित करणारे गीत गातात–

'माणसा इथे मी तुझे गीत गावे,
असे गीत गावे तुझे हीत व्हावे (हीत व्हावे-138)

असे आपल्या कवितेचे, गीताचे ध्येय असल्याचे ते सांगतात. वामनदादांनी मोठ्या निष्ठेने आंबेडकरी विचार सांभाळला आहे.

ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

भारतीय समाजातील वर्ग जाती व्यवस्थेत ज्या-ज्या लोकसमुहाला सर्वांगाने उपेक्षित ठेवले त्या त्या लोकसमुहातील व्यक्तींनी निर्माण केलेले साहित्य हे शोषित वंचितांचे साहित्य आहे. या देशातील दलित कष्टकरी भटके-विमुक्त आदिवासी आणि स्त्रिया हे या अर्थाने शोषित वंचित म्हणूनच ओळखले जातात. भारतासारख्या कृषिप्रधान देशात जातिप्रधानता असणे आणि त्यातून प्रभावित होणाऱ्या किंवा स्वत:ला उच्च समजणाऱ्या सवर्ण जातींनी धर्मग्रंथाच्या आधारे वर्णव्यवस्था निर्माण केली. कनिष्ठ मानल्या गेलेल्या जाती-जमातीचे धार्मिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि शारीरिक शोषण करणे या देशात अनेक वर्षापासून वेगवेगळ्या मार्गाने अव्याहतपणे चालू होते या प्रक्रियेविरुद्ध तथागत गौतम बुद्धांनी व म. फुल्यांनी बंड पुकारले. त्याचप्रमाणे 19व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आंबेडकरांनी ज्या धर्माने व धर्मग्रंथांनी माणसाचे सर्वांगीण शोषण केले त्याचा विकास नाकारला, परिवर्तनाची संधी नाकारली आणि विद्येची कवाडे बंद केली त्या धर्माला व धर्मग्रंथांना नाकारून या देशातील दलित, उपेक्षित, कष्टकरी, भटके, आदिवासी आणि स्त्रिया या शोषित वंचितांना 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' हा क्रांतीकारी विचार देवून शोषण करणाऱ्या विरुद्ध बळ दिले. मानवी विकासाचा मार्ग दाखविला. त्यातून आंबेडकरांच्या विचार कार्याची प्रेरणा घेऊन शोषित वंचितांच्या साहित्याची निर्मिती झाली. आंबेडकरांच्या विचारातून प्रेरणा घेऊन अनेक दलित लेखकांनी लेखन केले. उदा. नामदेव ढसाळ, त्र्यंबक सपकाळे, योगिराज वाघमारे, केशव मेश्राम, अण्णाभाऊ साठे, शंकरराव खरात, ना.रा. शेंडे, यशवंत मनोहर वगैरे यासारख्या साहित्यकांनी आंबेडकरांच्या विचाराची प्रेरणा घेवून साहित्य लेखन केले.

स्त्रीवादी साहित्यावर आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रभाव -

मराठी साहित्यसृष्टीत आदिवासी साहित्य प्रवाह आहे. यात आदिवासी कवयित्रींच्या मध्ये आंबेडकरी विचारांचा प्रभाव जाणवत राहतो. शिक्षणाने सुसंस्कृत झालेल्या नोकरी व्यवसायामध्ये स्थिरावत असताना वाट्याला आलेल्या यातना कष्टकरी स्त्री म्हणून दैनंदिन जीवनात मीठ भाकरीसाठी संघर्ष करणाऱ्या स्त्रीच्या वेदना आदिवासी कवितांमध्ये त्या शब्दबद्ध झाल्या आहेत. उषाकिरण आत्राम, निर्मला पुतुल, कुसुम आत्राम, कविता आत्राम या कवयित्रींनी आदिवासी/स्त्रीजीवनाचा घेतलेला शोध आणि सामाजिक क्रांतीची हाती घेतलेली मशाल आंबेडकरांच्या विचारांनी तेजाळत आहे. डॉ. बाबासाहेबांचे उदाहरण डोळ्यापुढे ठेवून स्वत: मजुरी करून शिक्षण घेणाऱ्या उषाकिरण आत्राम यांचा जीवन प्रवास ग्रामसेविका ते महिला बालविकास प्रकल्प अधिकारी असा उन्नत झाला पण स्वसमाजाच्या वेदना अनुभवत असताना अज्ञान, अशिक्षण डोळ्यांनी पाहत मन आक्रोश करू लागले आणि प्रस्थापित समाज व्यवस्थेविरुद्ध आपल्या समाजाच्या त्या 'म्होरकी' झाल्या. रानावनातल्या सखींना एकत्र आणून समाजजागृती, स्त्री जागृती करण्यासाठी, शोषण, अन्याय, अत्याचार अन्यायाविरुद्ध बंड पुकारून क्रांती करण्यासाठी कष्टकरी, आदिम, श्रमिक, शोषित, पिडीत महिलांचे दु:ख वेशीवर टांगण्यासाठी इथल्या समाजव्यवस्थेवर प्रहार करणारी म्होरकी अन्यायविरुद्ध संघर्ष करण्यास आंबेडकरांच्या विचारांनी प्रभावित होते. 'लेखणीच्या तलवारी', 'उजेड पेरीत जा' हे उषाकिरण आत्राम यांचे काव्यसंग्रह आंबेडकरांच्या विचारातूनच लिहिले आहेत.

कवयित्री निर्मला पुतुल झारखंडाच्या संथाळ या आदिवासी जमातीच्या. तिची कविता भारतीय स्त्री कवितेत वेगळी आणि वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. आदिवासी कवयित्री म्हणून तिची कविता अधिक उंच होते. स्त्री असून त्यातही आदिवासी स्त्री असणं, आर्थिक परिस्थिती जेमतेम असणं हे निर्मला पुतुल यांच्या कवितेतून पदोपदी जाणवते. तरीही त्यांची कविता केवळ आक्रोश करीत नाही. घोषणा देत नाही, विद्रोहाची आग ओकणारी कविता न राहता निर्मलाच्या कविता या साऱ्या सीमेबाहेरच्या वाटतात. कारण कवयित्री निर्मल पुतुल हिला माहिती आहे आपला लढा कुणाविरुद्ध आहे. फक्त एका आघाडीवर नाही तर अनेक आघाड्यांवर आपल्याला सज्ज व्हावे लागणार आहे याचे भान तिला आहे. तिच्या या संघर्षाचा प्रारंभ घरापासून होतो. कुसुम आत्राम हे असेच एक कवयित्रीचे नाव 'आपल्या रान आसवांचे तळे' या काव्यसंग्रहातील 'बेडीबंद' या कवितेतून कवयित्रीने आदिवासी स्त्रीच्या अज्ञानावर कोरडे ओढते. आदिवासी तरुणीला सावध करतांनाच प्रतिष्ठित समाजाचा बुरखा फाडण्यासाठी कवयित्री मागे पुढे पहात नाही. रानातील मुक्या संवेदनांना आता विद्रोहाची धार आली आहे त्यांचे शब्द आता ओकू लागले आहे. उषाकिरण आत्राम आणि कुसुम आत्राम या दोघीही नागपूर- गडचिरोली परिसरातील गोंड आदिवासी जमातीतील. त्यामुळे त्यांच्या काव्यसंग्रहाची शिर्षकही तेवढीच समर्थक आणि समर्थ आहेत. उषाकिरण आत्राम यांची 'म्होरकी' आणि 'लेखणीच्या तलवारी' कुसुम आत्राम यांचा 'रानआसवांचे तळे' आणि 'रानपाखरांची माय' दोनही काव्यसंग्रहातून आदिवासी स्त्रीचे जीवन आणि त्यांचे सर्वांगाने होणारे शोषण त्या शब्दबद्ध करतात. ही स्त्री जाणीव ही स्त्री आत्मभानाची प्रेरणा आदिवासी कवयित्रीच्या कवितेतून प्रकर्षाने जाणवते. आदिवासी स्त्री ही शिकून संघटित होत आहे. संघर्ष करण्यासाठी सक्षम होत आहे. साहित्यातून ती क्रांतीची भाषा बोलते आहे.

निष्कर्ष :-

1) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचे साहित्य व्यक्तिकेंद्री नसून ते समूहमनाचे दर्शन घडविणारे आहे.
2) सामाजिक लोकशाही मूल्यांचे अधिष्ठान आंबेडकरवादी विचारांच्या साहित्यकृतींनी लाभले आहे.
3) आंबेडकरवादी साहित्यातून मानवता राष्ट्रीय एकात्मता मानवी मूल्य जीवनमूल्य प्रकर्षाने चित्रित झालेली आहेत.
4) आंबेडकरी विचारधारेने साहित्यिकांच्या व्यक्तिगत अनुभवाला सामाजिक अनुभवाची जोड दिली.
5) आदिवासी कवयित्रींनी स्त्रीजीवनाचा घेतलेला वेध आणि सामाजिक क्रांतीची हाती घेतलेली मशाल आंबेडकरांच्या विचारांनी तेजाळत आहे.

संदर्भ :-

1) डॉ. यशवंत मनोहर, 'आंबेडकरवादी मराठी साहित्य', भीमरत्न प्रकाशन.
2) कुमार ना (संपा.) 'डॉ. आंबेडकर विचारदर्शन' प्रबोधन प्रकाशन, लातुर, प्रथमावृत्ती, 1991.

भारतीय समाजातील वर्ग जाती व्यवस्थेत ज्या-ज्या लोकसमुहाला सर्वांगाने उपेक्षित ठेवले त्या त्या लोकसमुहातील व्यक्तींनी निर्माण केलेले साहित्य हे शोषित वंचितांचे साहित्य आहे. या देशातील दलित कष्टकरी भटके-विमुक्त आदिवासी आणि स्त्रिया हे या अर्थाने शोषित वंचित म्हणूनच ओळखले जातात. भारतासारख्या कृषिप्रधान देशात जातिप्रधानता असणे आणि त्यातून प्रभावित होणाऱ्या किंवा स्वत:ला उच्च समजणाऱ्या सवर्ण जातींनी धर्मग्रंथाच्या आधारे वर्णव्यवस्था निर्माण केली. कनिष्ठ मानल्या गेलेल्या जाती-जमातीचे धार्मिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि शारीरिक शोषण करणे या देशात अनेक वर्षापासून वेगवेगळ्या मार्गाने अव्याहतपणे चालू होते या प्रक्रियेविरुद्ध तथागत गौतम बुद्धांनी व म. फूल्यांनी बंड पुकारले. त्याचप्रमाणे 19व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आंबेडकरांनी ज्या धर्माने व धर्मग्रंथांनी माणसाचे सर्वांगीण शोषण केले त्याचा विकास नाकारला, परिवर्तनाची संधी नाकारली आणि विद्येची कवाडे बंद केली त्या धर्माला व धर्मग्रंथांना नाकारून या देशातील दलित, उपेक्षित, कष्टकरी, भटके, आदिवासी आणि स्त्रिया या शोषित वंचितांना 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' हा क्रांतीकारी विचार देवून शोषण करणाऱ्या विरुद्ध बळ दिले. मानवी विकासाचा मार्ग दाखविला. त्यातून आंबेडकरांच्या विचार कार्याची प्रेरणा घेऊन शोषित वंचितांच्या साहित्याची निर्मिती झाली. आंबेडकरांच्या विचारातून प्रेरणा घेऊन अनेक दलित लेखकांनी लेखन केले. उदा. नामदेव ढसाळ, त्र्यंबक सपकाळे, योगिराज वाघमारे, केशव मेश्राम, अण्णाभाऊ साठे, शंकरराव खरात, ना.रा. शेंडे, यशवंत मनोहर वगैरे यासारख्या साहित्यकांनी आंबेडकरांच्या विचारांची प्रेरणा घेवून साहित्य लेखन केले.

स्त्रीवादी साहित्यावर आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रभाव –

मराठी साहित्यसृष्टीत आदिवासी साहित्य प्रवाह आहे. यात आदिवासी कवयित्रींच्या मध्ये आंबेडकरी विचारांचा प्रभाव जाणवत आहतो. शिक्षणाने सुसंस्कृत झालेल्या नोकरी व्यवसायामध्ये स्थिरावत असताना वाट्याला आलेल्या यातना कष्टकरी स्त्री म्हणून दैनंदिन जीवनात मीठ भाकरीसाठी संघर्ष करणाऱ्या स्त्रीच्या वेदना आदिवासी कवितांमध्ये त्या शब्दबद्ध झाल्या आहेत. उषाकिरण आत्राम, निर्मला पुतुल, कुसुम आत्राम, कविता आत्राम या कवयित्रींनी आदिवासी स्त्रीजीवनाचा घेतलेला शोध आणि सामाजिक क्रांतीची हाती घेतलेली मशाल आंबेडकरांच्या विचारांनी तेजाळत आहे. डॉ. बाबासाहेबांचे उदाहरण डोळ्यांपुढे ठेवून स्वत: मजुरी करून शिक्षण घेणाऱ्या उषाकिरण आत्राम यांचा जीवन प्रवास ग्रामसेविका ते महिला बालविकास प्रकल्प अधिकारी असा उन्नत झाला पण स्वसमाजाच्या वेदना अनुभवत असताना, अन्याय शोषण डोळ्यांनी पाहत मन आक्रोश करू लागले आणि प्रस्थापित समाज व्यवस्थेविरुद्ध आपल्या समाजाच्या त्या 'म्होरकी' झाल्या. रानावनातल्या सखींना एकत्र आणून समाजजागृती, स्त्री जागृती करण्यासाठी, शोषण, अन्याय, अत्याचार अन्यायाविरुद्ध बंड पुकारून क्रांती करण्यासाठी कष्टकरी, आदिम, श्रमिक, शोषित, पिडीत महिलांचे दु:ख वेशीवर टांगण्यासाठी इथल्या समाजव्यवस्थेवर प्रहार करणारी म्होरकी अन्यायविरुद्ध संघर्ष करण्यास आंबेडकरांच्या विचारांनी प्रभावित होते. 'लेखणीच्या तलवारी', 'उजेड पेरीत जा' हे उषाकिरण आत्राम यांचे काव्यसंग्रह आंबेडकरांच्या विचारातूनच लिहिले आहेत.

3) कृष्णा किरवले, 'दलित चळवळ आणि साहित्य', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, 1996.
4) प्रकाश खरात, ' साहित्य समीक्षा : बदललेले मापदंड' , विजय प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती, 2010
5) भगवान ठाकूर, चळवळ आणि मराठी साहित्य', शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, प्रथमावृत्ती-2009.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Attested
Principal
A.D.M.S.P.Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College,
Mhasadi, Tal.Sakri,Dist.Dhule.

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - II APRIL - JUNE - 2020

PART - II

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖
Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Principal
A.D.M.S.P. Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Sci...
Mhasadi, Tal. Sakri, Dist. Dhule

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal "AJANTA".

Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)
Cell No. : 9579260877, 9822620877, 7030308239 Ph. No. : (0240) 2400877
E-mail : ajanta5050@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - Impact Factor - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF PART - II

S. No.	Title & Author	Page No.
1	"Moral Panic" in the South Asian perspective of Calvin and Hobbes by Bill Watterson **P. Abubakkar Sithique** **Dr. Yunush Ahamed Mohamed Sherif**	1-6
2	Celebrating the Canon: Fanfic as a Postmodern Literary Genre **Praveena Thompson**	7-12
3	Literature in Dissent: An Analysis of Poetry as performance in the recent protests in India **Roshan Chacko**	13-17
4	Train to Pakistan as a Postcolonial Novel **Prof. Santosh Akhade**	18-20
5	Tracing Historical Progress of Ideas from Jean Jacque Rousseau's - A Discourse upon the Origin and Foundation of Inequality among Mankind and Gustave Flaubert's Madame Bovary Leading to Postmodern Thought **Ms. Saranya Francis**	21-24
6	The Postmodern Cannibalistic Self in Mo Yan's The Republic of Wine **Dr. Seema C.**	25-29
7	Impact of COVID-19 on Indian Economic and FDI **Dr. Sonali Tambuskar**	30-35
8	Ethnic Conflicts as Represented by Khaled Hosseini in His Novels **Sreevidhya S.**	36-39
9	The Outcaste: As a Representative Work of Protest Literature **Sruthi S. R.**	40-44
10	Methods to Rule a Country: Niccolo Machiavelli's Foresight of Globalization and Political Perception of Post Colonialism in Niccolo Machiavelli's The Prince **Suhash S.** **Dr. L. Judith Sophia**	45-48
11	Postmodernism, Globalization and Indian English Literature **Mrs. Suvarna Shankar Patil**	49-53

CONTENTS OF PART - II

S. No.	Title & Author	Page No.
12	Impact of Scientific Invention and Print Media on English Literature **T. Swetha**	54-58
13	Security Technologies for Library **Vijay Bajirao Jadhav** **Dr. Anil M. Chaudhari**	59-62
14	The Quest for Identity in Anita Nair's Ladies Coupe **S. Vishnupriya**	63-65
15	Ramsey Campbell's Pact of the Fathers: A Postmodern Horror Novel **Dr. Advait Dhondiram Joshi**	66-70
16	India's Trade Performance with Kuwait **Dr. Abdul Musvver**	71-77
17	COVID-19 Pandemic, Lockdown & Indian Paints Industry **Mr. Alange Hemant Sangappa**	78-80
18	Mobile Technology Applications for Libraries **Ani Jyothsna J.** **Archana Unnikrishnan**	81-86
19	Postmodernism and Postmodern Literature: Analysis and Critical Interpretations **Anil Bhaurao Patil**	87-95
20	Protest Reverberate in Postmodern Literature: A Compendium Study **Anshul Rani**	96-99
21	Narratology: Tracing the Transition from Modernism to Post-Modernism **Anu Villoth**	100-105
22	Partition and Psyche: A study of Bapsi Sidwa's Ice Candy Man **Anukala K.**	106-109
23	Technology for Libraries **Mrs. Anuradha A. Kumbhar**	110-112
24	Changing Practices of E-Library Services in Near-Term COVID-19 Period **Dr. Mrs. Kulkarni Aparna Makarand**	113-118

13. Security Technologies for Library

Vijay Bajirao Jadhav
Librarian, Late Annasaheb R.D.Deore Art & Science College, Mhasadi, Tal-Sakri, Dist-Dhule.
Dr. Anil M. Chaudhari
Librarian, NNC Arts, Comm.& Science College, Kusumba, Tal & Dist-Dhule.

Abstract

In the technological world libraries are undergoing tremendous changes. The paper described some of the major security technologies adopted by academic libraries for the protection of their resources by using various devices like CCTV, RFID, Biometrics, etc. It is hoped that the present paper will helps the libraries in evaluate and improving the security of their library.

Key Word - Security, CCTV, RFID, Biometrics, ICT

Introduction

Libraries are the powerhouse of academic, research and industrial setups. In the recent years, information explosion led to the phenomenal increase in the production of scientific and technical literature. Librarians play a responsible role of custodians of not only knowledge but also the resources available in the library. An academic library must have a large amount of resources to meet the demands of students, teachers and researchers. Therefore, the contents of the library need to be protected from elements such as theft, breakdown and distortion. As a custodian, library professionals are responsible for the safety of library materials. It is often found that libraries in which books and other materials are kept on open shelves, so books have been stolen and books are distortion including underline the sentences, writing words in the margins and sometimes tearing pages from books.

Security related with the system as a protection against theft, but in addition to theft other types of threat such as fires, earthquakes, etc should be considered in the safety planning. Thus, competent mechanism should include all the factors responsible for such vulnerabilities.

Reasons that cause problems in the security of library materials-

- Open access to the library
- Keeping rare and valuable resources in open access

- Book miss shelving
- Availability of the limited copies
- Lack of staff in the library
- Inadequate security measures

In academic library collection or resources theft is common problem that deserves serious attention.

Library Security

Security system is to prevent the unofficial removal of the items from the library. The main purpose of implementing security system in the library is to provide safe, firm and secure facilities for the library resources, equipments, staff and the users. These security systems perform their functions without interfering the objectives, functions and services of the library. This includes protection of information of users and employees, storage, equipments, physical facilities and damage such as theft, accidental damage, etc. There are many non-technical methods to prevent the theft like patrons, closed shelves, etc. Nowadays ICT has become an important technology in academic library to apply the tools and techniques to meet the changing environment of the library and its security.

Various Security Technologies for Library

Due to the prosperity of Information and communication technology in every sphere of the life, the library and its related areas some of the major library security devices used by the libraries. Following are the some major library security systems or devices are used by modern libraries:

I) CCTV

Closed Circuit Television (CCTV) is a system in which a video camera that transmits signals to specific or limited set of monitors that are not publicly distributed, but are monitored primarily for surveillance and security purposes. CCTV camera covers large area and record activity in the given space. The library is a centre of an activity of variety of services involving various types of activities that often need to be recorded for analysis, inspection and other purposes. The purpose of implementation of CCTV in library to monitor the users behaviors and activities. The major harmful work of users mainly by students like page tearing, hiding materials, stealing books, sitting in corners, etc can be minimized by the use of CCTV. Using

CCTV, a large number of parts of the library can be monitored and this allows the staff to immediately investigate any suspicious matter.

2) RFID

Radio Frequency Identification System (RFID) is an important tool in bringing an efficient, secure and user-friendly approach to physical transactions, used in circulation operations and theft detection systems. RFID technology system is used to track tagged items. Information about the object is stored electronically in RFID tag. This technology is combination of radio frequency based technology and microchip technology. This system facilitates and speeds up the activities of charging and discharging, inventory and content handling.

3) Biometrics

Biometrics is a method of identification with biometric features such as fingerprints; retina; facial patterns, etc are now widely used for various security purposes. The use of this security for users access to the library may prevent access of an unknown user or person. The biometric software security system enhances security by linking the users unique physical characteristics to the data that the user is allowed to access.

4) Access Control System

Access control system use electronic access technology to control the entry of the public to library building. All the students and staff of the institute will be given electronic cards. Users will have to swipe their cards to access the library through an access control gate. Access is therefore secure and access to an unauthorized person may be restricted.

5) Password based Remote Access of Resources

Today the technology is providing remote access to their subscribed e-resources. Authorized users of the library will be given username and passwords that can be used to access e-resources remotely. Remote access is granted by checking the users identity and therefore access is secured.

There is various security systems are available for the libraries and new own ones can be developed as required by the library.

Conclusion

According to SRR'S 5th law, "Library is a growing organism" that means library always increase in the form of collection, users and services with the time. Although libraries have to pay an initial cost to adopt and install electronic security systems in the continuous run they are

beneficial for controlling theft and preventing loss of the resources. So the automatic control of theft by electronically helps library to focus on the other quality tasks rather than protecting books. With the effective implementation of the latest technology, the use of embedded traditional knowledge can counter such threats in an efficient, effective and sustainable way.

References

1. Kumar, Parveen et al. (2011) Biometrics security technology for libraries. SRELS Journal of Information management, 45(1), 37-44.
2. https://en.wikipedia.org/wiki/Radio_frequenct_identification
3. https://www.librarysecurity.co.uk/
4. https://www.researchgate.net/publication/322962889

E- ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal

AMRJ

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

हिंदी साहित्य में आदिवासी विमर्श June 2021 Special Issue 02 SJIF Impact- 5.54

हिंदी साहित्य में आदिवासी विमर्श

विशेषांक प्रकाशक

प्र.प्राचार्य डॉ. एस. आर. मगरे

अ शि मंडल द्वारा संचालित कला वाणिज्य ट्रस्ट का,
चं.ह.चौधरी कला,शं गो पटेल वाणिज्य एवं बा भ जा पटेल विज्ञान महाविद्यालय,तलोदा

अतिथि संपादक	सह संपादक	सह संपादक
प्रो. संजयकुमार शर्मा	**डॉ. रमा शर्मा**	**डॉ महेश गांगुर्डे**
हिंदी विभागाध्यक्ष , अ शि मंडल द्वारा संचालित कला वाणिज्य ट्रस्ट का, चं.ह.चौधरी कला,शं गो पटेल वाणिज्य एवं बा भ जा पटेल विज्ञान महाविद्यालय,तलोदा	संरक्षक हिंदी कल्चर सेंटर टोक्यो, जापान	हिन्दी विभागाध्यक्ष, कला, वाणिज्य महाविद्यालय, अक्कलकुवा

2020-2021

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
हिंदी साहित्य में आदिवासी विमर्श June 2021 Special Issue 02 SJIF Impact- 5.54

27

'अल्मा कबूतरी' उपन्यास में आदिवासी नारी का जीवन

प्रा. डॉ. वनिता त्र्यंबक पवार - निकम
हिंदी विभागाध्यक्ष एवं शोध – निर्देशिका
स्व. अण्णासाहेब आर. डी. देवरे कला एवं विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी, तह.- साक्री, जि.- धुलियाँ
मो. 9423523760 E-mail: vanitapawar27@yahoo.in

'अल्मा कबूतरी' उपन्यास अपराधी माने जाने वाली जनजाति कबूतराओं के इतिहास, जंगल से जेल के सफर और संघर्ष की दास्तान है। जिसमे ममता-प्रेम, वासना, घृणा-द्वेश, संघर्ष और विद्रोह के कुरूप यथार्थ का नाटकीय ताना-बाना है। कबूतरा मर्द दारोगा-पुलिस की मारपीट सहते उनके जूतों के नीचे कुचले जाते हैं। उत्पीड़न और अत्याचार सहने के कारण उनके जिस्म लोहे के हो जाते हैं, जिससे पुलिस भी घबराते है। उनका सफाया करने के लिए डाकुओं के साथ सांठ-गांठ करके पुलिस उनकी मौत की सौदागर बन जाती हैं और मुठभेड़ के नाम पर डाकुओं के बदले कबूतरा मार गिराया जाता है। अपराधी जनजाति के रूप में समाज के हाशिए पर जीने वाले कबूतराओं के दमन-चक्र की बखिया उधेड़ता है कबूतरी कदम बाई का यह कथन-

".... हमें तो बचपन से एक सच्चाई समझाई गई है कि कबूतरी के मर्द की कोई खेती-धरती नहीं होती। कुआँ-तालाब पर उसका हक नहीं होता। फिर भी जिंदा रहना होता है। अन्न-पानी चुराओं और जुटाओ। बिना छत के सोने की आदत डालो। मौसमों को फतह करो।"[1]

कबूतरा स्त्रियाँ ताकतवर होती हैं और उनके पुरूषों की तरह वे हथियार चलाने में माहिर और अचूक निशानेबाज होती है। कदमबाई, भूरी और अल्मा इस उपन्यास की सशक्तनारियाँ हैं जो जीवन की हर चुनौती का साहस से सामना करती हैं। साहस के बल पर विषम परिस्थितियों में भी ये नारीयाँ समाज के पन्ने पर एक नया इतिहास रचते हुए कबूतराओं की सामाजिक जीवन धारा को ही मोड़ देती हैं। आम नारी की तरह इनके दिल में कभी ममता का सागर हिलोरे मारता है और कभी संघर्ष और विद्रोह की ज्वाला धधकती है इनके सीने में।

कदमबाई एक साहसी और संघर्षशील नारी है जो अपने पति जंगलिया के मारे जाने के बाद जीवन की चुनौतियों से निरंतर अकेले ही जूझती रहती है। कबूतरा लोग दारू के धंधे से रोजी-रोटी का जुगाड़ करते हैं। इन दारू के ठेकों पर पुलिस निरंतर हमला करती रहती है। इन हमलों के कारण कबूतरा मर्द अक्सर या तो जेल में होते हैं या पुलिस से बचने के लिए जंगलों में छिप जाते हैं। पुलिस के लगातार हमलों के कारण भूखे-प्यासे-नंगे रहकर जीवन बिताने को बाध्य कबूतराओं की दयनीय और अमानवीय स्थिति पर अफसोस भरे स्वर में कदमबाई अपनी जिठानी से कहती है-

"भजनी जिज्जी, हमारे पास न मरो को कफन न जिंदों को लत्ता। दो घंटे में ही तबाह हो गए।"[2]

इन शब्दों में अपने लोगों के प्रति कदमबाई की चिंता साफ झलकती है। इस चिंता से उबरने के लिए केहरसिंह सुझाव देता है कि परमिट लेकर इन अवैध ठेकों को वैध बनाया जाए। केहरसिंह की मदद से परमिट मिल जाता है और दारू का धंधा खूब फलने-फूलने लगता है। इनके फलने-फूलने से जलने वाले लोग इन पर हमले करने लगे। शराब ऐर नमकीन नष्ट होने लगे। रोजी-रोटी की समस्या फिर मुँह बाए खड़ी थी। इस पर केहरसिंह इस हमलों से रक्षा करने के लिए जवान और जांबाज कबूतराओं की टोली बनाने की बात करता है।इस पर सरमन मखिया राजी नहीं होता। वह चिंतित हो जाता है कि फिर चोरी-लुटपाट, सेंधखोरी के उनके पीढ़ीयों से चले आ रहे धंधे का क्या होगा? धंधे के आभाव में सगाई-ब्याह नहीं होंगे और फिर अन्य मुखिया इस हरकत पर कुपित होकर उन्हें रोंद डालेंगे। हमलों में होने वाली मारकाट और बर्बादी से औरतें ही सबसे ज्यादा घायल होती हैं। हमलावरों के हत्थे स्त्रियाँ और बच्चे ही चढ़ते हैं। जुल्मों से लूटती-पिटती, उजड़ती-मरती स्त्रियों की वेदना से संवेदना रखनेवाली कदमबाई अपने तबके के पूरूषों की कायरता और बुजदिली को ललकारती हैं। ऐसी स्थिति में कबूतरा स्त्रियों को सुरक्षा पाने हेतु दूसरे-तीसरे-चौथे मर्द करने पड़ते हैं।[3]

दारू का धंधा चलने के कारण अनेक घरों में चूल्हा जलने लगा था।धंधे पर मार पड़ने के कारण फिरसे रोजी-रोटी की समस्या उत्पन्न हो गई थी। साहसा और संघर्षशील कदमबाई अपने लोगों की दीन-हीन स्थिति से चिंतित होकर मुखिया को आड़े हाथों लेती

है। कबूतरी होने के बावजूद नारी होने के नाते कदमबाई का हृदय ममता से सराबोर है। उसके हृदय की धड़कन उसका पुत्र राणा है। मूर्तिचुराने के कारण कदमबाई का पति जंगलिया पुलिस से छिपा हुआ था। वह कदम से मिलने आने वाला था किंतु धोखे से मंसाराम पहुँच जाता है। इससे उत्पन्न राणा को वह न कज्जा मानती है न कबूतरा। जाति-पांति के भेदभाव से परे वह अपने बेटे को कुछ ऐसे पालना है की जातिगत खूबियों अथवा दोषों के बजाय उसमें सहज मानवीय गुण हों। इन्सानियत को सबसे बड़ा मानने वाली कबूतरी अपने पुत्र का पालन-पोषण इसी महत्वाकांक्षा के साथ करना चाहती है। बच्चे की वह कोई जातिगत पहचान नहीं चाहती है इसलिए वह कहती है- "समय बताएगा कि यह बच्चा न कज्जा है न कबूतरा। आदमी है बस।"[4]

कबूतराओं के बीच अपना डेरा बनाए रखने के लिए और रोजी-रोटीके लिए लूट-पाट, चोर, डकैती का धंधा अपनाना जरूरी था राणा के लिए। इसके लिए कदमबाई उसे हथियार चलाना, निशानेबाज करना सिखती है। किन्तु राणा निशाने बाजी से घायल होने वाले पक्षियों को तड़पते देख काँप उठता है। राणा के कोमल हृदय को देख कदमबाई उसकी इच्छा के विपरीत उसे इस धंधे में धकेलना नहीं चाहती। व्यावहारिक और दूरदर्शी कदमबाई बेटे की नब्ज पहचानकर उसे शिक्षा की ज्योतिर्मयी राह पर चलने की इजाजद देती है उसे स्कूल में दाखिल करती है। अपनी जाति के धंधे और व्यापार को धता बताते हुए कदमबाई राणा को ऊँची विद्या और ज्ञान पाने के लिए रामसिंह के हवाले करती है। कदमबाई भावुक और ममतामयी है। किन्तु बेटे के ऊँचे सपने और सुनहरे भविष्य को पूरा करना ही कदमबाई का जीवन लक्ष्य है। राणा को ऊँची शिक्षा के लिए अपने से दूर करते हुए कदमबाई की विव्हल मनोदशा में ममतामयी माँ का स्वरूप सहज ही उभरकर आता है- "... पीठ, पेट, आँखे, नाक, होंठ...पूरा बदन रो रहा है। मैं तेरी दुबली देह और भोले चेहरे को देखकर जीने की ताकत जुटाती रही रे... अपनी भूख-प्यास में नहीं तेरी चिंता में जिंदा रहती थी...राणा रे...तेरी माँ वीरान... अब चिंता में नहीं दु:ख में डूब जाएगी, जो दु:ख तेरे विछोह ने पैदा कर डाला। रे जल्दी आना बेटा।"[5]

कदमबाई राणा के लिए एक आदर्श और ममतामयी माँ है, जो बेटे को भागना नहीं लड़ना सिखाती है। जीवन के हर मोड़ पर संघर्ष की अलख जगाए रखने की प्रेरणा देती है कदमबाई। उसकी हिम्मत और हौसले के आगे राणा स्वयं को तुच्छ मानता है किन्तु एक नारी की ईर्ष्या और द्वेष की प्रवृत्ती से भी वह अछूती नहीं है। राणा के जरिए वह बार-बार मंसाराम को बेगैरत करना चाहती है, मानो की उसके गुनाह की सजा दे रही है। मंसाराम को अपनी संतान राणा को कबूतराओं की जीवन शैली में पलते-बढ़ते देख तकलीफ होती है पर वह विवश है। चोरी-छिपे वह राणा से मिलकर उसकी मदद स्वरूप कपड़े-लत्ते भेंट करता है। रोजी-रोटी कमाने के लिए कदमबाई नन्हें राणा को कबूतराओं के पुश्तैनी अपराधिक धंधों की ओर प्रवृत्त करती है। किन्तु मंसाराम नहीं चाहता कि राणा एक कज्जा होकर कबूतराओं का अपराधी जीवन बिताए। किन्तु इसे रोक पाने में असमर्थ। मंसाराम को दूर से अपने बेटे के लिए छटपटाते देख कदमबाई के कलेजे में ठंडक पहुँचती है। कपट से उसे गर्भवती करने के लिए अपराधी मंसाराम को अपने बेटे केमोह में तड़पता देख कदमबाई को जो सुख मिलता है उसमें कदम की द्वेष और प्रतिहिंसात्मक मनोवृत्ति स्पष्ट होती है। कदमबाई के इस मनोभाव में इसकी हलकी झलक मिलती है- "देखते जाओ- उसका दारू बेचना, चोरी करना, बार-बार जेल जाना...हमारी बिरादरी का कारोबार यही है, इसमें बीरा क्या है?...पर तुम्हारी एक शाख दगीली होती चली जाएगी, क्यों की इसके बच्चे भी आगे यहीं करने वाले हैं। ऐसे फूल-फलों को लोग छूने से पहले ही फेंक देते हैं।"[6]

विधवा कदमबाई इस उपन्यास की एक सशक्त पात्र है जो जीवन की विषमताओं से अकेले ही जूझती रहती है- अपने बेटे को भी वह संघर्षशील बनाती है व अपने डेरे के लोगों को वह कायरता छोड़ साहस जुटाने की राह दिखाती है। अपने अपराधी मंसाराम को वह अपने तरीके से सजा भी देती है और पूर्ण रूप से उसके पास आ जाने पर वह उसे अपनाती भी है। कदमबाई की हिम्मत और हौसलों के आगे जवान बेटा राणा स्वयं को बहुत कमजोर और बौने रूप में देखता है।

भूरी कबूतरी इस उपन्यास की एक बहादुर नारी है। राजा-महाराओं के किस्से-कहानियाँ सुन-सुनकर बहादुरी उसकी देह में उतर गई थी। रानी पद्मिनी के इतिहास की कथा सुनकर वह स्वयं को किसी पद्मिनी से कम नहीं मानती अतः ललकार और विद्रोह की राह ही उसकी राह थी भूरी के भाई के लिए न्याय पाने की कोशिश में अन्यायियों के हाथ लग भूरी का पति वीरसिंह मारा जाता है। वीरसिंह और भूरी दोनों हि शिक्षा, न्याय और ईमानदारी को जीवन में सबसे बड़ा मानते थे। मृत पति के साथ सती न होकर जिंदा रहती है भूरी, क्योंकी उसने शपथ ली थी कि वह चार महीने के रामसिंह को पढ़ाएगी लिखाएगी। बेटे को कुल्हाड़ी-डंडा न थमाकर पोथी-पाटी पकड़ाने वाली बस्ती की सबसे पहली माँ थी भूरी। सामाजिक जीवन-धारा के विपरीत चलने की ठानने पर कज्जा हो या

कबूतरा, विधवा नारी के लिए राह कंटीली होती चली जाती है। किंतु जीढ़ी भूरी बिरादरी की रत्ती भर परवाह न कर अपने सपने का दामन थामें इस कंटीली राह पर चल पड़ती है। वह लहु-लुहान होती रहती है किंतु हार नहीं मानती। पढ़ाई के जरिए बनने वाले बेटे के ऊँचे भविष्य के आगे उसे अपनी देह तुच्छ जान पड़ती है। बेटे के लिए देह को लुटाने वाली भूरी एक ममतामयी माँ है, लीक से हटकर एक नई लकीर खींचने की उसकी महती में भूरी की साहसी और जुझारू प्रवृत्ति स्पष्ट होती है- "... विद्या का दामन थामा है तो बेबसी और बदरंगतों से गुजरना होगा। माँ के घावों पर जैसे रामसिंह की छोटी-छोटीउंगलियों ने स्याही लेप दी हो। भूरी समझ रही थी- बेटे का उजाले भरा रास्ता माँ की देह से गुजर रहा है।"[7]

भूरी के चाल-चलन से मुखिया और पंच चिंतित हो जाते है कि भूरी को देखकर बिरादरी की औरतें भी मनमानी करने लगेंगी तो फिर शादी-ब्याह, घर-परिवार कैसे बचेंगे। अपनी पवित्रता साबित करने के लिए पंचायत भूरी को जल समाधि की अग्नि परीक्षा देने की सजा सुनाती है। भूरी न तो पंचायत को मानती है न उसका फैसला। और न ही स्वयं को पवित्र। किस्से-कथाओं के जरिए कबूतराओं के इतिहास के सुत्र को रानी पद्मिनी से साहसी और संघर्षशील चरित्र को स्वयं में आरोपित कर अपनी जीवन राह स्वयं चुनती है। अल्मा कबूतरी अपनी दादी भूरी की तरह ही साहसी और संघर्षशील नारी है जो प्रार्थना में भी सरफरोसी का गीत गुनगुनाती है। पिता रामसिंह के मारे जाने के बाद सूरजभान की कैद में अल्मा भूखी-प्यासी रहती है। खाट से बंधी अल्मा कैद से छुटने के लिए छटपटाती रहती है किन्तु भोजन-पानी को हाथ नहीं लगती। धीरज से कहे गए नत्थु के इन शब्दों में अल्मा की दृढ़ शक्ति का परिचय मिलता है- "पर कहते हैं न की धनबल की सत्ता न मानने वाले को कौन झुका सकता है?"[8]

अल्मा साहसी लड़की है जो पलायन में नहीं संघर्ष में विश्वास रखती है। जीवन को वह अपनी शर्तों पर जीना चाहती है। वह राणा से प्रेम करती है, उसके संग ब्याह कर घर बसाने का सपना देखती है किन्तु पिता के प्रति कर्तव्य पालन के धर्म में वह पीछे नही हटती। डाकू बेटासिंह और पुलिस अल्मा के पिता रामसिंह पर कबूतरा का इंतजाम करने का दबाव डालता हैजिससे कबूतरा को मार मुठभेड़ में डाकू की मौत को दुनिया के सामने दिखाया जाय। रामसिंह की तरफ से देरी होने पर बेटासिंह अपने लिए अल्मा को मांग कर दुर्जन के घर उसे रखता है। बेबस पिता के प्राणों की रक्षा के लिए अल्मा स्वयं को दांव पर लगा देती है। इस प्रकार संतान-धर्म निभाते हुए वह अपने प्रेम की बलि देकर, संघर्ष और खतरों भरी जीवन राह को चुनती है।

अपने नाम को सार्थक करने वाली अल्माकबूतराओं की अंतहीन संघर्ष गाथा है और हिंदी साहित्य के पन्ने पर जड़ा कबूतरा नारी के साहस और शौर्य का अनुपम नगीना है।

संदर्भ

1. अल्मा कबूतरी: मैत्रेयी पुष्पा,राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, प्र. सं. 2000,पृष्ठ 113
2. अल्मा कबूतरी: मैत्रेयी पुष्पा,राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, प्र. सं. 2000,पृ. 48
3.अल्मा कबूतरी: मैत्रेयी पुष्पा,राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, प्र. सं. 2000,पृ. 35
4.अल्मा कबूतरी: मैत्रेयी पुष्पा,राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, प्र. सं. 2000,पृ. 11
5.अल्मा कबूतरी: मैत्रेयी पुष्पा,राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, प्र. सं. 2000,पृ. 37
6.अल्मा कबूतरी: मैत्रेयी पुष्पा,राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, प्र. सं. 2000,पृ. 75
7.अल्मा कबूतरी: मैत्रेयी पुष्पा,राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, प्र. सं. 2000,पृ. 291

Volume – 10 (Issue –13) November-2020 ISSN- 2230 - 9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS
IMPACT FACTOR
5.13

NEW TRENDS IN RESEARCH

November-2020

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

(Peer Reviewed) Volume- 10, ISSUE-13, November- 2020

COSMOS

Special Issue Editor

Dr.Chandrashekhar D.Wani
DES's M.D.Palesha Commerce College, Dhule

Dr.Shivaji B. Patil
Late Annasaheb R.D.Deore Arts and Science College, Mhasadi, Tal.Sakri, Dist.Dhule

Editorial Board

Prof.Andrew Cherepanov,Detroit Michigan, (USA)
Ngyuyen Kim Anth, (HANOI) Vietnam
Dr.R.K.Narkhede, Nanded
Prin. Dr.J.B.Anjane, Ainpur
Prof.B.P.Mishra, Aizawal (Mizoram)
Dr.L.N.Varma, Raipur (C.G.)
Dr.R.J.Varma, Bhavanagar (Guj)
Dr.C.V.Rajeshwari, Pottikonda (A.P)
Dr.S.B.Gaikwad, Miraj
Dr.D.D.Sharma, Shimla (H.P)
Dr.Venu Triwedi, Indore (M.P.)
Dr.Chitra Ramanan, Navi Mumbai
Dr.Kaveri Dabholkar, Bilaspur (C.G.)
Dr.Jadhao Subhash P., (Washim)
Dr.A.D.Bhosale, (Khamgaon)

Special Editorial Board

Vice-Prin. Dr.Raju G.Shrirame- Nagpur
Prin.Dr.Ajitkumar Jaiswal-Navapur
In-Charge Prin.Dr.Nandini Deshpande- Pune
Dr.Vyankatesh Yannawar-Nanded
Dr.Naresh Kolte- Nagpur
Dr.Sunil Baviskar- Dhule
Dr.Sandip Ghodke – Mumbai
Dr.Nitin Badgujar – Jalgaon
Dr.Rahul Deshmukh- Jalna
Dr.Sambaji S.Patil-Dhule
Dr.Siddhi U. Jagdale –Mumbai
Dr.Snehal D.Shembekar

या संपादित अंकातील सर्व लेखन, मते आणि अभिप्राय संबधित लेखकांची असून त्या संबधी संपादन, प्रकाशक, मुद्रक सहमत असतीलच असे नाही.

Note: The opinions/views expressed in the articles in this Issue by the authors are of their own. The Publisher, Editor & Editorial Members does not necessarily agree with them. The authors themselves are responsible for the contents of their Research Paper/Articles

Editor

Dr.R.V.Bhole

Address:- 'Ravichandran' Survey No -101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.)
Pin-425102 www.jrdrvb.com

सूचना प्रौद्योगिकी और हिंदी

प्रा.डॉ.वनिता त्र्यंबक पवार (निकम) (शोध निर्देशिका तथा हिंदी विभागाध्यक्ष)
स्वर्गीय.आण्णासाहेब आर.डी.देवरे कला एवं विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी
तह.- साक्री, जिला.- धुलीयाँ

सारांश :-

आज का युग कम्प्यूटर का युग है, कम्प्यूटर से मैत्री करें। सुचना प्रौद्योगिकी का विकास और विस्तार तेजी से हो रहा है। सुचना प्रौद्योगिकी के युग में कोई भी भाषा तभी प्रगति कर सकते है जब वह नहीं प्रौद्योगिकी के साथ कंधे से कंधा मिलाकर चले। आधुनिकरण के इस युग में यदि भाषा को विकसित होना है तो उसे नविन प्रौद्योगिकी से जुड़ना होगा। सूचना प्रौद्योगिकी का तात्पर्य है एक ऐसी तकनीकी जिससे सूचना या संदेश कम से कम समय में जनता के बहुत बड़े वर्ग तक पहुंचाया जा सके। हिंदी भाषा में भी जनसंचार के माध्यम से सभी तक पहुंचाने का कार्य किया है। नई शब्दावली का निर्माण होगा। नए तकनीकी शब्दों के सरल अर्थ ग्रहण करने होंगे। सुचना प्रौद्योगिकी का मतलब सोचने, विचार ने, संप्रेषन करने के लिए तकनीकी सहायता इसमें कंम्प्यूटर के साथ- साथ संचार प्रौद्योगिकी भी शामिल है। बाजारवाद, उदारीकरण, वैश्विकरण, के वर्तमान युग में प्रौद्योगिकी का विशेष महत्व है। मानव ने जब से धरती पर कदम रखा तब से लेकर आज तक सूचना की डोर से बंधा हुआ है। सूचना की डोर दिन पर दिन मजबूत और विविध रूपों में और विकसित हो रहा है। वर्तमान युग में व्यक्ति विविध प्रकार की सूचनाओं को जानने सुनने हेतु हर समय हर पल चौकसी रहता है। आधुनिक युग में नित नूतन विकसित हो रहे वैज्ञानिक उपकरणों ने आधुनिक प्रौद्योगिकी में एक तरह से भू चाल ला दिया है। संचार तकनीकी के न केवल मानव की आपसी दूरी को कम किया है, अपितु विविध जानकारियों से जोड़ने में सक्रिय भूमिका भी अदा कर रहा है। आधुनिक युग में विकसित हो रही नए-नए संचार तकनीकी कुछ ख़ामियों के बावजूद भी हजाराम लिए वरदान सिद्ध हो रहा है । यह वरदान कभी-कभी सारी बीच नारी है कि नारी बीच सारी है की तरह भ्रम उत्पन्न करने लगता है। अर्थात् मानव सूचना संजाल के मध्य में हो गया है या विविध संचार सूचना साधन मानव के दायरे में आ गए हैं।

आधुनिक प्रौद्योगिकी में प्रिंट माध्यम अर्थात पत्र-पत्रिकाओं, रेडियो और टेलीविजन की तुलना में कम्प्यूटर इंटरनेट, वाइस मेल आदि में भी संचार के क्षेत्र में क्रांतिकारी परिवर्तन

लाए हैं। हिंदी के अतिरिक्त अन्य भारतीय भाषाओं में निकलने वाले पत्र-पत्रिकाओं की दिनोंदिन बढती संख्या, एक तरह से हिंदी और भारतीय भाषाओं के महत्व को उजागर करते हैं। इसी तरह विविध भारती के अतिरिक्त एफ. एम. रेडियों, रेडियों मिर्ची और रेडियो सिटी एवं दूर दर्शन पर प्रसारित होने वाले कार्यक्रम भी हिंदी के साथ अन्य भाषाओं में प्रसारित किए जा रहे हैं। दूर दर्शन पर सूचना और मनोरंजन के कार्यक्रमों की बाढ आ गई है। हर भाषा का अपना एक निजी चैनल हो गया है। उसका मूल कारण दूर दर्शन पर प्रसारित होने वाले कार्यक्रम विज्ञापन देने वाली कंपनियों द्वारा संचालित और निर्धारित है। विविध भारती के कार्यक्रमों, एफ.एम. रेडियो के संगीत और दूर दर्शन के चैनलों पर हिंदी धारावाहिकों की बाढ ने हिंदी और अन्य भारतीय भाषाओं के विकास में जो महत्वपूर्ण भूमिका अदा कर रहा है, उससे भी हिंदी के महत्व और भविष्य को समझा जा सकता है।

प्रस्तावना :-

टी.वी.चैनल पर दिखाए जाने वाले जंगल बुक की प्रिंट मीडिया में छपने वाले विज्ञापन सभी में आज हमें हिंदी का वर्चस्व दिखाई देता है। करोड़ों लोगों तक उनकी जबान / भाषा में पहुचने का पहुँचने का लोभ संवरण कोई भी बड़ी कम्पनी नहींकर सकती। हिंदी में मौलिक विज्ञापन बनाने वाली कंम्पनियों ने राष्ट्रीय स्तर तक धमक जमायी है। मोहिनी चाय का स्वाद में जादू है तथा घड़ी डिटर्जेंट का पहले इस्तेमाल करें फिर विश्वास करें आज सर्वसाधारण में लोकप्रिय है।

एक कदम आगे बढ़कर देखे तो इंटरनेट पर आज गूगल जैसी साइट्स भी हिंदी में उपलब्ध है। मोबाइल के मेन्यू का सिर्फ अंग्रेजी में उपलब्ध है। मोबाइल के मेन्यू का सिर्फ अंग्रेजी में उपलब्ध होना आज भूली बिसरी बात हो गई है। करीब-करीब सभी बड़े मोबाइल निर्माता अपने सेटों में हिंदी मेन्यू डालने लगे हैं। हिंदी विज्ञापनों ने बाजार का स्वरूप बदल कर रख दिया है, नामी-गिरामी कम्पनियों को हिंदी विज्ञापनों के प्रति बढ़ता रुझान हिंदी के उज्जवल भविष्य का एक संकेत है।

इसकी एक झलक सिविल सर्विसेस की परीक्षा में सफल होने वाले 90% प्रतिभागियों के हिंदी माध्यम की पृष्ठभूमि एवं हिंदी के माध्यम से परीक्षा देने से भी मिलती है। हिंदी आज सिर्फ बाजार के माथे की बिंदी नहीं है बल्कि उसका स्वरूप आज व्यापक, वैश्विक एवं बहुआयामी है। विश्व स्तर पर किए गए व्यापक सर्वेक्षण में हिंदी को वैज्ञानिक एवं श्रेष्ठ भाषा बताया गया है। साहित्य से निकालकर फिल्म, बाजार एवं उद्योग पर हावी होती हिंदी की सकारात्मक एवं निर्णायक भूमिका के कारण पूरे विश्व में हिंदी भाषियों की तादाद दिन दूनी राज चौगुनी बढ़ रही है। हिंदी के इस आत्मविश्वास आधुनिक चेहरे में हिंदी भाषियों के

चेहरे पर खिलखिलाती हंसी ला दी है। रोजगार, मनोरंजन, समाचार, प्रिंट मीडिया, इलेक्ट्रॉनिक मीडिया, फिल्म, टी.वी. हर क्षेत्र में सफलता का परचम लहराया है। सर्वाधिक प्रसार वाले तीन समाचार पत्रों की सूची में पहले तीन स्थानों पर हिंदी के अखबार काबीज हैं। विशुद्ध हिंदी वाला चैनल आज तक नफीस अंग्रेजी द हैंड टाइम्स टुडे को धोबीपाट लगाकर पटक चुका है। मनोरंजन वाले चैनलों में स्टार प्लस व जी ने तमाम अंग्रेजी चैनलों की छुट्टी कर रखी है। हिंदी चैनल निरंतर अपना कवरेज क्षेत्र एवं दबदबा बढ़ाते चले जा रहे हैं। हिंदी के न्यूज़रीडरों डी.टी.पी. आपरेटरों, रिपोर्टरों, पत्रकारों एवं डिजाइनरों की मांग में जबर्दस्त उछाल आया है। ई-कॉमर्स व ई- गवर्नेंस में हिंदी कामगारों की मांग में एक विस्फोट परिलक्षित हुआ है।

समय की मांग के मुताबिक आप भाषा को तकनीकी बदलाव से बहुत दूर नहीं रख सकते। अगर भाषा तकनीक के साथ कदम मिला नहीं चल पाई तो वह अन्य प्रतिस्पर्धी भाषाओं से पीछे रह जाएगी। हिंदी भाषा के लिए भी साइबर स्पेस आज अबूझ परीलोक नहीं रह गया है और न ही साइबर स्पेस के लिए हिंदी एक अनजान भाषा है। समाचार डाट काम एवं गूगल समाचार आज देश दुनिया का हाल बताने के लिए हिंदी भाषा में उपलब्ध है ? ज्ञान विज्ञान का सबसे बड़ा शब्द कोश विकिपीडिया इंटरनेट पर हिंदी में मौजूद है। ब्लॉगर डाट काम आज हमें हिंदी से अंग्रेजी अनुवाद की सहूलियत प्रदान कर रहा है। कंप्यूटर एवं सॉफ्टवेयर की दुनिया में भारतीयों की बढ़ते वर्चस्व ने हिंदी को कम्प्यूटिंग की मुख्यधारा का हिस्सा बनाया है। शुद्धतावादी रवैये के बरअक्स ये लोग किसी भी स्थान विशेष पर अंग्रेजी के प्रचलित शब्दों के प्रयोग में हिचकिचाते नहीं है। नए शब्दों की प्रतीक्षा में भाषा का तकनीकी विकास करना इन्हें अप्रासंगिक लगता है।

भारत वर्ष के विस्तृत उपभोक्ता बाजार में आज जन तक अपनी पहुंच बनाने के लिए बहु राष्ट्रीय कम्पनियों के लिए हिंदी भाषा को अपनाना एक आवश्यक मजबूरी है। बदले विश्व बाजार में हिंदी भाषा के लिए खतरे के स्थान पर सम्भावना के नये द्वार खोल दिए गए हैं। इसी के चलते भारतीय भाषाओं की कम्प्यूटिंग पर आज पहले से अधिक ध्यान दिया जा रहा है। यूनिकोड कंसोर्टियम के प्रयासों के वजूद में आए यूनिकोड ने दुनिया भर की भाषाओं को अंकों में लिखने की कवायद शुरू की थी। उसका हिंदी को भरपूर लाभ मिला है। यूनिकोड इंटरनेट पर आज भाषा का नया मानव बन चुका है। इसके चलते इंटरनेट पर हिंदी वेबसाइटों की संख्या लगातार बढ़ रही है।

सर्च इंजन को इंटरनेट का सही मायनों में इंजन माना जाता है। की बोर्ड की समस्या के कारण इसे हिंदी में बनाना अभी तक संभव नहीं हो पाया है। परंतु इस दिशा में प्रयास जारी है। हमें विश्वास है की इस परेशानी का भी कोई समय हल जल्दी ही निकल आयेगा।

दुनिया भर में इंटरनेट दिमागी कसरत करने वाला सबसे बड़ा आखाड़ा बन चुका है। इस अखाड़े के पहलवानों की सबसे बडी ताकत इंटरकनेक्टिविटी है। यदि विश्व की सभी भाषाओं के लोग आपस में बौद्धिक आदान-प्रदान करने में सक्षम हो जाए तो शायद यह दुनिया पहले से और अधिक सुंदर और सुविधा जरा तो शायद यह दुनिया पहले से और अधिक सुंदर और सुविधा जनक बन सकती है।

विश्व आर्थिक पटल पर अपनी प्रभावशाली उपस्थिति दर्ज कराने की होड ने बैंकों को अपनी ग्राहक सेवा को उत्तरोतर उत्कृष्ट बनाने के लिए प्रेरित किया है। व्यापक ग्राहक आधार किसी भी बैंक की सबसे बड़ी पूँजी है। ग्राहकों को आकर्षित करने की प्रतिस्पर्धा में जिस बैंक में प्रयुक्त भाषा जितनी सरल जितनी सरल, सहज एवं सर्वग्राही होगी उसका व्यवसाय उतनी तेजी के साथ बढेगा। जैसे-जैसे बैंकों मे हिंदी का प्रयोग बढ़ता जा रहा है त्यो त्यों उसके प्रयोजन मूलक रूपों का विकास भी होता चला जा रहा है। एक अर्से से इस्तेमाल हो रहे विदेशी शब्द आज अल्प शिक्षित एवं ग्रामीण जनता द्वारा भी आसानी से जाने पहचाने एवं इस्तेमाल किए जा रहे हैं। बैंक, लोन, चेक, ड्राफ्ट, मैनेजर, कैशियर जैसे शब्दों से सभी पूर्णत: परिचित है। ये शब्द आज उन्हें बेगाने नहीं प्रतीत होते हैं।

बैंकों को चाहिए कि अंग्रेजी की जगह पर हिंदी का प्रयोग करते समय ऐसी भाषा / शब्द अपनाते जो ग्राहकों के साथ अपने सम्बन्ध में वृद्धि करें। उदाहरण स्वरूप काउंटर फाइल के लिए प्रतिपर्ण के स्थान पर अधपन्ना स्लिप के लिए पत्रखन्ड के स्थान पर पर्ची कैलकुलेशन के लिए परिकलन के स्थान पर गणना, कैशियर के लिए कोषाध्यक्ष के स्थान पर खजांची, विड्राल मनी के लिए आहरित राशि के स्थान पर निकाली गई राशि, हारपोथीकेशन के लिए दृष्टि बन्धन के स्थान पर गिरवी जैसे जन प्रचलित शब्दों के प्रयोग से हिंदी की गरिमा को कहीं से भी ठेस लगने की तनिक भी सम्भावना नहीं है। यदि ग्राहक बोलचाल के सरल शब्दों से बैंकिंग को आसानी समझेंगे तो उनका विश्वास हम पर निरन्तर बढ़ता जाएगा और किसी भी मध्यस्थ की भूमिका की समाप्ति स्वत: हो जायेगी।

"महाकवि कालिदास द्वारा रचित मेघदूत की विरहिणी नायिका शकुंतला अपने प्रियतम तक काल्पनिक बादलो की सहायता से संदेश पहुँचाती थी। विश्व भर में भ्रमण करने वाले बादलों की इस बेजोड़ कल्पना ने मेघदूत में जान डाल दी है। किंतु आज की इस नई सदी में कंप्यूटर ने तो मेघदूत के बादलों को भी पीछे छोड़ दिया है।" इस प्रकार हम देखते हैं की कम्प्यूटर ने आधुनिक प्रौद्योगिकी के प्राय सभी क्षेत्रों में काफी परिवर्तन ला दिया है। दिन प्रतिदिन हो रहे नए-नए तकनीकी विकास के कारण ही जीवन बीमा, बैंकों, सरकारी संस्थानों

एवं चुनावी कार्यों आदि में हिंदी तथा अन्य भारतीय भाषाओं के प्रयोग को देखा जा सकता है। आज हम घर बैठे ख्याति प्राप्त साहित्य कारों की कृतियों को चर्चित तीर्थस्थानों, देश-विदेश के स्मरणीय पर्यटन स्थलों को भी इंटरनेट पर देखा जा सकता है। यही नहीं हिंदी तथा अन्य भारतीय एवं पाश्चात्य रचना कारों के सी.डी. भी आज बाजार में सुलभ है। कथाकार सुकेश साहनी के प्रयास से लघु कथा के विषय में विश्व की प्रथम (Laghukatha.com) हिंदी वेबसाइट है। हिंदी साहित्य सम्मेलन प्रयास की गति विधि को भी अब इंटरनेट (www.hindisa-hityasammelan.org) पर देखा जा सकता है। इस प्रकार कम्प्यूटर ने सभी दूरियों और सीमाओं को पार करते हुए विश्व भर की शिक्षा सम्बन्धी जानकारियाँ सूचना और मनोरंजन आदि को मुट्ठी में करके मानो आज महानायक की भूमिका अदा कर रहे हैं।

आज कि इस उत्तर आधुनिक दौर में कई चीजें संक्रमण के दौर से गुजर रही है। संकल्पनाॅए अपना रुख मोड़ रही तो धारणाएं अपनी दिशा बदल रही है। भाषा का क्षेत्र भी इससे अछूता नहीं है। टेक्नोलॉजी के प्रयोग से जैसे-जैसे हम नजदीक आते जा रहे हैं वैसे-वैसे एक विशाल संस्कृति समन्वय की प्रक्रिया से गुजर रहे हैं। भाषाई समन्वयन भी इस प्रक्रिया का एक महत्वपूर्ण अंग है। आज भाषा का क्षेत्र चिंता एवं चिंतन के दौर में है। वैश्वीकरण के इस युग में कुछ भाषाएं अपनी साम्राज्य का विस्तार कर रही है, कुछ भाषाएं धीरे-धीरे सिकुड़ते हुए अस्तित्वहीन हो रही है तो कई भाषाएं अस्तित्व को बचाने के लिए प्रयत्न कर रही है। सभी भाषाओं को लेकर सामान्य बात यह है कि भाषाएं आज एक दूसरे से इतनी प्रभावित है कि काफी जलद गति से उनका रूप बनता- बिगड़ता जा रहा है और अनेक भाषाओं में संकर से नए ग्लोबल भाषा रूप बनते जा रहे हैं, इस दिशा में व्यापक स्वीकृति की आवश्यकता है। मगर जो भाषाएं अस्तित्वहीन या मरणासन्न अवस्था में है उनकी संदर्भ में भी सोचने की आवश्यकता है। भाषा मरती है तो मरने दीजिए, उसका कोई दुख नहीं मगर उस भाषा के अंदर जो ज्ञान या संदर्भ है उसको संभाल कर रखना अत्यंत आवश्यक है। किसी भी भाषा में निहित उस अनमोल ज्ञान राशि के लिए उस भाषा को बचाना आवश्यक है। अन्यथा जागतिकीकरण इस रूप में संसार के लिए श्राप बन जाएगा और एक- एक करके भाषा रूपी सूर्य हमेशा के लिए डूबते जाएंगे। "एक पाश्चात्य भाषा वीद् का तो यहां तक कहना है आगामी पचास वर्षों बाद वर्तमान विश्व में प्रयुक्त तेरह सौ भाषाओं में से केवल आठ सौ ही जीवित रह पाएगी। यह भविष्यवाणी सच साबित हो रही है। अब तक लैटिन अमेरिका की 400 भाषाओं में तीन सौ से अधिक लुप्त हो चुकी है।" टेक्नोलॉजी की गति एवं प्रभाव का विचार करने पर यह संकट और गहराता नजर आएगा।

जिस प्रकार वैश्वीकरण के अनेक फायदे होते हुए भी आर्थिक विषमता का सबसे बड़ा धोखा है वैसे ही टेक्नोलॉजी के अनेक फायदे होते हुए भी नजर उसका सबसे बड़ा खतरा है बढ़ती हुई बेरोजगारी। किंतु आज हम वैश्वीकरण की दिशा में इतने आगे बढ़ गए हैं कि वैश्वीकरण के इस अश्व को रोकना असंभव है। अतः टेक्नोलॉजी प्रभावित इस समय में भाषाओं के सामने केवल दो ही उपाय है- एक तो मरने के तैयार हो जाइए या टेक्नोलॉजी में ढलकर नई चुनौतियों का सामना करते हुए संभावनाओं की तलाश कीजिए। अब कोई भी भाषा तब रहेगी जब वह रोजी रोटी की भाषा बन जाएगी। रोजी रोटी की भाषा बनने के लिए किसी भी भाषा को परंपरागत मूल्य संस्कारों के साथ उसे नई तकनीक से जुड़ना होगा। सबसे महत्वपूर्ण चीज है स्वयं को ज्ञान की भाषा के रूप में सिद्ध एवं समर्थक बनाना होगा। जो भाषा इसमें असमर्थ है उसका अंत निश्चित है और जो भाषा इसमें सफल है या सफल होगी वह फलती फूलती रहेगी। इस संदर्भ में डॉ. करुणाशंकर उपाध्याय की टिप्पणी महत्वपूर्ण है - "ऐसी स्थिति में जो भाषाएँ कंप्यूटर, इंटरनेट एवं सूचना प्रौद्योगिकी की एकदम नवीनतम आविस्कृतियों में अपने संपूर्ण शब्दकोश, विश्वकोश, व्याकरण, साहित्य तथा ज्ञान विज्ञान के विविध क्षेत्रों की तमाम उपलब्धियों के साथ दर्ज होंगी और कंप्यूटर लाइब्रेरी तथा ई- बुक की दुनिया में अपनी उपस्थिति का गहरा अहसास कराएगी, उनकी प्रगति निर्विवाद है। हिंदी इस दिशा में अपेक्षित गति और आंतरिक ऊर्जा के साथ सक्रिय है।"[3]

टेक्नोलॉजी का दामन पकड़कर हिंदी अपने आप को दिन-ब-दिन विकसित करते जा रही है। वस्तुतः हिंदी अपने आप में एक बहुत बड़ी भाषा है। हिंदी भाषा एवं साहित्य का इतिहास लगभग एक हजार वर्ष का हो चुका है, जिसमें विपुल मात्रा में साहित्य लिखा गया है। ज्ञान एवं अध्यात्म की एक विशाल व्यापक परंपरा हिंदी को मिली है। देश की राज भाषा होने का सम्मान हिंदी को मिल गया है। राष्ट्र की सांस्कृतिक विविधता में एकता का कार्य करते हुए वह संचार भाषा के रूप में स्थापित हो चुकी है। इस अर्थ में वह राष्ट्रभाषा के गौरवान्वित पद पर विराजमान है। देश के एक बड़े जन समूह की भाषा होने के कारण जनसंचार माध्यमों की भी वह एक प्रमुख भाषा बन गई है। वैश्वीकरण के युग में वह भारत रूपी विशाल बाजार की भाषा होने के कारण विज्ञापन की भाषा बन गई है। अब वह विश्व भाषा के रूप में भी उभर कर सामने आ रही है। डॉ. जयंतीप्रसाद नौटियाल ने अपने शोध अध्ययन 2015 के अनुसार हिंदी जानने वाले की कुल संख्या एक अरब 29 करोड़ 86 लाख 17 हजार 925 बतलाई गई है। "आज भारतीय मूल के 1 करोड़ 20 लाख लोग विश्व के 132 देशों में निवास करते हैं। अंग्रेजी और चीनी भाषा के बाद अंतरराष्ट्रीय स्तर पर विश्व भाषाओं में हिंदी भाषा का तीसरा स्थान है।"[4]

वर्तमान समय में हिंदी के रोजगारोन्मुख आयाम की काफी चर्चा की जा रही है। इस संदर्भ में एक सामान्य और पारंपारिक माध्यम है शिक्षा व्यवस्था। पारंपरिक शिक्षा व्यवस्था में हिंदी अध्यापकों के हजारों पर है जहाँ आप को रोजगार के साथ साथ सम्मान भी मिल सकता है। भारत के साथ-साथ विश्व के कई राष्ट्र भी हिंदी शिक्षा को अहमियत दे रहे हैं । इस रूप मे हिंदी का विश्व मंच पर बोलबाला है। जैसे-जैसे हिंदी फैल रही है वैसे वैसे हिंदी शिक्षा व्यवस्था का भी विस्तार हो रहा है। केंद्रीय हिंदी संस्थान तथा सी.बी.एस.सी. शिक्षा प्रणाली में भी एक अनिवार्य भाषा के रूप में अपनाई गई है। किंतु इतना होते हुए भी शिक्षा व्यवस्था में कुछ कमियाँ जरूर है। आज भी विज्ञान-तंत्रज्ञान जैसे विषयों की शिक्षा व्यवस्था से हिंदी या तो बाहर है या हाशिए पर है। मेडिकल, इंजीनियर जैसे विषयों से हिंदी का दूर-दूर का रिश्ता नहीं है। ऐसे विषयों में से हिंदी को जोड़ने की आवश्यकता है। ऐसा हुआ तो हिंदी का सम्मान भी बढ़ेगा और हिंदी में रोजगार भी बढ़ेगा। पारंपरिक शिक्षा व्यवस्था मे भी हिंदी को आधुनिक ज्ञान-विज्ञान से जोड़कर उसमें नव चैतन्य लाने की आवश्यकता है। "यदि हम हिंदी की उच्च शिक्षा और शिक्षण पद्धति की बात करें तो यह देख अचरज ही हो सकता है की हिंदी में उच्चतर शिक्षा अपने समय में बहुत पिछड़ी नजर आती है। इसलिए आज नए से नए ज्ञान को हिंदी में लाने की बात हो रही है।"[5] आधुनिक सूचना प्रौद्योगिकी के युग में विकसित हो रहे सुविधाओं और संचार क्षेत्र में हिंदी ने क्रांतिकारी प्रयास किया है। और इस दिशा मे आगे भी प्रयास जारी है। विदेशी एवं भारतीय कंपनियों द्वारा विकसित हो रहे हिंदी के नए-नए सॉफ्टवेअर निश्चय ही जहाँ हिंदी और अन्य भारतीय भाषाओं के महत्व को उजागर करता है वही हमारे समकक्ष कई प्रकार की चुनौतियाँ भी है।

निष्कर्ष :-

सुचना प्रौद्योगिकी के विकास और विस्तार से हिंदी में कार्य करना आसान हो गया है। हिंदी भाषा का तेजी से विस्तार हो रहा है। हिंदी सर्वग्राही बनती जा रही है। वैश्विक स्तर पर हिंदी भाषा ने अपनी पहचान बनाई है। सरकारी क्षेत्र में हिंदी के कार्य में अप्रत्याशित वृध्दि हो रही है। हिंदी के लिए आवश्यक है कि इंटरनेट सुचना प्रौद्योगिकी से अपने को जोडे रखे। नई तकनीकी को हिंदी सहित भारतीय भाषाओं में विकसित करें। हिंदी भाषा में हिंदी में दिन प्रतिदिन विकसित हो रहे सॉफ्टवेयर की गति को देखते हुए कहा जा सकता है कि भविष्य में हिंदी को विश्व भाषा बनने से कोई रोक नहीं सकता है पर उसके लिए व्यापक स्तर पर हिंदी और अन्य भारतीय भाषाओं में सॉफ्टवेयर के विकास एवं प्रयोग के साथ साथ सकारात्मक सोच की भी आवश्यकता है हिंदी रथ को आगे बढ़ाते समय हम सभी हिंदी

61

2020-21

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - II APRIL - JUNE - 2020

MARATHI PART - I

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.), M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Attested
Principal
A.D.M.S.P.Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College,
Mhasadi,Tal.Sakri,Dist.Dhule.

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२७	संत साहित्यातील संत कवयित्री **सौ. विद्या गुलाबराव सोनवणे**	१३४-१३७
२८	संत तुकारामांच्या अभंगातून होणारे मूल्यसंस्कार : एक अभ्यास **प्रा. डॉ. जे. एन. चव्हाण**	१३८-१४४
२९	वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या 'ग्रामनिर्माण पंचका'तील ग्रामजीवन : एक आकलन **प्रा. डॉ. भगवान जालमसिंग साबळे**	१४५-१५४
३०	प. प. श्रीमद्‌वासुदेवानंदसरस्वती स्वमिमहाराज विरचित वेदांत स्तोत्रांची प्रासंगिकता **सहा. प्रा. रेवा कुलकर्णी**	१५५-१५९
३१	संत साहित्यातील संत कवयित्री **प्रा. वैशाली गिरधर पाटील**	१६०-१६९
३२	ज्ञानेश्वरीतील खगोलविज्ञान (Astronomy) विवरण **प्रा. विनय मडगांवकर**	१७०-१७६
३३	संत साहित्यातील नैतिक मूल्य आणि समाज **डॉ. मिलिंदकुमार भिकाजी देवरे**	१७७-१८०

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

अद्वैत दिसुन येते. संत साहित्य वाचणारे व ऐकणारे सर्वजणच ईश्वरावर श्रध्दा ठेवणारे असल्याने परमार्थ आणि अध्यात्म वादाचा बोलबाला रूजला –पसरला !

संतांनी भक्तिमार्ग महत्वाचा मानला. संतांनी भक्तीचा साधन म्हणून उपयोग केला. संत आणि भक्ती यांचे अभेद्य नाते आहे. भक्ती ही माणसाचे मनोबल वाढणारी मानसिक शक्ती आहे. तिच्यामुळे आत्मबलाची प्राप्ती होती. भक्तीमुळे मनाला एकाग्रता प्राप्त होऊन मनाचा विचलित पणा कमी होतो. भक्तीमुळे मन :शांती मिळते. समाजात शांतता, सुव्यवस्था, एकोपा टिकून राहण्यासाठी भक्तिमार्गाचा अवलंब करावा. संतांना भक्तिच्या माध्यमातून सामाजिक समतेचा सिध्दांत लोक मनात रूजवायचा होता.

संतांनी असत्याचा परित्याग करून सत्याचा मार्ग स्वीकारलेला दिसतो. सत्य हे सर्वोत्तम नैतिक मूल्य आहे. सत्य ही सर्वोत्तम नीती, सर्वोत्तम धर्म आहे अशी संतांची धारणा होती. संत तुकाराम म्हणतात, ''सत्य असत्याशी मन केले ग्वाही, नाही मानिले बहुमता'' जगात उरते ते केवळ सत्य होय. बाकी सर्व गोष्टी या तकलादू असतात. त्यामुळे सत्याच्या मार्गावर चालण्याचा सल्ला संतांनी आपल्या साहित्यातून समाजाला दिलेला आहे. सत्य आणि असत्य यातील योग्य बाजू मनाने जाणून घ्यावी लागेल. ''विकेल तेथे विका, माती नाव ठेवूनी बुका, होतो निवाड्याचा ठाव, खरा खोटा निवडे भाव'' या अभंगातून संत तुकारामांनी सत्या बरोबरच विवेकाचे सुध्दा अनन्यसाधारण महत्त्व विशद केले आहे. विवेकवादी मनुष्य हा जीवनात डोळस दृष्टीने वावरतो. असा मनुष्य जीवनात कधीही निराश होत नाही आणि आलेल्या संकटांना अतिशय खंबीरपणे सामोरा जातो. विवेकवादी दृष्टिकोन अंधश्रध्देला बळी पडू देत नाही. म्हणून विवेकाचे महत्व संतांनी स्पष्ट केले आहे. याबरोबरच मनाची प्रसन्नता, आत्म संतोष या नैतिक मूल्यांवरही संतांनी भर दिलेला आहे. ''मन करा रे प्रसन्न, सर्व सिध्दींचे कारण मोक्ष अथवा बंधन, सुख समाधान इच्छा ते ''मनाची प्रसन्नता हेच सर्वसिद्धिचे मूळे आहे. आत्मसंयम यासारखे नैतिक मूल्य संतांकडे असल्याने संत आपल्या विषय वासनांवर विजय मिळवू शकले. संतांचे मूल्याधिष्ठित विचार समाजातील सर्वसामान्यांसाठी प्रेरणादायी ठरलेले आहेत. संयम हे आणखी एक महत्त्वाचे नैतिक मूल्य प्रत्येक व्यक्तीला अत्यंत उपयोगी असे आहे संयमामुळे व्यक्ती व समाजाचे आरोग्य सुव्यवस्थित राहते. संयम नसेल तर क्रोध निर्माण होतो. आणि सामाजिक शांतता भंग पावते आत्म उन्नती साठी संयमाची आवश्यकता असल्याचे प्रतिपादन संतांनी केले. संतांच्या ठिकाणी असलेल्या दया, सहानुभूती, परोपकार या लक्षणांमुळे ते संत पदाला पोहोचले. संत हे सर्वांभूती समभाव ठेवून वागतात. संतांचे हृदय अतिशय कोमल असल्याने ते कोणावरही रागावत नाही. कोणाचाही तिरस्कार करत नाहीत. त्यांच्या दयावान वृत्तीमुळेच त्यांच्या मनात सहानुभूती निर्माण होते. दुसऱ्याच्या सुखामध्ये आनंद मानून त्यांचे दु:ख दूर करण्यासाठी उपदेश करणारे संत खऱ्या अर्थाने परोपकारी आहेत. 'आम्ही वैकुंठवासी, आलो याच कारणाशी' असे सांगणारे संत तुकाराम परोपकाराचे मूर्तिमंत उदाहरण आहेत. 'धन्य ते संसारी, दयावंत जे अंतरी' असे दयावंत, कृपावंत संतांचे साहित्य आणि त्यातील नैतिक मूल्य हे महाराष्ट्राला लाभलेले वरदानच म्हणावे लागेल. संतांनी समतेची शिकवण दिलेली आहे. संतांचे संतत्व केवळ आध्यात्मिक क्षेत्रातील समता वादात शोधता येते. संतांनी अठरापगड जातीतील लोक भक्तीच्या धाग्यात एकत्र बांधले पंढरपूरच्या विठ्ठलाच्या दर्शनासाठी

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

आलेले सर्व भाविक हे सर्वजण समानतेच्या पातळीवर वावरतांना दिसतात. स्त्री पुरूष, उच्च नीच, गरीब –श्रीमंत हे भेद त्याठिकाणी गळून पडतात. सर्वजण एकाच परमेश्वराची लेकरे आहेत, असा समतेचा संदेश सर्वच संतांनी दिलेल्या आहे. त्यांच्यात कुठलाही भेदभाव दिसत नाही. ''भेदाभेद भ्रम अमंगळ' मानणाऱ्या संतांनी खऱ्या अर्थाने समता प्रस्थापित केली. त्याची आज समाजाला गरज आहे, अध्यात्मिक लोकशाही निर्माण करण्याचे बहुमोल कार्य संतांनी केलेले आहे.

समारोप

महाराष्ट्राला दैदिप्यमान अशी संतांची तेजस्वी परंपरा लाभलेली आहे. संतांचे विचार, त्यांचे कार्य आणि त्यांची शिकवण आजही समाजाला दीपस्तंभासारखे आहे. संतांनी समाजात नैतिक मूल्य रूजविण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला. आत्मसंतोष, आत्मप्रगटीकरण व प्रगल्भता, आत्मबल, आत्मजागृती, आत्मउन्नती, अवगुणांचा त्याग, प्रामाणिकपणा, सहिष्णुता, चित्ताचे समाधान, त्याग, दया, क्षमा, शांती, विवेकाचे महत्तव, सत्संग, व्यर्थ अभिमान सोडणे, प्रयत्नवाद, परद्रव्य परनारी यांचा विटाळ मानणे, विषय वासनांचा त्याग, आचार विचारांची शुध्दता, कर्माचे श्रेष्ठव, अंधश्रध्देला नकार अशा अनेक नैतिक मूल्यांची पखरण संतांच्या साहित्यात दिसून येते. व्यक्ती आणि समाज निकोप राहण्यासाठी संतांनी सांगितलेली मूल्य आचरणात आणली पाहिजेत. संतांचे हे मूल्याधिष्ठीत विचार समाजात मानवता प्रस्थापित होण्यासाठी आवश्यक आहे. सार्वत्र्य मूल्यांचा वस्तुपाठ म्हणजेच संत साहित्य होय.

निष्कर्ष

१. संतांचे साहित्य हे मराठी सारस्वतांचे एक अनमोल लोकधन आहे.
२. संतांनी अध्यात्मिक तत्वांना सामाजिक मूल्यांची जोड दिली आहे.
३. संत साहित्यातील मूल्ये व्यक्ती आणि समाजाच्या विकासाला उपकारक ठरणारी आहेत.
४. संत साहित्यातील मूल्ये संपूर्ण मानवजातीच्या कल्याणासाठी सांगितलेली आहेत.
५. संत साहित्याला धार्मिक आणि नैतिक विचारांचे अधिष्ठान लाभल्याने त्याचे वेगळेपण सहज लक्षात येते.
६. संत साहित्यातील मूल्यांमागे धर्म, नीती, तत्वज्ञान, भक्ती, विवेक, वैराग्य यांचे पाठबळ आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. मारोलकर रघुनाथ – 'मूल्याधिष्ठित शिक्षण', 'जडण –घडण मासिक', वर्ष तिसरे, अंक दुसरा, मार्च २००९ पृ.९
२. सरदार गं. बा. – संत वाङ:मयाची समाजिक फलश्रुती, लोकवाङ:मय गृह, मुंबई
३. कामत अशोक – संत साहित्य : काही अनुबंध
४. मंगरूळकर र. बा. – मराठी संत साहित्याची प्रस्तुतता
५. आमची श्रीवाणी विशेषांक – भारतीय संत साहित्य आणि आधुनिकता
६. प्राचार्य रा. तु. भगत – संत साहित्य आणि समाज प्रबोधन

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

३३. संत साहित्यातील नैतिक मूल्य आणि समाज

डॉ. मिलिंदकुमार भिकाजी देवरे
सहाय्यक प्राध्यापक (मराठी), स्व. अण्णासाहेब आर. डी. देवरे महाविद्यालय, म्हसदी ता. साक्री जि. धुळे (महाराष्ट्र).

सारांश

भारतात संतांची उज्जवल परंपरा आहे. महाराष्ट्र ही संताची आणि वीरांची भूमी आहे. मराठी सारस्वताची इमारत संत साहित्यावर उभी आहे. संत आणि आपण यांचे आपल्या समाज, संस्कृती आणि भाषा या संदर्भात असणारे नाते अतूट आहे. संत साहित्य कालबाह्य झाल्याची हाकाटी वेगवेगळया गोटात आणि मठात पिटत राहिली, पण संत आणि त्यांचे साहित्य संपले नाही. त्यांचे महत्व वाढतच राहिले. संतांनी आपल्या, ओवी, अभंग आणि साहित्यातून मानवी जीवनातील सत्येच उलगडून सांगितली आहेत असे जाणवते. संतांना नीतिमान समाज घडवायचा होता. नीतिमान माणूस घडविणे हा त्यांचा मूळ उद्देश होता. त्यासाठी त्यांनी भक्तिमार्गाचा अवलंब केला. संतांनी भक्तीला सामाजिक परिमाण दिले. भक्ती हे जीवनव्यापी सूत्र होते. त्याला आध्यात्मिक, सामाजिक आणि नैतिक अशी परिमाणे होती. संतांना भक्तीतून नीती, बोध आणि सतविचार समाजात रूजवायचा होता. समाजधारणेला आवश्यक अशा शाश्वत नीतिमूल्यांचा पाठपुरावा संतांनी केली. धर्माभिमान, स्वामीनिष्ठा, धर्मनीती, चित्तशुध्दी, सदाचार, निर्वेरवृत्ती इत्यादी जीवन मूल्य आणि त्यांचे महत्व संतांनी सामान्यजनांना पटवून दिले. नैतिकतेची प्रस्थापना करणे हे संतांचे महत्वाचे जीवितकार्य होते. संत साहित्यातील नैतिक मूल्य समाजासाठी मार्गदर्शक ठरली.

बीजसंज्ञा :- संतांचे साहित्य, नैतिक मूल्य, समाज, संस्कृती, सदाचार, ईश्वर, भक्ती, जीवनमूल्य, आचार –विचार, धर्म, अध्यात्म, नीती.

उद्दिष्टे

१. संत साहित्यातील नैतिक मूल्यांचा अभ्यास करणे.
२. संत साहित्यातील मूल्य विचार आणि त्यांची उपयोगिता स्पष्ट करणे.
३. संत साहित्यातील नैतिक मूल्यांचे महत्व अधोरेखित करणे.

गृहितके

१. आठशे वर्षांनंतरही संतांचे साहित्य नव्या अत्याधुनिक समाजाला मूल्य पुरवठा करण्याचे काम सातत्याने करीत आहे.
२. संतांनी आपल्या मूल्याधिष्ठित विचारांतून संस्कृती घडविली, आपले जीवन समृध्द केले.
३. संत साहित्यातील नैतिक मूल्ये आजही मानवी जीवनासाठी उपकारक ठरणारे आहेत.

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

४. संत साहित्याचे मूल्यात्मक योगदान सुसंस्कृत समाज घडविण्यासाठी उपयुक्त ठरले.

प्रस्तावना

महाराष्ट्र ही साधुसंतांची विचारवंतांची समाजसुधारकांची भूमी आहे. संत परंपरेचा वारसा हे महाराष्ट्राचे वैभव आहे. ही वैभवशाली परंपरा आजपर्यंत टिकून राहण्याचे एकमेव कारण म्हणजे संतांचे नैतिक मूल्य. संतांनी प्रतिपादन केलेले मूल्याधिष्ठित विचार आजही आपल्यासाठी प्रेरणादायी असेच आहेत. मध्ययुगीन कालखंडात समाजाला दिशा देण्याचे कार्य संतांनी केले. संत साहित्य आत्मोध्दार आणि लोकोध्दाराच्या तळमळीतून निर्माण झाले. प्रत्येक संत कवीचा विचार हा जीवनाशी, तत्कालीन समाज संस्कृतीशी बांधील होता. तसेच संत साहित्यातील नैतिक मूल्य आचार, विचार आणि भावना यांच्याशी संबंधित आहेत. मानवी जीवन सुखकर आणि अर्थपूर्ण होण्याकरिता मूल्यांची आवश्यकता असते. या उद्देशाने संतांनी प्रतिपादन केलेला मूल्यविचार समाजधारणेसाठी उपकारक ठरला. तत्कालीन परिस्थिती लक्षात घेऊन संतांनी धर्माचा आधार घेत समाजात नीतिमूल्य रूजविण्याचा प्रयत्न केला आहे. ईश्वर हा संत साहित्याचा केंद्रबिंदू आहे. हे विश्वची माझे घर या उदारमतवादी मूल्याची प्रचिती संत साहित्य देते. तसेच आजच्या आधुनिक काळात विश्वात्मक मानवाची प्रगत संकल्पना व्यक्त करते. चिंता करितो विश्वाची ही व्यापक जाणीव संतांनी मध्ययुगीन कालखंडात अभिव्यक्त केली. त्यांच्या जाणीवेने विश्वात देशाचे नकाशे आणि धर्माधर्मांच्या कडवट भिंती बाद झाल्यात. ''जागतिकीकरणाच्या पर्यावरणात सुशिक्षित व्यक्तीसाठी मूल्य महत्वाची बनतात मूल्याविना ज्ञान धोकादायक बनू शकते.''[१] डॉ. रघुनाथ माशेलकर यांचे हे विधान आजच्या काळातही मूल्यांचे किती महत्त्व आहे याची जाणीव करून देते. समाजात नैतिक मूल्य नसतील तर तो समाज रसातळाला जातो. जीवनात मूल्य नसतील तर जीवनाला काहीही अर्थ उरत नाही. संतांना मूल्याधिष्ठीत समाजाची निर्मिती करायची होती. तोच ध्यास घेऊन संतांनी मूल्याधिष्ठित सांस्कृतिक जीवनाचाच पाया घातला. संतांचे मूल्यात्मक योगदान हे अत्यंत महत्वाचे आहे.

संत साहित्यातील नैतिक मूल्य

महाराष्ट्राला प्रदीर्घ अशी संतपरंपरा लाभलेली आहे. 'बुडती हे जन न देखवे डोळा' असा कळवळा संतांच्या लेखनामागे होता. तसेच 'शहाणे करून सोडावे सकलजन' हा उद्देश होता. संतांची भूमिका ही लोक शिक्षकाची आहे. संत नामदेवांनी तर ''नाचू कीर्तनाचे रंगी, ज्ञानदीप लावू जगी'' अशी प्रतिज्ञाच केली होती. संत साहित्यातील नैतिक मूल्य ही धर्म आणि नीती यांच्यावर आधारित आहेत. संतांना नीतिमान समाज घडवायचा होता. म्हणून कोणत्याही प्रसंगी माणसाने आपली नीती बिघडू देता कामा नये, असा सल्ला संतांनी दिला आहे. 'जोडूनिया धन उत्तम व्यवहारे' अशी संत तुकारामांची शिकवण नीती या मूल्यास अधिक प्रकाशमान करते. जीवन जगण्यासाठी मिळवलेले धन हे चांगल्या मार्गाने कमावलेले असल्यास जीवनात सुख व आनंद निर्माण करते. अनैतिक मार्गाने मिळवलेले धन सुख शांती लाभू देत नाही. तसेच अनैतिक दृष्ट्या मिळवलेला पैसा संसार नाशास कारणीभूत ठरतो. संत साहित्याने शुध्द आचार महत्वाचा मानला. नामसंकीर्तनाच्या माध्यमातून ईश्वराशी सहज नाते जोडता येईल, असा उपदेश केला. वारकरी संप्रदायाची आचार पध्दती बघितल्यास भक्त आणि ईश्वर यांचे

109

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.625

E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

Peer Reviewed-Referred & Indexed Journal

April 2020 Special Issue -246

Corona Wariors, Our Real Super Heroes

Stay Home Stay Safe Stay Alive

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
M.S.G. Arts, Science & Commerce College, Malegaon Camp,
Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

ATTESTED BY
PRINCIPAL
A.D.M.S.P. Sanstha's
Late Annasaheb P. C. ... Arts & Science College
Mhasadi Tal. Sakri Dist. Dhule

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Swatidhan Publications

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019)
Special Issue 246
Peer Reviewed-Referred & Indexed Journal
E-ISSN : 2348-7143
April - 2020

58	मराठी नाटकातील महात्मा गांधीचे विचार	डॉ. अंजली मस्करेन्हस	313
59	बारोमास : ग्रामीण वास्तवाचे दाहक दर्शन	डॉ. प्रवीण कारंजकर	317
60	अण्णाभाऊ साठे यांच्या वाङ्मयातील लोकसंस्कृती	डॉ. लता आंदे	322
61	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धर्मचिकित्सा	सुनील वाघमारे, डॉ. भाऊसाहेब अदमाने	326
62	भारतीय स्वातंत्र्याचे क्रांतिसुक्त : पोवाडा	डॉ. राजेंद्र बाटाणे	332
63	मराठी साहित्य आणि मानसशास्त्र : परस्पर संबंध	डॉ. भास्कर शेळके	337
64	प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांमध्ये योग शिक्षणाविषयी असलेल्या जाणीव-जागृतीचा अभ्यास	डॉ. राहुल सनेर, डॉ. तुषार माळी	346
65	महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातींचा जिल्हा निहाय लोकसंख्येचा अभ्यास – एक दृष्टीकोन	प्रा. डॉ. आर.एम. वाडिले	352
66	इतिहास लेखनात द. वा. महाजन यांचे योगदान	डॉ. सिद्धार्थ जाधव	357
67	मुघल दरबारातील बातमीपत्रातून दिसून येणारा मुघल मराठा संघर्ष (इ.स.१६८०-१७०७) मराठवाड्याच्या विशेष संदर्भात	डॉ. सुनील पुरी	361
68	तणावाचे व्यवस्थापन	प्रा. गिरीश गवई	368
69	श्री शिवाजी शिक्षण संस्था, अमरावती द्वारे संचालित महाविद्यालयांच्या विद्यापीठ स्पर्धेतील सांघिक यशाचा आढावा	प्रा. देवेंद्र वानखडे	371
70	राजकीय आधुनिकीकरण – एक विश्लेषणात्मक अभ्यास	डॉ. संभाजी पाटील	377
71	ओपन सोर्स सॉफ्टवेअर्स : आजच्या ग्रंथालयाची गरज	प्रा. राजेश गेडाम	382
72	मेळघाट या दुर्गम क्षेत्रातील कोरकू आदिवासी संगीत संस्कृतीचे संक्षिप्त अध्ययन	डॉ. सारिका श्रावणे	389
73	साठोत्तरी मराठी नाटकातील सामाजिकता	डॉ. नितीन मोटे	393
74	यशवंतराव चव्हाण यांचा राष्ट्रीय संरक्षणविषयक दृष्टीकोन	डॉ. बाबासाहेब मोताळे	399
75	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्त्री शिक्षणविषयक दृष्टीकोन	डॉ. शुभांगी लुंगे	404
76	महात्मा फुले आणि सामाजिक, धार्मिक स्वातंत्र्य	प्रा. राजेश्वर दुडूकनाळे	409
77	महाराष्ट्रातील मच्छीमारांच्या समस्या – उपाय	डॉ. अंजली मस्करेन्हस	414
78	कोरोनाग्रस्त भारतीय अर्थव्यवस्था	डॉ. ए. डी. गोस्वामी	419
79	शेतीत सुक्ष्मसिंचनाबरोबरच नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञानाची गरज	डॉ. दिपा होळकर	424
80	प्रसारमाध्यमे आणि साहित्य व्यवहार	डॉ. भास्कर शेळके	430
81	राजकीय संसूचन – एक विश्लेषणात्मक अभ्यास	डॉ. संभाजी पाटील	433
82	मुलाखत : संवादाचे महत्त्वाचे माध्यम	डॉ. भाऊसाहेब गमे	440
83	लोकसंस्कृतीचे उपासक - चित्रकथी आणि माकडवाले	डॉ. किरण पिंगळे	445
84	مراٹھی غزل تعارف اورآغاز و ارتقاء	ڈاکٹر قریشی عتیق احمد عبدالقدوس بنگولوی	450

या अंकाचे सर्व अधिकार प्रकाशकांनी राखून ठेवलेले आहेत. प्रकाशकांच्या पुर्वपरवानगीशिवाय या अंकातील लेखांचे पुनर्प्रकाशन करता येणार नाही. या अंकात व्यक्त झालेली मते व विचार हे त्या लेखाच्या लेखकांचे वैयक्तिक विचार आहेत त्याच्याशी संपादक किंवा प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. लेखांच्या मूळ मालकी हक्कासंदर्भातील संपूर्ण जबाबदारी लेखाच्या लेखकांची असेल.

- मुख्य संपादक, रिसर्च जर्नी

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | E-ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.625 (2019) | Special Issue 246 | April - 2020
Peer Reviewed-Referred & Indexed Journal

यशवंतराव चव्हाण यांचा राष्ट्रीय संरक्षणविषयक दृष्टिकोण

डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे
सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग,
स्व.अण्णासाहेब आर.डी.देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी, ता. साक्री, जि. धुळे (महाराष्ट्र)
भ्रमणध्वनी- ९४२३२५०७४७
Email- motalebabasaheb747@gmail.com

प्रस्तावना (Introduction):

संयुक्त महाराष्ट्राचा मंगल कलश आणणारे 'आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार' यशवंतराव चव्हाण यांनी महाराष्ट्रातील राजकारणाबरोबरच राष्ट्रीय राजकारणात संसदीय सचिव, विविध खात्यांचे केंद्रीय मंत्रिपद ते उपपंतप्रधान इ. विविध पदांवर महत्त्वाची भूमिका बजावून आपल्या गुणांच्या माध्यमातून स्वतःचा ठसा त्या-त्या खात्यांवर उमटवलेला आहे. राज्यस्तरावरील पदांबरोबरच राष्ट्रीय स्तरावरील महत्त्वाची पदे भूषवतांना ते शेवटपर्यंत सर्वसामान्यांचे नेते राहिलेले आहेत. यशवंतराव चव्हाण हे सामान्यातील असामान्य नेता होते, असे त्यामुळेच म्हटले जाते. राज्यासह देशासमोरील सर्व महत्त्वाच्या प्रश्नांची जाण असलेला नेता म्हणूनही यशवंतराव चव्हाण यांच्याकडे पाहिले जाते. प्रस्तुत संशोधन लेखात यशवंतराव चव्हाण यांच्या राष्ट्रीय संरक्षणविषयक दृष्टिकोणाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

सारांश (Abstract):

आपल्या कुटुंबाला कोणताही राजकीय वारसा किंवा घराणेशाही नसतांनादेखील प्रगल्भ बुद्धिमत्तेमुळे विकसित झालेले 'सेंद्रिय राजकीय नेतृत्वाचे' (Organic Political Leader) मूर्तिमंत उदाहरण म्हणजे महाराष्ट्राच्या आणि देशाच्या राष्ट्रीय राजकारणातील यशवंतराव चव्हाण यांचे नेतृत्व होय. यशवंतराव चव्हाण हे 'आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार' ठरलेले आहेत. यशवंतरावांनी राजकीय, सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रातील महाराष्ट्राचा थोर वैचारिक वारसा यशस्वीपणे पुढे घेऊन जाण्याचे कार्य केले. महाराष्ट्राचे राजकीय नेतृत्व केल्यानंतर १९६२ ते १९८४ असा जवळजवळ २२ वर्ष भारताच्या राष्ट्रीय राजकारणाचा दीर्घ अनुभव यशवंतरावांना लाभलेला होता. याकाळात त्यांनी संरक्षणमंत्री, परराष्ट्रमंत्री, अर्थमंत्री, गृहमंत्री, उपपंतप्रधान, विरोधीपक्षनेते, ८ व्या वित्त आयोगाचे अध्यक्ष म्हणून भारताच्या राष्ट्रीय राजकारणात स्वतःचा वेगळा प्रभाव निर्माण केला. जेव्हा-जेव्हा भारताला महाराष्ट्राची आणि पर्यायाने यशवंतरावांची गरज भासली तेव्हा-तेव्हा ते अखंड भारताच्या सार्वभौमत्वासाठी धावून गेले. यशवंतराव चव्हाण यांनी भारताचे संरक्षणमंत्री म्हणून केलेल्या कार्यांचा आणि भारताच्या राष्ट्रीय संरक्षणविषयक त्यांच्या दृष्टिकोणाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत संशोधन लेखात करण्यात आलेला आहे.

मूळशब्द (Keywords):

यशवंतराव चव्हाण, संरक्षणमंत्री, राष्ट्रीय संरक्षण, युद्ध, सुधारणा, चीन, पाकिस्तान, दृष्टिकोण, भारत, महाराष्ट्र, राष्ट्रीयत्व, लष्कर, मनोबल, सैन्यदल, अर्थसंकल्प इ.

संशोधनाचा उद्देश (Objectives of the research):

१) यशवंतराव चव्हाण यांच्या राष्ट्रीय संरक्षणविषयक दृष्टिकोणाचा अभ्यास करणे.
२) यशवंतराव चव्हाण यांच्या भारताच्या राष्ट्रीय संरक्षणातील भूमिकेचा आढावा घेणे.
३) यशवंतराव चव्हाण यांनी संरक्षण खात्यात केलेल्या विविध सुधारणा अभ्यासणे.

संशोधनाची गृहितके (Hypothesis of the research):

१) यशवंतराव चव्हाण यांनी संरक्षण खात्यात केलेल्या सुधारणा उपयुक्त ठरल्या.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019)
Special Issue 246
Peer Reviewed-Referred & Indexed Journal
E-ISSN : 2348-7143
April - 2020

२) यशवंतराव चव्हाण यांची भारताच्या राष्ट्रीय संरक्षण खात्यातील भूमिका व योगदान महत्त्वाचे ठरले.

३) यशवंतराव चव्हाण यांचा राष्ट्रीय संरक्षणविषयक दृष्टिकोण सकारात्मक आणि उपयुक्त आहे.

४) संरक्षणमंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांनी केलेल्या कार्यांमुळे त्यांचा 'युद्धमंत्री' म्हणून नामोल्लेख झाला.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये ऐतिहासिक, वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. त्याचबरोबर संदर्भग्रंथाचाही अवलंब करण्यात आलेला आहे.

यशवंतराव चव्हाण यांचा राष्ट्रीय संरक्षणविषयक दृष्टीकोण:

यशवंतराव चव्हाण यांची भूमिका ज्याप्रमाणे महाराष्ट्राच्या जडणघडणीमध्ये महत्त्वपूर्ण ठरलेली आहे, त्याप्रमाणेच त्यांची भारताच्या राष्ट्रीय राजकारणातील विविध पदांवरील भूमिकाही महत्त्वपूर्ण ठरलेली आहे. पंडित नेहरू पंतप्रधान असतांना २० ऑक्टोबर १९६२ रोजी चीनने भारतावर आक्रमण केले. या युद्धात भारताचा पराभव झाल्यामुळे तत्कालीन संरक्षण मंत्री कृष्ण मेनन यांनी आपल्या मंत्रिपदाचा राजीनामा दिलेला होता. "१९६२ मध्ये पंडित नेहरूंनी यशवंतराव चव्हाण यांची संरक्षण मंत्री पदावर नियुक्ती केली."[०१] चीनकडून भारताच्या झालेल्या पराभवाच्या पार्श्वभूमीवर पंतप्रधान पंडित नेहरूंच्या निर्देशानुसार तत्कालीन राष्ट्रपती डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांनी यशवंतराव चव्हाण यांना २२ नोव्हेंबर १९६२ रोजी संरक्षण मंत्री पदाची शपथ दिली. तत्कालीन संरक्षणमंत्री कृष्ण मेनन यांनी चीनकडून झालेल्या पराभवामुळे राजीनामा दिल्यानंतर पंतप्रधान पंडित नेहरू म्हणाले होते की," अब महाराष्ट्र का मराठा देश की रक्षा करेगा |"[०२] भारत संकटात असतांना महाराष्ट्राच्या राजकारणातून यशवंतराव चव्हाण यांना दिल्लीला बोलावून त्यांच्या खांद्यावर संरक्षण मंत्रिपदाची जबाबदारी देण्यात आली. यशवंतराव चव्हाण यांची भारताच्या संरक्षण मंत्री पदावर नियुक्ती केल्याच्या घटनेचे वर्णन अनेकांनी 'हिमालयाच्या मदतीला सह्याद्री धावून गेला', अशा शब्दांमध्ये केलेले आहे. 'कृष्णाकाठ' या आपल्या आत्मचरित्रात यशवंतराव चव्हाण म्हणतात की," लोकसभेसाठी १९६३ साली नाशिक जिल्ह्यातून मी निवडणूक लढवली. तेव्हा मी बिनविरोध निवडून आलो. परंतु त्यामुळे लोकांमध्ये प्रचारासाठी जाण्याचे कारण पडले नाही व जनसंपर्क आला नाही, ही त्या निवडणुकीतील एक उणीव मला भासली."[०३] यशवंतराव चव्हाण यांची केंद्रीय संरक्षण मंत्री पदावर नियुक्ती झाल्यामुळे त्यांना संसदेचे सदस्य होणे अनिवार्य होते, म्हणून १९६३ च्या प्रारंभी झालेल्या लोकसभा निवडणुकीत नाशिक मतदारसंघातून त्यांची बिनविरोध निवड झाली, मात्र बिनविरोध निवड झ ाल्यामुळे जनतेशी नाळ असणाऱ्या या नेत्याला प्रचाराच्या निमित्ताने जनसंपर्क साधता आलेला नव्हता, याची खंतही त्यांच्या आत्मचरित्रातून व्यक्त होते. १ मे १९६० रोजी संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीनंतर महाराष्ट्र दिनी झालेल्या सोहळ्यातील भाषणात पंडित नेहरूंच्या उपस्थित यशवंतराव चव्हाण म्हणाले होते की," मराठी भाषिकांचा जवळ जे देण्यासारखे आहे, ते उदात्त आहे, त्याचा त्याग हा भारतासाठी करावा लागला तरी करू. कारण भारत राहील तर महाराष्ट्र राहील, भारत मोठा झाला तर तोही मोठा होईल."[०४] यशवंतरावांच्या या भाषणातून त्यांची राष्ट्रीयत्वाची आणि राष्ट्रसेवेची भावना ओळखूनच पंडित नेहरूंनी संरक्षण खात्याची जबाबदारी त्यांच्यावर विश्वासाने सोपवली होती.

यशवंतराव चव्हाण यांनी संरक्षण मंत्रीपदाची धुरा सांभाळत आपल्या कारकिर्दीला सुरुवात करतांना नेफा व लडाखच्या युद्धभूमीला भेट देऊन चीनकडून झालेल्या पराभवानंतर युद्धोत्तर परिस्थितीची माहिती घेतली. "तुम्हाला जर शत्रूचा पराभव करावयाचा असेल, तर प्रथम शत्रू समजावून घ्या."[०५] या एका चिनी युद्ध अभ्यासकाच्या मताशी यशवंतराव चव्हाण यांनी पूर्णपणे सहमत राहून आपल्या संरक्षण खात्याच्या कार्याला सुरुवात केली. शत्रूचा पूर्ण अभ्यास केल्याशिवाय त्याचा पराभव करणे शक्य नाही, हे जाणून घेऊन यशवंतराव चव्हाण यांनी आपल्या संरक्षणविषयक भूमिकेला आरंभ केला. "यशवंतरावांनी रोज सकाळी साडेनऊ वाजता लष्कराच्या तिन्ही दलाच्या प्रमुखांची बैठक घेऊन त्यांच्याशी चर्चा करण्याचा उपक्रम सुरू केला. या चर्चेचा मोठा लाभ संरक्षणविषयक समस्या समजण्यासाठी झाला." [०६]

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | E-ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.625 (2019) | Special Issue 246 | April - 2020
Peer Reviewed-Referred & Indexed Journal

चीनकडून युद्धात झालेल्या पराभवाची कारणमीमांसा करतांना विविध उपाय यशवंतराव चव्हाण यांनी केले. त्यातील लष्कर प्रमुखांशी चर्चा करण्याच्या उपायामुळे संरक्षण मंत्रालय व तिन्ही सैन्यदलातील परस्पर द्वेषाची, बेदिलीची परिस्थिती नाहीशी करून, त्यांच्या समस्या सोडवून संरक्षण दलांना एकत्रित करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य यशवंतराव चव्हाण यांनी केले. १९६२ मध्ये चीनकडून झालेल्या पराभवाच्या पार्श्वभूमीवर पाकिस्तान भारताला युद्धाची भीती दाखवत होता. त्यावेळी यशवंतराव चव्हाण म्हणाले होते की, "आम्हाला केवळ शेजारी देशांशीच नव्हे, तर जगातील प्रत्येक देशांशी मैत्रीचे संबंध निर्माण करण्याची इच्छा आहे, परंतु एखादा देश जर मैत्रीची बोलणे चालू असतांनाच लष्कराचे भय दाखवून आम्हाला धमकावण्याचा प्रयत्न करत असेल, तर आम्ही कोणापुढेही नमते न घेता आक्रमणाचा खंबीरपणे मुकाबला करू."[०७] याचाच अर्थ कोणी जर युद्धाची भीती दाखवत असेल तर शत्रू राष्ट्राच्या अशा धमक्यांना न घाबरता त्याचा प्रतिकार शक्तीनिशी करण्याची तयारी तत्कालीन संरक्षणमंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांनी ठेवलेली होती. १९६५ मध्ये भारत आणि पाकिस्तान यांच्यात झालेल्या युद्धात भारताने यशवंतराव चव्हाण यांच्या राष्ट्रीय संरक्षण विषयक दूरदृष्टीकोणामुळे पाकिस्तानचा पराभव करण्यात यश मिळवले.

"स्वतंत्र भारताला संरक्षण मंत्री यशवंतराव चव्हाण यांच्या काळातच पहिल्यांदाच दशवर्षीय संरक्षण सिद्धांत योजना मिळाली."[०८] यशवंतराव चव्हाण यांनी मांडलेल्या या नवीन योजनेमुळे संरक्षण विभागात परस्पर सामंजस्य-सहकार्य यावर आधारित नवीन युगाला सुरुवात झाली. यशवंतरावांनी या योजनेनुसार संरक्षणविषयक गरजांची यादी तयार करून भारताच्या संरक्षण दलाला अत्याधुनिक आणि सिद्ध करण्याचे कार्य केले. यशवंतराव चव्हाण सैनिक व सैन्य अधिकाऱ्यांच्या इच्छाशक्तीविषयी म्हणतात की, "चीनजवळ अणुबॉम्ब आहेत, पाकिस्तानने अत्याधुनिक शस्त्रास्त्रे पैदा केली आहेत. युद्धामध्ये या शस्त्रास्त्रांना महत्त्व असते, हे तर खरेच, पण आणखी एक हत्यार अधिक महत्त्वाचे असते; ते म्हणजे लढणाऱ्या माणसाची इच्छाशक्ती!"[०९] म्हणून यशवंतरावांनी काश्मीर, राजस्थानच्या सीमेला भेट देऊन, तेथील जवानांच्या प्रशिक्षण केंद्रात जाऊन, त्यांच्याशी संवाद साधून, त्यांच्यासोबत जेवण घेऊन, त्यांचे मनोधैर्य वाढवले. "१९६१-६२ मध्ये भारताच्या संरक्षणाची अंदाजपत्रकातील तरतूद ३१२ कोटींची होती. १९६२-६३ मध्ये ती ८०० कोटी पर्यंत वाढली व नंतरच्या तीन वर्षात ३००० कोटींपर्यंत पोहोचली."[१०] यशवंतराव चव्हाण यांनी दूरदृष्टिकोणातून राष्ट्रीय संरक्षणाची गरज लक्षात घेऊन भारताच्या अंदाजपत्रकामध्ये संरक्षण खर्चाचा टक्का भरघोस वाढवण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले.

भारतीय सैनिकांना धीर देऊन त्यांचे मनोबल उंचावताना यशवंतराव चव्हाण म्हणतात की, "आव्हानांना घाबरले की, सारे काही गमावून बसतो. पण जर का त्यांना धैर्याने तोंड दिले, तर आपण यशस्वी होऊ शकतो. जे वैयक्तिक जीवनाबाबत खरे आहे, तेच राष्ट्राच्या जीवनाबाबतही सत्य आहे."[११] सैनिकांनी कोणत्याही आव्हानांना, संकटांना न घाबरता निर्धारपूर्वक, धैर्याने सामोरे जाण्याच्या सल्ल्यातून यशवंतरावांनी यशाचा मार्ग सांगितलेला आहे. "भारताच्या लष्करी दलात आणि त्याच्या सामर्थ्यात जे इष्ट बदल यशवंतरावांच्या नेतृत्वाखाली घडून आले आणि जो नवा आत्मविश्वास त्यांनी सैन्यदलात प्राप्त करून दिला, तोच त्या (१९६५) युद्धात यश मिळविणारा प्रमुख घटक ठरला."[१२] १९६५ च्या भारत-पाक युद्धात भारताला मिळालेल्या विजयात संरक्षणमंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांची मोलाची भूमिका ठरली. महत्त्वपूर्ण बदल करून यशवंतराव चव्हाण यांनी सैन्यदलाचे मनोबल उंचावले, त्यामुळे भारताला या युद्धात यश प्राप्त झाले. देशनिष्ठा आणि स्वातंत्र्य रक्षणाविषयी यशवंतराव चव्हाण म्हणतात की, "मी देशाचा आहे आणि देश माझा आहे, ही भावना जर आपण प्रत्येक नागरिकात जागृत करू शकलो आणि कोणतीही किंमत द्यावी लागली तरी ती देऊन स्वातंत्र्य जतन केले पाहिजे, असे त्याला वाटायला लागले, तर भारतावर आक्रमण करण्यापूर्वी शत्रूला शंभरवेळा विचार करावा लागेल. हे सामर्थ्य, हा विश्वास ही जाणीव हेच देशाच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण करण्याचे मूलभूत शस्त्र होय."[१३] देशाविषयी आपुलकीची व ममत्वाची भावना निर्माण झाल्यास मिळालेल्या स्वातंत्र्याचे रक्षण करणे

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | E-ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019) | April - 2020
Special Issue 246
Peer Reviewed-Referred & Indexed Journal

अवघड नाही. अशा सामर्थ्यशाली देशाकडे वाकडी नजर करताना शत्रू राष्ट्रालाही अनेकदा विचार करावा लागेल, यावर यशवंतरावांना विश्वास होता. देशाच्या स्वयंपूर्णतेबाबत यशवंतराव चव्हाण म्हणतात की, "आपल्याला जर स्वातंत्र्य टिकवायचे असेल, तर आपण स्वयंपूर्ण झाले पाहिजे. स्वयंपूर्णतेतूनच देश समर्थ होऊ शकतो."[१४] महत्प्रयासाने मिळालेले स्वातंत्र्य टिकवायचे असेल तर संरक्षणासह इतर क्षेत्रातही स्वयंपूर्ण होण्यावर यशवंतराव चव्हाण भर देतात. कारण स्वयंपूर्णतेतूनच आपण सामर्थ्यशाली होऊ शकतो, यावर त्यांचा विश्वास होता. स्वयंपूर्णतेचा प्रवास हा लांब पल्ल्याचा असला तरी नियोजनाद्वारे व तांत्रिक क्षमतेचा विकास करून तो गाठला जाऊ शकतो, अशी त्यांची धारणा होती. भारताला सामर्थ्यशाली बनवू इच्छिणारे यशवंतराव चव्हाण यासंदर्भात म्हणतात की, "आपण आपला देश आर्थिक आणि लष्करी दृष्टीने बलिष्ठ करावयास हवा. देशभक्तीची जाणीव सतत प्रज्वलित ठेवायला हवी. आपण या दोन्ही गोष्टी ध्यानात ठेवल्या तर जगातील कोणतीही शक्ती भारताची प्रगती रोखू शकणार नाही."[१५] भारताला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर यशवंतराव चव्हाण शक्तिशाली बनवू इच्छित होते. म्हणून त्यांनी देशभक्तीची जाणीव प्रत्येकाने ठेवण्याचे आवाहन केलेले आहे. आर्थिक व लष्करीबाबतीत भारत सामर्थ्यशाली झाल्यास भारताच्या विकासाला कोणीही रोखू शकणार नाही, असा विश्वास यशवंतराव चव्हाण यांना होता. भारताचे संरक्षण मंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांनी देशाचे संरक्षण तर केलेच परंतु शेजारील पाकिस्तानला १९६५ च्या युद्धात पराभूत करून भारताच्या सामर्थ्याचीही जाणीव करून दिली. रशियाच्या ताश्कंद येथे झालेल्या कराराप्रसंगी भारताचे संरक्षणमंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण उपस्थित होते.त्यावेळी संरक्षण मंत्री म्हणून यशवंतरावांनी घेतलेले निर्णय महत्वपूर्ण व उपयुक्त ठरले. याच काळात अमेरिका, रशिया, इंग्लंड आणि इतर देशांना भेटी देऊन त्यांच्याशना संरक्षणविषयक करार करून दूरदृष्टिकोणातून भारताची संरक्षण सिद्धता वाढवण्यात महत्त्वाची भूमिका त्यांनी पार पाडली. यशवंतराव चव्हाण यांच्या राष्ट्रीय संरक्षणविषयक दृष्टिकोणामुळे भारताच्या लष्करी यंत्रणेचा मुखवटा बदलण्याचे कार्य केले. त्यामुळेच त्यांचा उल्लेख 'युद्धमंत्री' म्हणूनही केला जातो.

निष्कर्ष (Conclusions):

१) यशवंतराव चव्हाण यांनी संरक्षण क्षेत्रात स्तुत्य सुधारणा करून इष्ट बदल घडवून आणले.

२) यशवंतराव चव्हाण यांनी भारतीय सैन्यदलात आत्मविश्वास वाढवून त्यांचे मनोबल उंचावण्यात महत्त्वाची भूमिका पार पाडली.

३) यशवंतराव चव्हाण यांनी भारताची संरक्षण सिद्धता वाढवली.

४) यशवंतराव चव्हाण यांनी भारतीय अंदाजपत्रकातील संरक्षण क्षेत्राचा टक्का मोठ्या प्रमाणात वाढवला.

५) यशवंतराव चव्हाण यांनी राष्ट्रीय राजकारणात संरक्षणमंत्री म्हणून स्वतःचा प्रभाव निर्माण केला.

६) यशवंतराव चव्हाण यांचा राष्ट्रीय संरक्षणविषयक दृष्टीकोण सकारात्मक आणि उपयुक्त ठरला.

७) [3] भारताच्या संरक्षण खात्यातील यशवंतराव चव्हाण यांची भूमिका व योगदान मोलाचे ठरले.

८)[3] भारताच्या संरक्षणासंदर्भात संरक्षणशास्त्रातील बारकाव्यांचा अभ्यास करून यशवंतराव चव्हाणांनी भारताला संरक्षणाबाबत सिद्ध केले.

९) यशवंतराव चव्हाण यांच्यात राष्ट्रीयत्वाची भावना ठसून भरलेली होती.

१०) यशवंतराव चव्हाण यांच्या नेतृत्वामुळे १९६५ च्या भारत पाकिस्तान युद्धात भारताने सर्व आघाड्यांवर पराक्रम गाजवला.

११) यशवंतराव चव्हाण यांचा राष्ट्रीय संरक्षणाबाबतचा दृष्टिकोण दूरदृष्टीचा होता.

संदर्भग्रंथ (Reference):

१. खैरनार डॉ. प्राचार्य अशोक, सोनवणे प्रा. कांतीलाल, जाधव डॉ. सुधाकर (संपादक), महाराष्ट्राच्या विकासात यशवंतराव चव्हाण यांची भूमिका व कार्य, जळगाव, अथर्व पब्लिकेशन्स, प्रथमावृत्ती, मार्च- २०१३, पृष्ठ क्रमांक- २७२.

२. कित्ता, पृष्ठ क्रमांक-३००.

३. चव्हाण यशवंतराव, कृष्णाकाठ-यशवंतराव चव्हाण आत्मचरित्र, पुणे, रोहन प्रकाशन, नवीन विशेष जन आवृत्ती, ऑगस्ट-२०१५, पृष्ठ क्रमांक- ३०२.

४. उपरोक्त-१, पृष्ठ क्रमांक-१७२.

५. चव्हाण यशवंतराव, भूमिका-यशवंतराव चव्हाण, पुणे, रोहन प्रकाशन, नवीन विशेष जन आवृत्ती, जानेवारी-२०१३, पृष्ठ क्रमांक-२१.

६. उपरोक्त-१, पृष्ठ क्रमांक-२७४.

७. उपरोक्त-५, पृष्ठ क्रमांक-२३.

८. उपरोक्त-१, पृष्ठ क्रमांक-३००.

९. उपरोक्त-५, पृष्ठ क्रमांक-२६.

१०. उपरोक्त-१, पृष्ठ क्रमांक-२७५.

११. उपरोक्त-५, पृष्ठ क्रमांक-२६.

१२. उपरोक्त-२, पृष्ठ क्रमांक-२७५.

१३. उरोक्त-५, पृष्ठ क्रमांक-२७.

१४. कित्ता, पृष्ठ क्रमांक-२७.

१५. कित्ता, पृष्ठ क्रमांक-२८.

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - II APRIL - JUNE - 2020

MARATHI PART - II

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Attested
Principal
A.D.M.S.P.Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College,
Mhasadi,Tal.Sakri,Dist.

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	स्त्री-पुरुष समतेचे पुरस्कर्ते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **प्रा. अजित दादू फाळके**	१-३
२	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शिक्षण विषयक विचारांचा आढावा **बांगर आकाश शेषराव**	४-६
३	पत्रकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **श्री. अरुण लक्ष्मीनारायण घडाते**	७-१०
४	कामगार नेते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **डॉ. देवराव सुखदेवराव मनवर**	११-१६
५	स्त्री-पुरुष समतेचे पुरस्कर्ते - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **प्रा. डॉ. दिलीप सावंत**	१७-१८
६	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन **डॉ. गणेश क. टाले**	१९-२४
७	अर्थतज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **डॉ. के. पी. पोले**	२५-२८
८	समतावादी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **डॉ. मिलिंदकुमार भिकाजी देवरे**	२९-३३
९	भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे दलितेतरांसाठी योगदान **प्रा. डॉ. नारायण नामदेव गावे**	३४-४०
१०	शिक्षणतज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **नवनाथ वि. नागरे**	४१-४४
११	महामानव, विश्वरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **पद्माकर भारतराव काळे**	४५-४९
१२	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रीविषयक कार्य **प्रा. डॉ. प्रेमला मुखेडकर**	५०-५३
१३	कृषीतज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **प्रा. डॉ. राजकुमार कि. मून**	५४-६०

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

८. समतावादी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ. मिलिंदकुमार भिकाजी देवरे
सहाय्यक प्राध्यापक (मराठी), स्व. अण्णासाहेब आर. डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी, ता. साक्री, जि. धुळे.

सारांश

महाराष्ट्रातील सामाजिक क्रांतीच्या चळवळीला अधिक मूलगामी, सर्वव्यापी अन् खोलवर रुजविण्याचा प्रयत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्रांतीचा पाया हा समानतेवर आधारित होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे समतावादी कृतीशील विचार अत्यंत महत्वाचे आहेत. डॉ. आंबेडकरांचा विचार केंद्रबिंदू हा सामान्य माणूस आहे आणि माणसाची शोषणापासून सुटका करणे हे त्यांच्या विचारांचे ध्येय आहे. आंबेडकरी विचार हा शोषणाविरुद्ध विद्रोह करणारा व प्रत्यक्ष जीवनातील शोषण व्यावहारिक तत्वाला नाकारणारा विचार आहे. वर्णवादी, अस्पृश्यता, जातीयवादी, स्वर्ग, ईश्वरवादी, अध्यात्मवादी तत्वाला नकार आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव ही तत्वे प्रधान मानली. या तत्वांचा उल्लेख त्यांच्या विचारात अनेक ठिकाणी येतो. समाजाला सोसावी लागणारी गुलामगिरी मोडीत काढण्याकरिता मानवी समानता श्रेष्ठ मानली. बहुजन समाजाला समान वागणूक, समान शिक्षण, समान दर्जा, समान संधी मिळाली तरच मानवजातीचा विकास होवू शकतो. डॉ. बाबासाहेबांनी स्त्रीया तसेच दलितांना जीवन जगण्याचा अधिकार प्राप्त करून दिला. शिका, संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा या त्रीसूत्रीच्या आधारे आपले कार्य संपूर्ण मानवजातीच्या कल्याणाकरिता अर्पण केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी देशाच्या स्वातंत्र्याबरोबरच अन्याय, असमानता आणि शोषणापासून मुक्ती व समानता प्रस्थापित करण्याचा अधिकार देण्यासाठी बहिष्कृत हितकारिणी सभा, सामाजिक समता संघ, पीपल्स एज्यूकेशन सोसायटी, ऑल इंडिया शेड्यूल्ड कास्ट इत्यादी संस्था स्थापन केल्या.

बीजसंज्ञा - स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, विषमता, अस्पृश्यता, जातीभेद, संविधान, राज्यघटना, जातीव्यवस्था, हिंदू कोड बिल अधिकार

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे समतावादी विचार अभ्यासणे.
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक कार्यावर प्रकाश टाकणे.
३. लिंगभेदावर आधारित सामाजिक व्यवस्थेला विरोध करणे.
४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची विषमताविरोधी भूमिका समजून घेणे.
५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मानवता या मूल्यावर प्रकाश टाकणे.

गृहीतके

१. भारतीय समाजव्यवस्था ही विषमताधिष्ठीत शोषणाधारित अशा वैविध्यावर आधारलेली आहे.

२. हिंदू धर्मव्यवस्थेने विषमतावादी जीवनमूल्ये बंधनकारक आणि अपरिवर्तनीय मानलेली होती.

३. भारतीय समाज हा मुख्यत: पुरूषप्रधान राहिला आहे. त्यामुळे स्त्री-पुरूष विषमता मोठ्या प्रमाणावर दिसून येते.

४. तत्कालीन समाजावर परंपरेने चालत आलेल्या रूढी, परंपरा, जातीभेद, लिंगभेद या मानवनिर्मित भेदांचे वर्चस्व होते.

५. व्यक्तिस्वातंत्र्य, शिक्षण, समता, न्याय याचा अधिकार स्त्रीया आणि दलितांना नाकारला होता याची डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना खंत होती.

प्रास्ताविक

समतेच्या विविध छटा असून त्याचे गुणधर्मही भिन्न आहेत. निसर्गत: व्यक्ती-व्यक्तीमध्ये भिन्नता असली तरी सर्व माणसे आहेत. एकाच मनुष्य जातीचे घटक आहेत. समता हे विवेकता, नैतिकता, सांस्कृतिकता यातून निष्पन्न होणारे एक मूलभूत मानवी मूल्य आहे. व्यक्तीच्या विकासासाठी समतेची गरज आहे. कुवत आणि पात्रतेनुसार सुप्त गुणांचा विकास करण्याची संधी प्रत्येकाला प्राप्त झाली तर एका अर्थाने सर्वसाधारण समता प्रस्थापित झाली असे म्हणता येईल. सर्व माणसे समान मानणे व सर्वांना सारखी वागणूक देणे हा समतेचा अर्थ आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सामाजिक समतेसाठी जे कार्य कृतीद्वारे केले ते मानवतावादी दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे होते. भारतायसारख्या विषमताधारित समाजव्यवस्थेत सामाजिक न्यायाधिष्ठीत समाज परिवर्तन घडून यावे हा त्यांचा उद्देश होता. त्यांच्या विचाराने भारतातील मानवमुक्तीचा संघर्ष अधिकाधिक व्यापक व्हावा अशी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची अपेक्षा होती. समाजातील शोषित, वंचित, उपेक्षित समूहातील नागरिकांना सर्वच प्रकारचा विकास करता येण्यासाठी राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक अधिकार मिळण्याच्या दृष्टीने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारताच्या संविधानात विविध तरतुदी केलेल्या आपणांस दिसून येतील. डॉ. आंबेडकर हे दलित मुक्तीबरोबरच स्त्री-पुरुष समानतेच्या प्रस्थापनेसाठी लढले. ह्या लढ्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय राज्यघटनेच्या माध्यमातून स्त्रीयांचे सामाजिक कायदे निर्माण करून स्त्रीयांना पुरुषांबरोबर समानतेची वागणूक व तिच्या सर्वांगीण प्रगतीची वाट मोकळी करून दिली. हजारो वर्षांपासून दलितांना जी उपेक्षेची, अवहेलनेची, गुलामीची वागणूक मिळत होती ती आंबेडकरांच्या प्रेरणेने थांबली. आंबेडकरांनी दलितांवरील अन्याय, अत्याचार, छळ, कपट, दैन्य थांबवून मानवमुक्ती आणि मानवतावाद प्रस्थापित केला. लोकांना समतेचा मार्ग दाखविला.

हिंदू कोड बिल आणि समता

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मानवमुक्तीच्या सिध्दांतात आणि कार्यात स्त्री-पुरूष समानतेला महत्त्वपूर्ण स्थान होते. हिंदू समाजातील सगळ्या प्रकारच्या विषमतांपैकी एक म्हणजे स्त्री-पुरूष विषमता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला. स्त्रीयांच्या वाट्याला आलेले शोषण, दास्यात्वातून मुक्ती व कल्याणासाठी ते अहोरात्र झटत

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

राहिले. स्त्री-पुरुष समानता आणायाची असेल तर स्त्रीला माणूस म्हणून तिचे हक्क व अधिकार दिले गेले पाहिजे. स्त्रीला केवळ घरातच नव्हे तर घराबाहेर जाऊन आपला विकास करण्याचे व्यापक स्वातंत्र्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अपेक्षित होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सांगितले होते की, कोणत्याही समाजाची प्रगती ही त्या समाजातील महिलांची प्रगती किती झाली आहे. यावरून समजते. स्त्रीयांच्या उन्नतीशिवाय कुटुंब, समाज आणि राष्ट्रांच्या उन्नतीचे स्वप्न बघणे अशक्य आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रीयांविषयक समताधिष्ठित जाणीवा आत्मसात करून आयुष्यभर स्त्री सुधारणेचा, स्त्री मुक्तीचा पाठपुरावा केला.

भारतीय स्त्रीयांना हजारो वर्षाच्या विषमतावादी समाजव्यवस्थेच्या भीषण अंधःकारातून बाहेर काढण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संसदेत इ.स. १९५१ साली 'हिंदू कोड बिल' मांडले. भारतीय स्त्रीला धर्म, जात, वेद, पुराणे, उपनिषिदे, कर्मकांड, देव अशा अनेक प्रकारच्या गुलामगिरीतून मुक्त करून पुरुषांच्या बरोबरीने समान हक्क देणारे हे बिल होते. डॉ. आंबेडकरांनी स्त्रीयांना चौदाव्या, पंधराव्या कलमानुसार स्त्री-पुरुष समानतेचा अधिकार दिला. हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून स्त्रीयांच्या समान हक्कांवर शिक्कामोर्तब झाले. प्रत्येक क्षेत्रात समान हक्क आणि दर्जा मिळावा यासाठी कायद्याच्या तरतुदीतून स्त्री गुलामगिरी, स्त्री दास्यत्व नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. हिंदू कोड बिलामुळे स्त्रीयांवरील अनेक अत्याचारांना वाचा फोडली आहे. स्त्रीयांबाबतचा पारंपारिक दृष्टिकोन संपावा आणि स्त्रीयांच्या हिताचे कायदे करून त्यांनी स्त्रीयांना आत्मनिर्भर करण्याचा प्रयत्न केला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रीयांना कायदेशीर समता, स्वातंत्र्य व सामाजिक न्याय देण्याचे अतिशय महत्वपूर्ण कार्य केले. घटनेत कलम चौदा पासून एकवीस पर्यंत त्यांना स्त्रीयांना कायद्याने समता आणि सामाजिक न्याय मिळवून घेण्याच्या तरतूदी करून ठेवल्या आहेत. तसेच स्त्रीयांना वडिलांच्या संपत्तीत मुलाइतकाच समान वाटा मिळावा, विधवा स्त्रीयांना पतीच्या संपत्तीत वाटा मिळावा. स्त्रीयांनी घटस्फोट देणे, पोटगी मिळणे, दत्तक घेणे, वारसा निश्चिती करणे, आंतरजातीय विवाहास मान्यता, स्त्री-पुरुष समानता, हुंडा विरोध, बालविवाह विरोध अशा कायदेविषयक तरतुदी केल्या.

डॉ. आंबेडकर आणि सामाजिक परिवर्तन

प्राचीन भारतातील जीवन धर्म प्रवण होते. धर्माचे तत्त्वज्ञान आणि आचार यात समन्वय नसल्याने सामाजिक तेढ निर्माण झालेली होती. पिढ्यानपिढ्या एकत्र नांदत असलेला समाज यामुळे दुभंगला गेला. माणसाची मने एकसंघ राहिली नाहीत. चातुर्वर्ण्य समाजव्यवस्था आणि गावगाडा यामुळे समाजात उच्चनिचता निर्माण झाली. व्यवसायानुसार बारा बलुतेदारी सिद्ध झाली. धर्म आणि आचरण यातील तत्त्वे या समाजास अशी चौकट ठरली की तेथील जगणे असह्य होऊ लागले. अन्याय, अत्याचार, शोषण, अशिक्षितपणा, पारतंत्र्य यांनी माणसाला दिशाहीन केले. सामाजिक दास्य, गुलामगिरी व शोषणाचे प्रमुख आश्रयस्थान धर्म यांचा पगडा समाजावर बसला होता. अनुवंशिक श्रेष्ठत्व मानले जात होते. सामाजिक उच्चनीचता ईश्वरी संकेतानुसार किंवा पूर्वजन्मीच्या पापपुण्यावर अवलंबून असते, हा विचार समाजाच्या मनी रुजला होता. समाज, अज्ञान, दारिद्र्य, भोळेपणा, अंधश्रद्धा, बुवाबाजी, फलज्योतिष, ईश्वरी कर्मकांड यामध्ये गुरफटला होता. या

पार्श्वभूमीवर संपूर्ण मानवजातीच्या कल्याणासाठी जातीभेद निर्मूलन, स्वातंत्र्य, समता प्रस्थापित करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आयुष्यभर संघर्ष केला. सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्याचा कसोशीने प्रयत्न केला.

भारतीय समाज हा जाती, धर्म आणि पंथीय विचारांचा गुलाम असलेला समाज आहे. जातीची असमानता हे भारतातील जातीसंस्थेचे एक आगळेवेगळे रूप आहे किंवा वैशिष्ट्ये आहे. परंतु अगदी वरच्या पातळीपासून ते अगदी खालच्या पातळीपर्यंत अनेक टप्प्यांत उच्चनीचतेची भावना प्रस्थापित झालेली होती. वरिष्ठ जातीकडून अपमानित होणाऱ्या जातीभेदावरील त्यांच्यापेक्षा कनिष्ठ पातळीवरील जातींना खालच्या पातळीकडे जातांना तिरस्काराचे प्रमाण अधिकाधिक वाढत जाई तर मानाचे प्रमाण हे क्रमाक्रमाने घटत जात असे. भारतात जात हा शोषणाचा आधार आहे त्यामुळे विषमता मोठ्या प्रमाणावर दिसते. ही विषमतामुलक व्यवस्था उलथवून समानता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केला. समाजव्यवस्थेचा परिवर्तनाचा विचार यात अभिप्रेत आहेत.

समतेच्या तत्वाचे उल्लेख डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारात अनेक ठिकाणी येतात. त्यांचा मुख्य रोख विषमतेविरुद्ध होता. हिंदू समाजातील जातीव्यवस्था हा त्यांना समता आणि स्वातंत्र्य यांच्या प्रस्थापनेतला मुख्य अडथळा वाटत होता. त्यामुळे जातींची निर्मिती कशी झाली, त्याचे उच्चाटन कसे करता येईल या प्रश्नांची चर्चा त्यांनी सातत्याने केलेली दिसते. जातीव्यवस्थेमुळे हिंदू समाज विस्कळीत झाला आहे आणि जातींच्या श्रेणीबद्ध रचनेमुळे विविध जातींनी एकत्र येऊन या व्यवस्थेचा मुकाबला करणं अशक्य आहे, असं ते म्हणतात. प्रामुख्याने हिंदू समाजाचा विषमताधिष्ठित व्यवहार आणि त्याला मान्यता देणारी विषमतामूलक हिंदू तत्वज्ञान यांच्यावर प्रकाश टाकणारे लेखन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले आहे.

समतेचे स्वरूप स्पष्ट करताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लिहितात, "समतावाद्यांवर मोठ्या शिष्टपणाने असा आक्षेप घेण्यात येतो की, निसर्गातच मुळी समता नाही, मग ती कोण, कशी प्रस्थापित करू शकणार ? जगात कोणत्या ना कोणत्या रूपाने थोडी बहुत विषमता केव्हाही राहणारच. याविषयी त्यांनी आपले तात्विक विवेचन केले आहे." डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यांच्या समाजात त्यांनी वैचारिक क्रांती केली. सामाजिक व आर्थिक समतेच्या दिशेने जाणे त्यांना महत्वाचे वाटत होते. समतेचे मूल्य जनमानसात रुजविण्यासाठी त्यांनी अपार कष्ट केले. सामाजिक व आर्थिक स्तरावरील विषमता नष्ट करणारी धोरणे सरकारने आखली पाहिजेत ही त्यांनी भूमिका होती.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, "समता हे सार्वजनिक नीतीचे एक मुख्य तत्व आहे. राजकीय, धार्मिक, सामाजिक व आर्थिक बाबतीत समतेचे तत्व लागू करणे म्हणजे समाजरचना नीतीच्या पायावर करणेच होय." विशेषतः जो समाज शोषित आहे, त्यांना शिक्षण मिळाले पाहिजे असा आग्रह त्यांनी धरला. विद्या व शिक्षण हाच समाज विकासाचा खरा पाया आहे. निव्वळ समतेपेक्षा समान दर्जा, समान संधी, न्याय्य वाटप यांचे महत्व बाबासाहेबांना जास्त वाटत होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संविधानातील समतावादी, जातीभेदविरहित प्रजासत्ताक राष्ट्र घडविण्याचे स्वप्न पाहिले होते.

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

राहिले. स्त्री-पुरुष समानता आणायाची असेल तर स्त्रीला माणूस म्हणून तिचे हक्क व अधिकार दिले गेले पाहिजे. स्त्रीला केवळ घरातच नव्हे तर घराबाहेर जाऊन आपला विकास करण्याचे व्यापक स्वातंत्र्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अपेक्षित होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सांगितले होते की, कोणत्याही समाजाची प्रगती ही त्या समाजातील महिलांची प्रगती किती झाली आहे. यावरून समजते. स्त्रीयांच्या उन्नतीशिवाय कुटुंब, समाज आणि राष्ट्रांच्या उन्नतीचे स्वप्न बघणे अशक्य आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रीयाविषयक समताधिष्ठित जाणीवा आत्मसात करून आयुष्यभर स्त्री सुधारणेचा, स्त्री मुक्तीचा पाठपुरावा केला.

भारतीय स्त्रीयांना हजारो वर्षाच्या विषमतावादी समाजव्यवस्थेच्या भीषण अंधःकारातून बाहेर काढण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संसदेत इ.स. १९५१ साली 'हिंदू कोड बिल' मांडले. भारतीय स्त्रीला धर्म, जात, वेद, पुराणे, उपनिषिदे, कर्मकांड, देव अशा अनेक प्रकारच्या गुलामगिरीतून मुक्त करून पुरुषांच्या बरोबरीने समान हक्क देणारे हे बिल होते. डॉ. आंबेडकरांनी स्त्रीयांना चौदाव्या, पंधराव्या कलमानुसार स्त्री-पुरुष समानतेचा अधिकार दिला. हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून स्त्रीयांच्या समान हक्कांवर शिक्कामोर्तब झाले. प्रत्येक क्षेत्रात समान हक्क आणि दर्जा मिळावा यासाठी कायद्याच्या तरतुदीतून स्त्री गुलामगिरी, स्त्री दास्यत्व नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. हिंदू कोड बिलामुळे स्त्रीयांवरील अनेक अत्याचारांना वाचा फोडली आहे. स्त्रीयांबाबतचा पारंपारिक दृष्टिकोन संपावा आणि स्त्रीयांच्या हिताचे कायदे करून त्यांनी स्त्रीयांना आत्मनिर्भर करण्याचा प्रयत्न केला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रीयांना कायदेशीर समता, स्वातंत्र्य व सामाजिक न्याय देण्याचे अतिशय महत्वपूर्ण कार्य केले. घटनेत कलम चौदा पासून एकवीस पर्यंत त्यांना स्त्रीयांना कायद्याने समता आणि सामाजिक न्याय मिळवून घेण्याच्या तरतूदी करून ठेवल्या आहेत. तसेच स्त्रीयांना वडिलांच्या संपत्तीत मुलाइतकाच समान वाटा मिळावा, विधवा स्त्रीयांना पतीच्या संपत्तीत वाटा मिळावा. स्त्रीयांनी घटस्फोट देणे, पोटगी मिळणे, दत्तक घेणे, वारसा निश्चिती करणे, आंतरजातीय विवाहास मान्यता, स्त्री-पुरुष समानता, हुंडा विरोध, बालविवाह विरोध अशा कायदेविषयक तरतुदी केल्या.

डॉ. आंबेडकर आणि सामाजिक परिवर्तन

प्राचीन भारतातील जीवन धर्म प्रवण होते. धर्माचे तत्वज्ञान आणि आचार यात समन्वय नसल्याने सामाजिक तेढ निर्माण झालेली होती. पिढ्यानपिढ्या एकत्र नांदत असलेला समाज यामुळे दुभंगला गेला. माणसाची मने एकसंघ राहिली नाहीत. चातुर्वर्ण्य समाजव्यवस्था आणि गावगाडा यामुळे समाजात उच्चनिचता निर्माण झाली. व्यवसायानुसार बारा बलुतेदारी सिद्ध झाली. धर्म आणि आचरण यातील तत्वे या समाजास अशी चौकट ठरली की तेथील जगणे असह्य होऊ लागले. अन्याय, अत्याचार, शोषण, अशिक्षितपणा, पारतंत्र्य यांनी माणसाला दिशाहीन केले. सामाजिक दास्य, गुलामगिरी व शोषणाचे प्रमुख आश्रयस्थान धर्म यांचा पगडा समाजावर बसला होता. अनुवंशिक श्रेष्ठत्व मानले जात होते. सामाजिक उच्चनीचता ईश्वरी संकेतानुसार किंवा पूर्वजन्मीच्या पापपुण्यावर अवलंबून असते, हा विचार समाजाच्या मनी रुजला होता. समाज, अज्ञान, दारिद्र्य, भोंदूपणा, अंधश्रद्धा, बुवाबाजी, फलज्योतिष, ईश्वरी कर्मकांड यामध्ये गुरफटला होता. या

ते साकार करण्यासाठी संविधानातील स्वातंत्र्य, समता, विश्वबंधुत्व, सामाजिक न्याय, राष्ट्रीय एकात्मता ही सांविधानिक मूल्य जोपासली पाहिजेत असा त्यांचा आग्रह होता.

निष्कर्ष

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आयुष्यभर जे विचार मांडले, ते विचार मातीतून माणूस घडवायला कारणीभूत ठरले. त्यांनी आयुष्यभर विषमतेविरुद्ध लढा दिला. आपल्या वाणी, लेखणीने जातीव्यवस्थेवर जोरदार हल्ला केला.

२. शोषिताच्या दृष्टीने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू समाजव्यवस्थेचे भौतिक विश्लेषण केले.

३. समाजातील अन्याय, विषमता, दैन्य यांचे अतिशय भेदक चित्रण होऊन त्याला वाचा फुटली.

४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रत्यक्ष कृतीतून चळवळ उभारून स्त्रीयांना मानसन्मानाचे स्थान मिळवून देण्यात अत्यंत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समता, स्वातंत्र्य, न्याय आणि बंधुतेसाठी आयुष्यभर लढा दिला. दलितांना माणूसपण मिळवून दिले. स्त्री शूद्रांना त्यांच्या हक्क अधिकाराची जाणीव करून दिली.

६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे 'समानतावादी' तत्वज्ञान दलित साहित्यात उमटतांना दिसते.

७. आंबेडकरवादी साहित्य हे समता व व्यक्तिस्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणारे साहित्य आहे.

संदर्भग्रंथ

१. रानडे प्रतिभा (२००३) स्त्री प्रश्नांची चर्चा, राजहंस प्रकाशन, पुणे.
२. साने गीता (२००१) भारतीय स्त्रीजीवन, मौज प्रकाशन, मुंबई.
३. कुरुंदकर नरहर (१९९०) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : एक मुल्यांकन, सविता प्रकाशन, औरंगाबाद.
४. डॉ. बी. आर. जोशी (१९९५) समाजवादी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, सुगावा प्रकाशन, पुणे.
५. फडके भालचंद्र - दलित साहित्य वेदना व विद्रोह
६. खैरमोडे चांगदेव - डॉ. आंबेडकर आणि हिंदू कोड बिल
७. कीर धनंजय - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

Drishtikon
(UGC Care Journal)

ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य

डॉ. मिलिंदकुमार भिकाजी देवरे

स्व.अण्णासाहेब आर. डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय,म्हसदी

ता. साक्री जि.धुळे (महाराष्ट्र)

milindkumardeore@gmail.com

सारांश :-

नव्वदीच्या दशकापासून देशाच्या आणि महाराष्ट्राच्या एकूण वास्तवात महत्वाचे बदल होऊ लागले. मुक्त अर्थव्यवस्था, उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरणाने संपूर्ण वातावरण ढवळून निघाले. जागतिकीकरण ही अर्थशास्त्रीय संकल्पना असून तिने जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांना व्यापले आहे. जागतिकीकरणाची लाट संपूर्ण जगात पसरल्याने समाजात अनेक स्थित्यंतरे घडून आली. जागतिकीकरणाच्या दृश्य - अदृश्य परिणामांमुळे समाजजीवनात मूलगामी बदल झाले आहेत. जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेचा विचार प्रामुख्याने आणि प्राधान्याने आर्थिक संदर्भात केला जात असला तरी या संकल्पनेचा संबंध साहित्य , कला, विज्ञान, संस्कृती, धर्म यांच्यासोबतही जोडला गेला आहे. नव्वदोत्तर कालखंडात लिहिल्या जात असलेल्या समकालीन साहित्याला अन्य संदर्भासह जागतिकीकरणाचा विशेष संदर्भ आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रभावातून नव्या बदललेल्या परिस्थितीत साहित्याने जे वेगवेगळे स्वरूप धारण केले त्याचा विमर्श होणे गरजेचे आहे. जागतिकीकरणाचा सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनावर परिणाम झालेला दिसतो. त्यामुळे समाजातील परस्परपूरकतेची भावना बऱ्याच अंशी नष्ट होऊन व्यक्ती आणि समूहात संकुचित आणि आत्मकेंद्री वृत्ती बळावली. सामाजिक मूल्यांमध्येही संघर्ष निर्माण झाला. जागतिकीकरणाने एकूणच मानवी मूल्य व्यवस्थेचे निकषच

Attested
Principal
A.D.M.S.P.Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College,
Mhasadi,Tal.Sakri,Dist.Dhule.

ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

बदलून गेले. या सगळ्या बदलांचे प्रतिबिंब नव्वदोत्तर मराठी साहित्यात पडलेले दिसते. जागतिकीकरणामुळे समाजमन ढवळून निघाले आहे. त्याचे पडसाद मराठी साहित्यात उमटले आहेत.

बीज शब्द :- जागतिकीकरण, समाज, समाजकारण, अर्थकारण, मूल्यव्यवस्था, मानवी जीवन, नव्वदोत्तर मराठी साहित्य, सामाजिक व सांस्कृतिक बदल.

उद्दिष्टे-

१) जागतिकीकरणामुळे मराठी साहित्याचे बदलते रूप जाणून घेणे.

२) जागतिकीकरणामुळे साहित्यिकांच्या लेखनात झालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे.

३) जागतिकीकरणामुळे मानवी मूल्यांची होणारी पडझड समजून घेणे.

४) जागतिकीकरणामुळे साहित्यावर काय परिणाम झाला याचा शोध घेणे.

संशोधन पद्धती-

समाजशास्त्रीय पद्धत

वाङ:मयीन पद्धत

गृहीतके-

१) जागतिकीकरण ही संकल्पना सर्वंकष मानवी प्रभाव पडताना दिसते.

२) साहित्य हे मानवी जीवनाच्या घडणी तील अत्यंत महत्त्वपूर्ण अंग आहे.

३) जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे घडून आलेल्या प्रचंड सामाजिक बदलांचे प्रतिबिंब मराठी साहित्यात उमटलेले दिसते.

Copyright@authors

Drishtikon
(UGC Care Journal)

ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

प्रस्तावना:-

विविध देशांमध्ये माहिती तंत्रज्ञान भांडवल लोक बाजारपेठ वस्तू यांचा मुक्त संचार आणि देवाण-घेवाण म्हणजे जागतिकीकरण होय. आजचं जागतिकीकरण हे माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे खूप जलद वाढल-आहे. जागतिकीकरणाच्या आर्थिक बदलातून अनेक सामाजिक सांस्कृतिक व राजकीय बदल घडून एक नवीन व्यवस्था अस्तित्वात आली. त्यामुळे जागतिकीकरणाचे अनेक दुष्परिणाम भोगावे लागत आहेत. 1990 नंतरच्या जागतिकीकरणाच्या रेट्यात मध्यमवर्गीय संवेदना बोथट झाल्या. जागतिकीकरणाच्या रेट्यातून 'एकसांस्कृतिकतानिर्माण करण्याचा प्रयत्न होत आहे. उपभोगवादी संस्कृती ने जन्म घेतला आहे. जागतिकीकरणातून सामूहिक नैराश्याची भावना व अलिप्ततेची मानसिकता निर्माण झाली आहे. 1990 नंतरचे जग म्हणजे एकमेकांवर कुरघोडी करण्याचा काळ. धर्मांधतेत वाढ , दंगली, बेरोजगारी, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, जातीय हिंसाचार यांसोबतच मानवी मूल्यांच्या घोर विटंबनेचा आणि समाजाच्या तुटलेपणाचा काळ. सवंग मनोरंजन बोथट जाणिवा बदललेली जीवनशैली , बुद्धिजीवी व कष्टकरी श्रमिकांमधील तुटक संवाद हे आणखी एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य यासंदर्भात नोंदवता येईल. विशेष आर्थिक क्षेत्र (SEZ) खाजगीकरणाच्या धोरणांमुळे धरणग्रस्त, विस्थापितांच्या आत्महत्या, नैसर्गिक साधन संपत्ती वर होत जाणारा प्रस्थापितांचा अधिकार या सर्वांचा ग्रामीण संवेदनशीलतेवर मोठा प्रभाव पडलेला आहे.

जागतिकीकरणाचा समाजव्यवस्थेवर झालेल्या विपरीत परिणामांनी सामान्य माणूस हादरून गेला ; लेखकही त्याला अपवाद राहिला नाही. साहित्य हा समाजाचा आरसा आहे , असे म्हटले जाते , साहित्यात समाजजीवनाचे प्रतिबिंब उमटत असते. साहित्यिकांची बांधीलकी समाजजीवनाशी असते. समाजाची मूल्यव्यवस्था, वैचारिक आणि परिवर्तनवादी घटना हा साहित्याचा आंतरिक गाभा असल्यामुळे जागतिकीकरणाचा प्रभाव हा साहित्यावर झालेला जाणवतो.

Copyright@authors

Drishtikon
(UGC Care Journal)
ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

जागतिकीकरणाचा मराठी साहित्यावर झालेला परिणाम:-

जागतिकीकरणाचा सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनावर मोठा परिणाम झालेला दिसतो. कुटुंब व्यवस्था, विवाह, स्त्री - पुरुष संबंध, जाती - जनजाती, भाषा इत्यादी सामाजिक घटकांवर मोठा प्रभाव पडत आहे. लहान मुले , तरुण वर्ग आणि वृद्धांचे जीवनमान प्रभावित झालेले आहे. ग्राहकवादाच्या प्रभावातून नवसमाज आकार घेत आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीमुळे लोकांच्या जीवनात आमूलाग्र परिवर्तन घडून आले आहे. सांस्कृतिक आकृतीबंध बदलला असून अमेरिकन कपडे, चायनीज अन्न, फ्रेंच व्हिस्की, इंग्लिश पॉप संगीत या गोष्टी नित्य परिचयाच्या झालेल्या आहेत. त्यातून नव्या नागरी समाजाची निर्मिती होत आहे. तंत्रज्ञानवादी युगामुळे मानवी जीवन अधिकच कृत्रिम बनले आहे. त्यामुळे त्यांच्या संवेदना बोथट झालेल्या दिसतात. संस्कृतीचे बाजारीकरण घडून आल्यामुळे मूल्यांचा ऱ्हास झाला. माणसाकडे वस्तू म्हणून बघितले जाऊ लागले आजच्या तंत्रज्ञानवादी वा भौतिकवादी जगामुळे त्याची धारणा, समाजाविषयीची मानसिकता सातत्याने बदलत आहे. त्यामुळे तो आत्यंतिक स्वकेंद्री बनत चालला आहे. समाजाचे विद्रूपीकरण, मानवी जीवनातील भीषणता, तुटलेपणा, मूल्यहीनता यामुळे एकूणच समाज व व्यक्ती यांचे आरोग्य धोक्यात आले. माणूस आणि समाजाच्या स्वास्थ्यासाठी केवळ भौतिक प्रगती पुरेशी नाही.

"जागतिकीकरणाचा आजचा चेहरा अमानवी आहे. यात देवान-घेवाण नाही. ताकदवान धनदांडगे देतील ते बाकीच्यांनी घ्यायचं. त्यांच्या तालावर नाचायचं. जगा म्हणतील तोवर जगायचं. त्यांना तुम्ही उपयोगाचे राहिला नाहीत तर मरायचं. दुनियेच्या प्रगतीसाठी गरिबांनी तेवढा त्याग केला पाहिजे. गरीब देशांनी आपल्या सामाजिक व्यवस्था धनदांडग्यांसाठी खुल्या करायच्या." रंगनाथ पठारे यांचे हे विधान अत्यंत बोलके आहे. जागतिकीकरणाने गरीब-श्रीमंत मजूर - भांडवलदार अशी दरी निर्माण केली. जागतिकीकरणाचा स्पष्टपणे जाणवणारा परिणाम म्हणजे शहर व गाव यामध्ये वाढत चाललेली सांस्कृतिक

Copyright©authors

ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

दरी हे आहे. जागतिकीकरणाने माणसा-माणसांमध्ये तेढ निर्माण केली. पर्यायाने माणूस एकटा पडत चालला. याचा परिणाम असुरक्षितता आणि हिंस्रता वाढण्यात झाला.ही हिंस्रता फक्त माणसा पुरती मर्यादित राहिली नाही , तिने पर्यावरणाचाही समतोल ढासळला आहे. साहाजिकच गावोगाव राजकीय , सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक दिवाळखोरी प्रत्ययास येऊ लागली आहे. या सर्व प्रक्रियेचा मराठी साहित्यावर परिणाम झाला. मूल्यहीनता आणि हिंस्रता घेऊन आलेल्या जागतिकीकरणाने ग्रामीण जीवनाला चंगळवाद आणि भोगवादाची चटक लावली. आदिवासी, दलित, भटके बलुतेदार, छोटे शेतकरी शेतमजूर या जागतिकीकरणाचे बळी ठरत आहेत. त्याचे पारंपरिक व्यवसाय संपवून त्याचे एकूणच अस्तित्व संपण्याची प्रक्रिया घडत आहे.

जागतिकीकरणामुळे मराठी साहित्यात जे बदल झाले त्यामध्ये कथा , कादंबरी, नाटक, कविता, ललित साहित्य यांचा समावेश होतो. जागतिकीकरणामुळे मानवी मूल्यांची होणारी पडझड , माणूस ऐवजी पैशाला प्राप्त झालेले महत्त्व, उपभोक्तावाद, चंगळवाद, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे वर्चस्व, त्यातून निर्माण होणारा साम्राज्यवाद, जीवघेणी स्पर्धा , बाजार संस्कृती यामुळे बदलणारी सामाजिक , राजकीय, सांस्कृतिक, आर्थिक परिस्थितीचे चित्रण मराठी साहित्यातून साहित्यिकांनी ठळकपणे रेखाटलेले आहे.

जयंत पवार यांची कथा ही प्रामुख्याने गिरणी कामगारांच्या प्रश्नांना वाचा फोडणारी आहे. गिरणी कामगारांच्या संपामुळे कित्येक कुटुंबाची भयावह दुर्दशा झाली. मुले अंडरवर्ल्ड कडे वळाली. बेरोजगारी वाढली. अनेक कुटुंबाचा उदरनिर्वाहाचा , पोटा पाण्याचा प्रश्न उभा राहिला. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत कामगार विस्थापित झाला. याच विषयावर त्यांनी 'अधांतर' हे नाटक देखील लिहिले आहे. नैतिकतेची समाजमान्य कल्पना आणि व्यक्तीच्या मुल्य विवेकातून निर्माण झालेली नैतिकता यांच्यातील चिरंतन संघर्ष त्यांच्या साहित्यातून व्यक्त होतो. जागतिकीकरणाचा फार मोठा गंभीर परिणाम ग्रामीण भागातील शेतकरी व शेती व्यवसायावर झालेला दिसून येतो. शेतकऱ्यांची दैन्यावस्था व पारंपरिक मूल्यांची पडझड नव्वदोत्तर

Copyright©authors

ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

कादंबरीत चित्रित झालेली आहे. भारतातील मूल्यव्यवस्था , पाश्चात्य विचारसरणी व संस्कृती जागतिकीकरणातून आलेली व्यापारी मूल्ये , वेगवेगळ्या सामाजिक , सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक घडामोडींचे पडसाद या काळातील कादंबरीत उमटलेले पाहायला मिळतात. जागतिकीकरणामुळे बदलते ग्रामीण वास्तव, त्यामागील राजकारण, समाजकारण, शेतकरी - कष्टकरी यांची होणारी फरफट, ग्रामीण जीवनातील श्रद्धा-अंधश्रद्धा, मोडलेला गावगाडा, त्याजागी आलेली पंचायत, सहकार संस्था आणि प्रश्न , दुष्काळ हे विषय साहित्यात येऊ लागलेले आहेत. सदानंद देशमुख यांनी 'तहान' व 'बारोमास' या कादंबऱ्यांतून कृषी व्यवस्थेतल समग्र दुःख व्यक्त केले आहे. खेड्यातील बेकारी , निसर्गाचा लहरीपणा, फसवणूक, भ्रष्ट व्यवस्था, दारिद्र्य,पेटू पाहणारा पाणीप्रश्न, अभावग्रस्तता अशा प्रश्नांवर प्रकाश टाकलेला आहे. शेतकरी आत्महत्या, दुष्काळ, बेकारी, भ्रष्टाचार या ग्रामजीवनाला भेडसावणाऱ्या समस्यांचे चित्रण सदानंद देशमुख यांनी केले आहे. राजन गवस यांनी 'ब,बळीचा' या कादंबरीतून शेतकरी, त्याचे जगणे, बदललेले खेडे, त्यांचे ताण यांचे सूक्ष्म चित्रण केले. शंकर सखाराम यांच्या 'एस.ई.झेड' या कादंबरीत रायगड जिल्ह्यातील विस्थापित झालेल्या लोकांनी केलेल्या हिंसक आंदोलनाचे पडसाद उमटले आहेत.

तंत्रज्ञानवादी युगामुळे मानवी जीवन अधिकच कृत्रिम झाले आहे. संस्कारांची कमतरता असल्याने बालपणापासून मुलांची संवेदना बोथट झालेली दिसते. संस्कृतीचे बाजारीकरण घडून आल्यामुळे मूल्यांचा ऱ्हास झालेला दिसतो. कवी अरुण काळे , कवी महेंद्र भवरे , कवी हेमंत दिवटे यांच्या काव्यातून या बदलाचे उत्कट दर्शन घडते. जागतिकीकरणाचा एकूणच मानवी समूहावर होत असलेल्या परिणामांचा वेध उत्तम कांबळे यांनी 'जागतिकीकरण माझी कविता' या काव्यसंग्रहात घेतला आहे.

सारं जग जवळ आलंय म्हणतात
पण माणसं माणसापासून दूर धावताहेत

Copyright©authors

ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

रोबोटच्या गळ्यात गळा घालताहेत

माणसाऐवजी कुत्र्यावर

कुत्र्याऐवजी यंत्रावर विश्वास टाकताहेत..

सारेच मोबाईलवर

जमिनीवर कोणीच नाही...

ही ढासळत्या समाजाची वास्तव स्थिती आहे. ही कविता माणसाचे हरवलेपण व्यक्त करते. उद्या माणसाचे अस्तित्व नष्ट होईल की काय ? अशी भीती साऱ्यांच्याच मनात निर्माण होत आहे. समाजातील परस्परपूरक भावना नष्ट होऊन संकुचित आणि आत्मकेंद्री वृत्ती बळावली. या नव्या पर्यावरणात माणसाची भावना , संवेदना, विचार करण्याची शैली , जीवनाविषयीची दृष्टी , कुटुंबातील रक्ताच्या नात्यांबद्दलची दृष्टी, आपल्या मित्रांबद्दलची दृष्टी , एकूणच या सर्व बाबतीत त्यांच्याकडे पाहण्याच्या दृष्टीत आमूलाग्र बदल झालेला आहे. या सर्व नात्यांमधील जिव्हाळा , प्रेम, आपुलकी संपुष्टात आली असून नाती वस्तूत परावर्तित होत आहेत. संस्कृतीचे बाजारीकरण होत आहे आणि मानवी संवेदना रोबोट मध्ये बदलत आहेत. जागतिकीकरणाच्या या प्रक्रियेमुळे मानवाचे भावविश्वच बदलून गेले आहे.

समारोप:-

जागतिकीकरण मराठी साहित्याचा एकूणच अभ्यास केल्यानंतर असे जाणवते की , जागतिकीकरणामुळे जग जवळ आले पण माणूस माणसापासून दूर गेला. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने मानवी समूहांना नियंत्रित केले आहे. अर्थकारणातून गतिमान झालेल्या या प्रक्रियेनेमाणसाच्या सामाजिक , सांस्कृतिक जीवनातही नफा तोट्याचे निकष लावले आहेत. तसेच माणसांच्या भावविश्वाचे झालेले बाजारीकरण संस्कृतीला देण्यात आलेली बाजारू मूल्यात्मकता इत्यादी परिणाम जागतिकीकरणामुळे ठळकपणे सांगता

Copyright©authors

ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

येतील. नगराची महानगरे झाली, खेडी ओस पडू लागली, शहरात बेकारी, दारिद्र्य, गलिच्छ राहणीमान, झोपडपट्ट्यांची वाढ, घटस्फोट, कौटुंबिक ताणतणाव, राहत्या घरांची समस्या, कामगारांचे संप, मोर्चे, दंगली, राजकारण्यांचे डावपेच, विभक्त कुटुंब पद्धती, पर्यावरणाचे प्रदूषण, यासारख्या जाणीवा साहित्यातून चित्रित होऊ लागल्या. माणसाला जाणवणारे एकाकीपण , संवाद शून्यता, तुटलेपणा, दांभिकता, स्वार्थी वृत्ती, अमानुषता, वर्तनातील अश्लीलता प्रामुख्याने चित्रित होते.

निष्कर्ष

१) जागतिकीकरणामुळे निर्माण होणाऱ्या विविध समस्यांची व प्रश्नांची उकल कथा कादंबरी कविता व नाटकातून ठळकपणे जाणवत आहे.

२) जागतिकीकरणामुळे विचार , तत्व, निष्ठा पायदळी तुडविले जात आहे. याचे विवेचन साहित्यातून आविष्कृत होत आहे.

३) जागतिकीकरणामुळे माणूस माणसापासून दुरावत आहे. नात्यांमधील भावनिक ओलावा दिवसेंदिवस कमी होत आहे. धावपळ आणि पैसा एवढेच सूत्र निर्माण होत आहे.

४) साहित्यातून महानगरांमधील वाढती गुन्हेगारी , वाहतुकीच्या समस्या, प्रदूषण, रोजगार, जीवनावश्यक गरजांचा तुटवडा अशा समस्यांचा पाढा व्यक्त होताना दिसतो.

५) जागतिकीकरणामुळे भारतीय साहित्यावर झालेला परिणाम खूप प्रभावी आहे. जागतिकीकरणामुळे साहित्याला एक नवी दिशा मिळाली.

६) जागतिकीकरणाने ग्रामीण जीवन व शहरी जीवन यांच्यातील पूर्वीचे अंतर कमी केले.

Copyright©authors

ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

७) ग्रामीण जीवन व्यवहाराला गेले तडे , वेगाने बदलणारी संवेदनशीलता, नात्यांमधील तुटलेपण, वाढत चाललेला बाजारवाद असे समाजाला ग्रासणारे विषय रेखाटून ग्रामीण संवेदनशीलता टिकवण्याचे कार्य साहित्याला करावे लागणार आहे.

संदर्भ ग्रंथ:-

१) जागतिकीकरणात मराठी कविता - संपा. उत्तम कांबळे परचुरे प्रकाशन, मुंबई

२) जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य - संपा. प्रा.सुनील शिंदे, डॉ. शरद गायकवाड स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे

३) साहित्य संस्कृती आणि जागतिकीकरण - भालचंद्र नेमाडे लोकवाङ्मय गृह मुंबई

४) जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य - डॉ. नलिनी महाडिक

Copyright@authors